
OKTJABR İNKILABİ ADİNA

EVDƏ PEDAGOZİ TEXNİKUMU

BİRİNCİ KYRS

1928

Prof. Çobanzada

АРХИВ

TURQ DİLİ

EVDƏ PEDAGOZI TEXNIKYMY

1928

371

BIRINCI KYRS

BIRINCI BYRAKLILS

TURQ DILI

Sərf və imla

I-Qiriz

1. Kyrsyn gajəsi. Turq dili kyrsyndən məksədimiz, öz başına çalışacaq olan okycya bir tərəfdən turq dilinin tabe' oldygy bəzilca kanyın və kajdalar hakkında mə'lymat verməq, diqər tərəfdən by kajda və kanyınları öjrənərəq, əldə edərəq, turqcə dogry okyjb jazmasını tə'min etməqdir. By syrətlə okycy həm dil uzvijjətini, dilin—bizim kyrsymyzda turq dilinin—kyrylyzyny, ajrl—ajrl unsurlərini öjrənəcəq, həm də öz fiqirlərini „ədəbi“ məntiki əqildə dogry—duzqun jaza və səjləjə biləcəqdir.

Byny da ilavə etməli qi, umymijjətlə dil,—bir az azaglda ajrlca izah edəcəjimiz qibi—butun insani jara-dicllıqla muhum bir alət oldygyndan heç bir elm dilsiz mejdana qətiləməz, öjrənilməz və öjrədilməz. Bynyn uçun dili qəzəlcə, qərəji qibi əldə etməjən, bənim səmə-jən adam, bəzka elmlərdən də fajdalana bilməz. Binaən-əlejh, okycynyn turq dilində qəstərəcəji muvəffəkiyyat və by dərsləri hazırlamak uçun sərf edəcəji gejrət, butun diqər dərslərdəqi muvəffəkiyyatə əsas olar.

Turq dili kyrsynyn programı o syrətlə kyrylmyz-dyr qi, okycy by kyrsy qeçdiji təkdirdə butun sərf və nəhv kyrsyny, fəzlə olaraq lazım qələn ədəbi numynə-ləri də qərəcəqdir.

Butun turq dili kyrsy 9 ajrl zə'bədə toplanmışdır. By zə'bələr də ajrl—ajrl dərslərə bəlunduzdur.

2. Turq dili kyrsynyn muxtəsər planı byndan ibarətdir:

1) Kısa mədxəl (qiriz): dil nədir?. Turq dili və onyn zə'bələri.

Azəri ləhcəsi. Nıtlık, Cumlə, Söz, Heca, Səs və jazı.
 2) Sait və samit səslər, bynların əsas xusysijətləri.
 3) Intonasion (ahənq), vyrgy izarətləri və dogry jazma əsasları.

- 4) Söz: damarlar və əəqilçilər.
- 5) Söz jaylı əəqilçilər (istitak məsələləri).
- 6) Söz dəjizdirici əəqilçilər (isimlərdə), isimlərin təsrifi.
- 7) Fe'l əəqilçiləri (fe'llərin təsrifi)
- 8) Əəqilsiz sözlər (zərfilər, jarım sözlər, və sajirə)
- 9) Turq dili nəhvinin və semasiologijasının (mə'na dəjizmə kanyınları) əsasları.

By 9 zə'bə içində ancak kyrsymyzy kaba çizqi-lərlə hudydny qəstərmiz olyryk; çünqu by bəhlə'in izahında kyry və mucərrəd kajdalar üzərində dyrmyja-rak,--okycymyzy by muhum kyrsy mərək və səvqi ilə qeçə bilməsi başka əməli məsələlərdə tənvir olynacakdır.

Byny da ilavə edəq qi, butun kyrsymyzy təməlin-də əsas olaraq, Rysjada son zamanlarda nəzr edilməqdə olan by nev' ədəbijat alınılmışdır. Bynyn uçun bizim by turq kyrsymyzy hazırlayan tələbə--okycy, sistem və həcim e'tibarilə rys joldaşlarından heç də qeri kaimıja-cakdır. Jalınız turq dili və ədəbijatının ayrılıqları ejni sistemi tə'kib edərqn, qətirdijimiz misallar, bizim kyrsy-myzy, rys dili kyrsyndən ayrıracakdır. Bə'zi misallarımlz, dogrydan--dogryja ryscadən tərcəmədir.

3. Dəslərimizi necə hazırlamalı məsələsi hakkında da bir iqi söz deməliq. Okycynyn əəğıdaql dəslərimizdən qərəcəji vəch ilə, hər dərs bəzilə, uç kışma ayrılmışdır: a) dərs, b) nəticələr, c) syallar, d) vəzifələr. Çalışma sırası byna qərə olmalıdır. Tələbə, əvvələn: dərsi bir neçə qərrə okymalı, misallara, əsas fiqirlərə dikkət etməli, bilxassə hər dərsin sonynda verilən nəti-cələri qəzəlcə bəlləməli, byndan sonra öz əlilə syalların cavablarını jazmalı və vəzifələri həll etməlidir. By sy-rətlə izlənməyən bir dərs hazırlanmış sajlınmaz.

Byndan başka hər zə'bənin sonynda tələbəyə ayrıca hesabça (zaçot) təqlif olynacakdır qi, by zaçota verəcəji cavabla okycy qeçmiş oldygy zə'bəni nə dərəcəyə kədr bənimsədiyini qəstəracəqdır.

II. Dil nədir?

(By dərsin hazırlanmasına iqi saat verilir).

4. By syal jersiz qərunə bilər; dilin nədən ibarət oldygy qim bilmir. Hər qəs danlır, hər qəs öz dili-ni anlar, başa duzər; nihajət bəqə bizim okycymyzy ony da bilir qi, dil jaxyd nıtlık sözlərdən, sözlər də bir neçə səslərdən tərəqqub edər. Laqin səslərin hər hansı bir syrətlə tərqibi birləşdirilməsi söz mejdana qətirə bilərmi? Bir az tədkik edəq: məsələn: bir tərəfdən hər zaman dilimizdə kollandığımız: „il“, „yzak“ „dəmir“, „dəniz“, „iləx. Diqər tərəfdən daha „dili çıkmamış“--çocygyn „dah-dah“, „bah—bah“ qibi sədalarını alak. Jalınız belə bir-iqi jazını hənyz doldyrmayan yzaklar deji, bə'zən jazlı adamlar da belə sədalar çıxarırlar. Məsələn rysların məşhyr ədiblərindən „Lev. Tolstoj“, „Hərb və sulh“ na-milə jazdığı əsərində fransız dilinə təklid edərəq bir rys əsqərinin səjlənməsini ziqr edir.

„Qari, mala, tafi, safa, moter, qasqa“. Təbii by sözlərin heç bir dildə, heç bir durlu, mə'nası jokdyr. Anlamadığı bir dili təklid etməq, jaxyd birisini istehza ejləməq istədiyi zaman insanlar belə sözləri kollanırlar.

İmdi əcəba, siz, həm jykarıda qətirdijimiz qibi yzak sədalarını, jaxyd əsqərin səjlədiyi sözləri bizim bir—biri-mizlə danlıdığımız əsnada kollandığımız „dəniz, adam“.. qibi sözlərlə musavi dyta bilirmisiniz? By sözləri bir—birinə musavi sajmak mumqun dejidir, deyəcəjinizə züh-hə jok. Nə uçun? Çünqu bynlardan əsqərin, jaxyd sud əmən yzığın dilindən qətirdijimiz sözlərlə hər qəsin an-laja biləcəji qibi bir fiqir ifadə etməq, anlatmak kabil deji.

Deməq qi, biz dildə, hər zəjdən əvvəl, „ifadə“, „anlatmak“ iste'dad və xasijətinə kiymət veririq; söz—muəjjən bir fiqir, zəj, mə'na ifadə edən səs jıqlından ibarətdir. Məsələn „gəzetə“ desəq, qəzunuzun önünə mətbəə hərilərilə dolmyz və bəjuq hərflə sərlevhələrle, sutynlara ayrılmış bəjuq bir qagız parçası qəli.

O halda dil nədir? İndijə kədr səjlədiqlərimizi top-lajacak olsak, səs çıkmak və by səsləri durlu zəjlər, fiqirlər və mə'nalar ifadə, izarət edəcəq qibi toplamak, tərqib iste'dadı deməq olyr.

By tərif, dilin bütün xasiyyətlərini özündə toplamır; muqəmməl və tam bir tərif deyildir. Bynynla barabar imdiliq biz by kədər ilə iqtifa edərəq sizi, dilə ajid daha karlıq məsələlərlə jormakdan vaz keçirik. Qələcəq dərslərimizdə, sırasilə bynlardan bəhs ejlərik.

5. Rys mühərrirlərindən „G. Yspensqi“nin by əzərlərində tərcümə olunmuş bir iqi sətirini qəzədən qəçiriniz; bynlar „Yspensqi“nin bir həqəəsindən alınmışdır; byrada qəzici „modrabaz“ Ivanof sərquzəstlərindən bəhs edərək deyir:

edərəq dejir:
 " acnəbilərdə dil çox əcəbib, heç bir
 şey bəza duzməzsən. Ləqin mən jəvəz—jəvəz alırdım,
 jəvəz jəvəz—jəvəz . . . və nihajət muvəffək oldım.
 qiminlə istəsəniz, səjləzə bilərəm. Nəmsmi, fransızmi,
 ərəbmi...

— Ja ərəblə necə danlza bilirsin?

— Ərəblərimi! Ərəblə necə danılırlar... oldygy qib
dejərsən, sonra elə—belə səjlərsən; gra—dara, kara—ba
ra.. və ərəb səni baza duzər. Ona dejərsin: birər rak
içəqmi—„bara—bara“.. baza duzub və birliqdə içdi
qetdi..“.

Syallar. 1. İvanyfyn ərəbcə deyə yjdyrдыгы sözləri di
tə'bir ejləyə biləriqmi?
Nə üçün?

2. İvanofy içməyə çağırmasını, ərəb necə baxa duza bilər?

3. Öz başlığınızla düşününüz: biz yalnız sözlərlə məram anladırılıq, joksə fiqir və arzylarımı zı anlatmaq üçün başka çarələr də varml. Başka durlu deyəcəq olsak, „söz dil“ində başka dil də olmazmı?

4. Dilsizlərin, bəhrəpənlilərin necə anladığı
lələnə gərdünüzü?

5. İnsan sözlə danışırqan daha nə qibi hərəkətlərdə bylynyr?

3. Ana dilini nə üçün öyrənməli?

Hər qəs, az—çok, eji—çok, eji—fəna danışmasın
bilər: ləqin bir çokları janlız, kapalı, bəzslz, sonsyz
luzymsyz sözləri teqrarlararak, jaxyd lazım olan sözlə
bylamajlb, əlilə, ajagilə, juzu ilə bir takım izarətlər jap
rak dinləjəni jorar, məramlını qərəji qibi ifadə ədəməz

Ev işləri haqqında danışmaq, söyləmək, jaxyd jəməq, içməq istəməq qibi adi zəryrət və ehtijacları jərinə qətirməq uğun belə bir dil qafi olsa da, ictimai həjatda iştiraq etməq, ictimai kyrycylykda kuvvətli bir unsur olaraq çalışmaq istəjən adama ejni zamanda başka, zənqin, sistema altına alınmış, işlənmiş bir dil lazımdır. Dil—bir alət, bir silahdır. By alətin jaxız kollarılması bilməq lazımdır. Fiqirləri açlık və kət'i syrətdə söyləməlidir qi, ətrafındaqlar səni qəzəlcə anlama bilsinlər.

Əsrimizdə, işçilər və umymijətlə əməkçilərin özləri jeni həyat jeni məişət kymaga bəslədikləri, hər il ictimai həyatda iştirak edən əməkdar qütlələrinin sanı artdığı bir zamanda, bynlara, əməkdarlara klsa, açık və fiqirli bir syrətdə danlsmak lazımlı qəlir.

Dil - birləşdirici vasitədir. İnsanın insanla, yüz minlər, milyonlarla insanların fiqir, duzunca və təcrübələrindən faydalanıb, öz sırasında bynlara qəməq verə bilməsi ancak dil sayəsində kabil ola bilər.

Syallar: 1. Dilin nə qibi fiqri və əməli fəjdaların
bizzat təcribə etdiniz?

2. Nə üçün turq dilini okyjyrsynyz?

3. Daha nə qibi dillər bilməq istəjirsiniz?
Nə uğun?

IV 3yralar ittifaqlındaql turq-tatar xalkları necə danl3rlrlar?

(By dersə 5 saat verilir)

Turq dili və onun zivələri

Azərbaycan içində öz qənt və zəhərinizdən bir az yzaklara qetmiş isəniz, by varidlığınız bir ev jəzajan türqlərin sizin qibi danlzmadığınız fərk etmişsinizdir. Bə'zən bynların agzından çıkan sözlərin sizə gejrı təbii və qulunc qəldijini də xatırlarsınız. Onlara da sizin səjləjisiniz, bə'zi sözləriniz, karlık və həttə qulunc qələ bilər.

Böjuq zəhərdə bylynyb bir çox tərəfdən gələn qənt-
lilərin toplandığı bazara çıksanız, by cəhət daha açık,
daha geniş bir syrətdə gözə çarpar.

Əqər Azərbaycan hudydyndan xaricə çılcak olyrsa-nı, by nev' fərklər daha açık, daha çok, daha karlık olarak rast qəlir. Məsələn: Xəzər dənizini qeçərək „Az-kabad“a, „Turqmənistan“a, daha irəlində „Səmərkənd“ „Byxara“ „Tazqənt“... „Fərgana“ qibi „Əzbəyistan“ səhər və vilajətlərinə, byradan əimala və əimal-gərbə dogry hərəqət edərək „Kazagıstan“ cumhyriyyəti daxilinə qırər və byradan da „Bəskırdıstan“ (mərqəzi Yfa səhəri), „Tata-rıstan“ (mərqəzi Kazan) qibi yerlərdə bylınıb, nihajət Azərbaycana dənərqən „Kırım“ (mərqəzi Simferopol), „Dağıstan“ qibi cumhyriyyətlərə də oğrarsanız, Byralar İttifakı içində muhtəlif cumhyriyyətlər və myxtariyyətli vilajətlər halında jəzajan turq-tatar xalqlarının dilləri arasında nə kədər bəjuq fərklər bylyndygyny qerəcəqsınız, esidəcəqsınız.

By „dil bəskalıqları“, bir sözün səylənizində, mənasında, jaxyd sözlərin dizqisində, cümlələrdə qərdujunuz bəskalıqlar, jəliniz sizin rast qətirdijiniz adamlara maxsys dejidir. Jykarıda zıqr etdijimiz rayonlar və cumhyriyyətlərdə otyran, jəzajan, minlərcə, milyonlarca insanlar by syratla danılırlar, səyləşirlər.

Butun by bəskalıqlara bəkinljarak, qərək turqmən, əzbək, kazak, bəskırd, tatar, qərəqsə bəzka sizin by vaktə kədər qərmədişiniz əzqə turq-tatar kəbilələrinin danılığını esidijiniz zaman bynların kollandığı dilin sizin dilinizə jəlin oldygyny, daha dogrysy sizin dilinizlə bynların dili, əsas-təməl e'tilabarı ilə, bir oldygyny anlar, dyjarsınız. Bir də məmləqət-məmləqət dolazmagı byrakıb, bəjuqca bir Azərbaycan səhərində, məsələn „Qəncə“ jaxyd „Bağı“ qibi bir yerdə durlu sənət və mərtəbədə bylynan insanların danılıqlarına diqqət ediniz. Hambal kassab, arabacı... qibi yfak sənət sahıbları ilə „dəjlətlilər“in, zənqinlərin dilini jaxyd molla, axynd ilə məqtəblərdə okyan cavanların, tələbələrin və bynların muəllimlərinin dilini, jaxyd butun bynlarla qəntli və izçinin danılıqlarını çarplədirlər, mukajəsə edin! Qerəcəqsınız qı, hər qəsin məşğyl oldygy izə, cəmiyyət içərisində dytdygy movkeə qərə bir dili vardır; bynyn üçün kət'i syratda deyə biləriq qı, izçi-qəntlinin, molla-axyndın, dəjlətli və fəkirin dili bir dejidir; bynların dilləri arasında hər qəsin qəzünə çarpa biləcəq, az-çok açık fərklər vardır.

Byrada diqqət ediləcəq nəktələrdən birisi də by fərklərin jəliniz əjri-əjri əəxlərə maxsys olmyjyb, butun bir əlqəyə, jaxyd, minlərcə əəxlərdən ibarət gryplar və təbəkələrə əjd olmasındır.

Nəticə: butun bir ələ, jaxyd təbəkəyə maxsys olan danılıqlara, umymi dilə qərə, „zivə“ deşirlər. Hər elin (Kazagıstan, Turqmənistan, Əəqi, Qəncə), hər ictimai sınıf və təbəkənin əzünə maxsys səylənizi, ahənqi, səzləri və by səzlərə verdijə mə'nalar vardır. Bə'zi alimlərin deşizinə qərə, turq-tatar dilinin kırkdən artıq zivələri vardır. Laqın başlıca zivələr bynlardır: 1) Əəri (Kafkaz və İran kısımları ilə birliqdə), 2) Anadolı, 3) Əzbək, 4) turqmən, 5) Kazak, 6) kırıqlı, 7) bəskırd, 8) Volga boyy, kazan tatarları, 9) kymyk, kara-çay, bəskar (şimali Kafkaz), 10) Kırım.

Bynlardan bəzka „jakyt“ və „çyvaş“ xalqlarının dilləri vardır qı, bynlar artıq jykarıda səjdliklərimiz qibi zivələr olmyjyb, daha zıjadə mustəkil dillərdir.

Turq-tatar zivələrindən numynələr:

Kazak-tatar zivələri

Qıraq cırları.
Tatar brikadası kommynarlarına:
Tavlar mindin..kırklar jyrdyn..
Kymdan səhra qeçdin sin:
Dəhəət sytar içdin sin..
Jalanıardan, səhralardan,
Ajlər, jıllər qetdin sin.
Kommynar, kaja son.
Biləsinmi barasın?
Niq jarasın el dalasın,
Karab tunnun karasın?

Kazak zivəsi

Şapkan yzar-zaıkan kalar
Syly, syly əməsi, sujqən syly
Karga balasın „əppagım!“ der,
Qırpi balasın „zymşagım!“ der.

Əzbək zivəsi ilə

Səlimə-xydaja qembagallıq kyryp qitsin; min hem enu Tursynbaj,
Ni'məlbajnın kızlarıdıq; baj kızı bol-sam, bun deş beqtsiz bolyp, birevnin izin tiqip otyrmas idim.

Əəri zivəsinə tərcəməsi

Mubərəzə sərkələri.
Tatar brikadası kommynarlarına:
Dağlar mindin kırklar jıradın
Kymdan səhra qeçdin sən:
Dəhəət sytar içdin sən..
Ovalardan, səhralardan,
Ajlər, illər qetdin sən.
Kommynar haraja bəs
Biləsinmi qedirsən?
Nəyə jarıjırsan el
Bakıb qecənin karasın?

Əəri zivəsinə tərcəməsi

Kozan qeçər, jatan kalar.
Qəzəl, qəzəl deşil, sevilən qəzəldir.
Karga, balasını „əp ağım!“ deyə,
Qırpi öz balasını „jymşagım!“ deyə sevar.

Əəri zivəsi ilə

Səlimə - Xydaja, qasıblıq kyryjyb qetsin, mən də o Dyrsynbaj, Nə'məlbajın (dəjlətlilərin) kızları qibi, zənqin kızı olsam, bəzə baxsız olyb birisinin əzqəsinin izini tiqip otyrmasajdım.

Turqmən sivesi

Amma jənə az zamandan turqmən lər 4-5 konşy həqumətlərin kol astlarına düzüb, özlərinin dil və ədəbiyyatlarını juza çıxarmaga maj və bajdal berilman qələn bylsa da, by qun halı tytkynlyk və yol verilməzliqlər jok bylyb Kızıl Öktəbirinin bərdiji imizlər nəticəsində öz milli cumhyriyyətini kyran turqmən joksylları dajhanları uçun dil və ədəbiyyatı mejdana çılmaga yol açılmışdır.

Baskırd sivesi

Əzgan eştı jazar əsun,
Kajzan başlajım həzumdı;
Kajtır joğa karaj-karaj,
Kən basdı eqi qəzumdı.
Qjunduz səgət ondarda,
Bəzzi plən aldılar.
Birəp jurqan ibtəstər.
3ynda jurub kaldılar.

Kymyk sivesi

Baz tabılsa bərq tabılır.
Jaman bərqün ajtar, yaxı.
Qjərqanın ajtar.
Tilsizni tilin anası, bilür.
Bir atın yaxıltıqından min at sy içər.
Qəlin bitin qələndə qjəurbiz.

Anadoly sivesi

Duz bir jerdə on çöcyk bir tarafa
on çöcyk diqər tarafa halka qibi duzulurlar.

Bir tarafa kız, bir tarafa oqlan evi olurlar.

Kız tərəfindən iqi çöcyk halkanın üst tərəfində əllərini kaldıraraq bir birindən dytarlar. Qəpru qibi japarlar. Bynların bir az etəsində, oqlan evi tarafına xidmət etməq üçün bir xidmətçi-bazı ilə bir aşçı-bazı ajırlırlar.

Jənə içlərindən yfak bir çöcygy qəlin syratına korlar. Əvvəlcə oqlan tarafa bas-ajarak, bir-birinə syallı cavablı turquler sejlərler.

Byrada qətirdijimiz numynələrdən durlu trrq-tatar zivələri arasındaqlı fərki aqlık syratda qərə bilersiniz. halby qi by numynələr həkikətdə olanlarına qərə, zivələrin cuz'i bir kışınımlı, qəstərir. Əqər, jykardı sejlədiyimiz qibi, hər qənt və jaxyd bəjuqca səhərlərin ajrı kışınımlarını, məhəllələri alacak olsak, byralarda jəzajanların dili də bir birindən ajrılırlar.

Azəri sivesi

Amma jənə az zamanda turqmən lər 4-5 konşy həqumətlərin əli altına düzüb, özlərinin dil və ədəbiyyatlarını juza çıxarmaga mejdan verilməyib qəlmis olsa da, by qun o zamanql dytgynlyk və yol verilməzliqlər jok olyb, Kızıl okjabrın verdiji jemizlər nəticəsində öz milli cumhyriyyətini kyran turqmən joksylları, qəntiləri uçun dil və ədəbiyyatı mejdana çıkmaga yol açılmışdır.

Azəri sivesilə

Qəcmiz isi jəzmək uçun,
Nəradən başlajım sezumı,
Kajıdacaq jola baka-baka,
Kən basdı iqi qəzumu.
Qjunduz saat onlarda
Bizi əsir (plən) aldılar.
barabar jurujən joldaslar
Orada jurujub kaldılar.

Azəri sivesilə

Baz tapılsa papax (bərq) tapılar,
Jaman verdijini sejlər, yaxı.
Qjərdujunu sejlər.
Ləlin dilini anası, bilər.
Bir atın yaxıltıqından min at sy içər.
Qəlinin juzunu qəldiqdə qjəruuq.

Azəri sivesilə

Duz bir jerdə on yzak bir tərəfə
on yzak o biri tərəfə halka qibi duzulurlar. Bir tərəfi kız, bir tərəfi oqlan evi olurlar.

Kız tərəfindən iqi yzak balkanın üst tərəfindən əllərini kaldıraraq, bir birindən dytarlar. Qəpru qibi japarlar. Bynların bir az o janında oqlan evi tərəfinə xidmət etməq üçün bir xidmətçi-bazı ilə bir aşçı-bazı ajırlırlar.

Jənə içlərindən balaca bir yzağı, qəlin syratına kojırlar. Əvvəlcə oqlan tərəfi başlajarak, bir birinə syallı-cavablı məhəllələr sejlərler.

Syallar: 1 - Jykardı qətirilən misallar, numynələri tədkik etdiqdən, okydykdən sonra nə qibi nəticələrə qəldiniz?

- 2 - By numynələrə qərə hansı zivələr azəricəyə jakın və hansıları daha yzakdır?
- 3 - Muxtəlif zivələr arasındaqlı başlıca fərqləri by numynələrə qərə qəstərə bilərmisiniz?
- 4 - Sizin bylyndygynyz jərlərdə nə qibi dil bəskalıkları var? Muxtəlif qəntlər, məhəllələr, jaxyd ictimai təbəkələrin, sənət sahıblarının danışıkları arasındaqlı fərqləri bylyb, qəstərə bilərmisiniz?

Əməli vəzifə 1 - Hər hansı (təbii sizin dogrydan - dogryja tanıd oldygynyz) bir qəndin, jaxyd məhəllənin danışığıqlı jazınız və təhriri syratda təhlil ediniz. Jə'ni öz dilinizlə jaxyd azəri ədəbi dil ilə by dil arasındaqlı söz, səs, cümlə, mə'nə fərqlərini qəstəriniz!

- 2 - İnsanların danışıklarını bir-birindən ajıran başlıca iktisadi, ictimai, siyasi, coğrafi, tarixi səbəblər üzərində duzununuz və duzun-cələrinizi jazınız.

V. Azəri ləhcəsi

(By dərsə iqi saat verilir)

Jykardı qətirdijimiz numynələrdən anlaşılsa qərəq-dir qi, azəri ləhcəsi, turq-tatar zivələrindən birisidir. Azəri turqlərinin jəzadıqlı jərlər Zakafkasjanın zərkisi və İranın simal-gərbisidir. Byralarda Azəri turqləri, tarixin bizə verdiji mə'lymata qərə, juzlərcə illər əvvəl jərləzmişlərdir. Bynyn üçün zivələri də bir neçə juz illiq bir tarixə malıqdır. By zivədə danışan insanların sajl zamanımızda 4 milyon jərlim - 5 milyona kədərdir.

Azəri turqcəsi by juz illər içində, azəri turqlərinin məizətlərində, dolanışlarındaqlı dəjizmələrə qərə, bir çok devrlər qəcirmizdir.

Azəri turqləri, jəzajlılarında oldygy qibi, dillərində də konşy xalklardan, məsələn: farslar, ermənilər, qurculər və sajlir xalklardan bir çok unsurlər almışlardır. La-

qin by almalardan çokysy xalk dilində kalıb, ədəbi dil-də, jə'ni azəri turqlərinin öz əsərlərini jazan, jaxyd jaz-dıran zair və ədiblərin dilində daha ziyadə fars və bynyn vasitəsilə qəlmiz ərəb dil unsurləri daha ziyadə qərul-məqdədir.

„Fuzyli“ namilə bəjuq ad kazanmış olan zatdan alarak zamanımız zairlərinə kədər jazılmış əsərlərdən bir neçə kışa numynə qətirirsəq, okycymyz, azəri turq-cəsinin tarix və təqamulunu canlı syrətdə qərə bilər.

Fuzyli (təkribən 400 il əvvəl jazamış Azərbaycan zairi):

Bən qiməm bir fəkir-i-bisər-u-pa
Qəmtərin bəndə-vu qəminə xyda
Sajiri-qariqahi-səbr-u-suqyn
Saliqi-zahrahi-fəkr-u-fəna
Nə məzəcləmdə irtiqabi-gryr
Nə xəjəcləmdə ehtimali -rija
Quncu-izlətdə fəkr—fakə ilə
Olmyzam əjlə məhv qim məsələ
Mərqəzi-xaqi etsə zir-u-zəbər
Bylamaz qərdimi nəsimi-səba.

Molla pənah Vakif: (təkribən 150 il əvvəlləri jaza-mış):

Ej Vidadi, qərdizi-devrani-qəc rəftarə bax!
Ryziqarə kıl təməza, qarə bax, qirdarə bax!
Əhli-zulmu necə bərbad əjlədi bir ləhzədə.
Həqmi-adil-padizahi-kadir kəhharə bax!
Taci-zərdən ta qi, ajrıldı dimagi-purgryr
Pajmal oldy təqərlərdə səri-sərdarə bax!
İbrət et Aga Məhəmməd zahdan ej qəmtərqədə,
Ta həjətin variqən, nə zahə nə xynqarə bax!

Mirzə Fətəli Axyndof (1858-1859 sənələrində təb olynmyz əsərlərindən).

Xitab bər nakil

Mənim əzizim nakil qi, təmsilatı oxyjacaksan və ja hifz edib səjlujəcəqsən, qərəqdır biləsən qi, by təmsilat məhz ibarətdir neçə nəfər əxasın arasında vake' olan quza-rizin vəz'i—bəjanından və tərhi—təsbihindən. By syrət-

də sənə lazımdır qi, hər bir səbihin halətini onyn mu-qaləməsindən fərk verib oxyjanda və ja təkrir edəndə müəxxəs istibaha salmışasan. Hər səbihin adının altın-da jazılan sözlər onyn muqaləməsinin və bir para səbi-hini muqaləmədə əlin dizinə çarpır və ja ağılır və ja qulur.

Səhbaz bəj

Vallah jox! səbəbi olar deji, sən bilmirsən mənim taj—tyzlarım tamam mərifət sahibi olib, kyllük edib, hərmət, izzət tapıb, xəzbəxt oliblər. Mən kalmışam elə by kamışlıkda adsız sansız.

Sərəf nisa xanım

Əvvəla by jalandır qi dejirsən. Qim bizlərdən mə'-rifət ilə kyllük ilə xəzbəxt olibdyr. By qərdjunuz xəz-baxtlar tamam özqə jol ilə baxta jetiziblər. İqinci əqər kyllük etməq istijirsən, qət Tiflisə, orada kyllük elə, bir az sonra əqər istijirsən qət başka səhərlərə qi, əl çatsın, un çatsın. Parizə bizlərdən nə qədər var nə qələn var.

Azərbaycanın oldykca yzak ədəbi mazesindən aldıl-gılmış by uç parçanı qəzdən qəçirdijimiz zaman azəri-cənin qəçirdiji təqamul və by təqamulun hansı jolda oldygy mə'lym olacakdır.

Fuzylidən dytarak M. Fətəli Axyndofa kədər qəçən bir neçə juz illiq muddət içində azəri ədəbi dili farsdan ajrılarak xalka, xalk dilinə jakınlaşmışdır. İmdi by qun-qu azəri-ədəbi dili nə halda bylynır. Bynı da numynələrə qərəq:

Ə. Hakverdog:

Rəməzan daxıl olib, jarmarkalar... bağlajılın, səhv etdim... məscidlər açılıb, marallarım məta'larını hazırlajırlar; jə'ni moizə qitablarını rəftən alıb, tozlarını təmizləyib baslajırlar əzbərləməji.

Byrada bir həziyə çıkm. Siz belə quman edirsiniz qi, axyndlar etdiqləri vəzləri sinələrindən, ja—inqi bəz-lərindən byjyryrlar. Səhvsiniz. Koj həkikəti bilmijənlər bilsinlər qi, bir nəfər atası rəhmətliq 5—6 juz il byndan

əkdəm qəturub bir və'z qitabı jazıb, o qitabda tamam 30 ədəd və'z var. İndi axyndlar o qitabı kabaklarına koyub hər akşam bir dənə və'z əzbərləyib sabahdan qəlib camaətə nəql eyləyirlər. Mən by həsijəni axyndları məzəmmət edənlər üçün çıxıram. Onlaraxyndlara sərzeniz edir qi, heç bir təzə söz mejdana çıxartmırlar. Nə eyləsinlər, tanrı bəndələri? Bəzda jok, sinədə jok, təzə söz qi, jerdən çıkmaz.

Cəlil Məhəməd kyly-zadə (Molla-Nəsrəddin)

Nazlı (anasına) — Ana, başına dənüm, ana kadanı alım, Ana dejirlər by qələn konagımız öluləri dirildir. Kadanı alım ana, bir de qerum dogrydyr, joxsa jox. (anasını kycaklayır).

Qərbələri—Fatma—Aj kızı, mən nə bilim. Mən də sənə qimi. Hələ mənə otur, indi konakların qəlməq vaktıdır. Koj izimi qerum. A kızı Zejnəb! Tez ol, jastıqları qətir, by tərəfdən koj. By xalçanı bir az jyxarı çəq. Tərpəz!

Sabir:

Fəhlə! özünü sən də bir insanımı sanlırsan?
Pylsyz qizi, insanlığı asanımı sanlırsan?
İnsan olanın cah—u—cəlalı qərəq olsun,
İnsan olanın dəjləti, malı qərəq olsun,
Himmət demirəm, evləri ali qərəq olsun,
Alçak, yfacık daxmanı samanımı sanlırsan?
Axımax qizil insanlığı asanımı sanlırsan?

Azəri ədəbi dilinin əsası, təməli zühəsiz by dildir. Dikkət ilə bakarsanız, by qunqu ədib və sairələrimizin dili bir tərəfdən əsqi azəri ədəbi dili ilə, diqər tərəfdən xalk dili ilə bağlıdır. Bynynla barabar rys, fransız qibi başka mədəni xalkların ədəbi dillərilə mukajəsə olynar-sa, ədəbi dilimiz hənyz təəqqul etmiş, son əqilini almısa sajlamaz.

Syallar. 1—Qətuurdujumuz parçaları bir—birilə mukajəsə edərsəniz, hansı sair və ədiblərin dili bir—birinə jakın qərunur?

2—Nə üçün əsqi ədəbi dilimizdə daha çox əcnəbi sözlər var idi.

3—By qunqu ədəbi dilimiz nə üçün xalka jaklaşır. Vəzifə. Tanıdılıqlı ədib və sairələrdən hansının dilini daha tez anladılıqlı, sevdijinizi, səbəblərilə barabar jazılız!

VI. Danışık-nıtlık, nə syrətlə mejdana qəlir.

(By dərsə iqi saat verilir)

1—Bizim danışılıqlı, nıtlıqlı sözlərdən mejdana qəlir. Laqin sözlərin qəlizi qəzəl, təsadufi syrətdə jan—jana dızulməsi danışık üçün qifajət etmir. Məsələn by aşağıdaql sözləri, səslə okyjyny:

Jaxıl... ajroplan..., asanlık..., pojezd..., qeçir..

Jaxyd:

Ajroplan..., pojezd..., asanlık..., qeçir..., jaxıl...

Heç bir şey anlaşılmır dejilmi? Laqin əqər birisi, ajroplanın pojezddən daha tez qetdijini səlməq istəsə haman sözləri by sıraja salacakdır:

Jaxıl ajroplan asanlık (ilə) pojezd (i) qeçir.

Byrada sözləri muəjjən bir sıraja saldıqlı qibi “ilə”, “i”, parçalarını da artırdık. By əqli almış olan sözlərin sırasını dəjizdirəq:

Jaxıl pojezd asanlıkla ajroplanı qeçir.

By sıradan tamamilə ajrı, hətta bir neçəsinə zidd bir mə'na çıkdı. Danışık ejni sözlərlə jayıldıqlı halda mə'na tamamilə başkaladır, nə üçün?

Byrada qerulur qi, danışıkda söz sırasının çox bejuq əhəmiyyəti vardır.

2—3y aşağıdaql misallarda sözləri o syrətlə tərtib ediniz qi, başka—başka mə'nalar çıksın. Özunuzdən misallar tapıb jazılız və sıralarını dəjizdirib təcribədə bylynyny:

1. Əhməd, Məhəmməddən jaxıl, ağıllı, tərbijəlidir.

2. Qəmi sy aldı.

3. Cahilliq zərər, okymak qar (fajda)dır.

4. Jer toparlak, qəj maidir.

5. Saqit olan salamat olar.

3—Jykarıdaql misallarımızdan oldykca açıqlı syrətdə qeruldu qi, iz jalıqlı “söz sırası” nda dejil; ajrı—ajrı sözləri bir—biri janına necə də duzsəq mə'na verməyə bilər.

Məsələn: Ac... karın.. doj.. qəz.. doj..

By sözləri mə'nalı bir syrətdə tərtibə salmaga çalışınız. Olyrmy?

By sözləri dəjizdirmədən sıralarını dəjizdirməqlə dogry və mə'nalı bir cümlə, jaxyd danlızık mejdana qə-tirməq mümkün ola bilməz.

By sözlərdən dogry cümlə, danlızık by syrətlə mejdana qətirilə bilər:

1. Ac(ın) karın(ı) doj(ar), qəz(u) doj(maz)

2. Acın karnı dojar qəzu dojmaz.

Ajrı - ajrı sözlərdən mə'nalı bir cümlə mejdana qə-tirməq üçün nə jəpdik! Əsasən sözlərin heç birisini dəjizdirmədiq. Jəliniz „ac“ sözünün axırına „ın“, „karın“, sözədə „i“, „doj“ sözünə „ar“, „qəz“ sözünə „u“ və jənə „doj“ sözünə „maz“ ilavə etdiq. Deməq qı, ha-man hər səsün axırına bir əj ilavə etməq lazıq qəldi.

Daha da misal alalım:

Çərəqçi çərəq ver!

Çərəqçi çərəji ver!

Birinci sətirdə sözlər heç dəjizdirilmədən bir birinin jəlinə dizilməqlə mə'nalı bir cümlə verdiqləri halda ikinci sətirdə „çərəq“ sözünü „çərəji“ əəqlinə salmaq lazıq qəldi.

Syallar: 1. Anlamadığınız əcnəbi dilin sözləri, sizin üçün səs ola bilərmi?

2. Dilin sözləri hansı əətlər altında artır?

3. Mə'nalı və məryət danlızık necə olyr?

Nəticələr: Sözləri dəjizdirmədən mə'nalı və məntiki danlızık mejdana qə-tirməq kəbil dejidir.

Sözləri bir—birinə bağlayan „ın“, „i“, „maz“, „ar“.. qibi parçalara „jərdimçil parçalar“ tə'bir olynyr.

Danlızık cümlələrə ajrılır.

Cümlə—bir qərrədə səjlənən və mə'na cəhətindən, jərdimçil parçalarla bir—birinə bağlanmış səs grypyna dejilir.

Cümlədən sonra jazıda nəktə kojylyr.

1) Səs lüzumly tərtibə salınır.

2) Sözlər arasına jərdimçil parçalar kojylyr.

Vəzifə: „Karl Marks və yzaklar“ parçasını jazınız və by parçadaqlı jərdimçil parçaları, sözləri bir-birinə bağlayan cüz'lərin altını çəqiniz.

Karl Marks və yzaklar

Marks yzakları çox sevərdi. Bə'zən o saatlarca öz yzakları ilə oynardı. Qağızdan qəmilər kajırılıb sy ilə doly bir kab içərisində onları jəzdurur, sonrada jandırır, yzakların by syrətlə qəjflənməsindən o da sad olyb on-ların kəhkəhələrinə bir yzak qibi iztirəq edərdi. Marks öz yzaklarını sevdiyi qibi əzəq yzakları və bilxassə qasılıb balalarını da çox sevər idi.

Marksın jəlin jəldəələrindən biri səjləjirdi:

—Qasıbların jəzadıqlı quçələrdən qəçər iqən Mar-ks jəzlərcə dəfə bizdən ajrılır, quçələrdə jyvarlanan yzak-ların janlarına qədərəq onlarla danlızır, sevər və pyl verərdi.

VII Həca və səslər.

(By dərsə iqi saat verilir)

1—By dərslərimizdə biz sizi həca və səs nədən ibarət oldygy ilə tanıq edəq. Həcaları və səsləri tanımaq sizə dogry imla jəzma izində dana sorna dilin nə qibi unsurlərdən tərəqqub etdiyini tanımaqda əməli və nəzəri bəjuq fajda tə'min edər.

2—Sözləri səjlədiyiniz zaman əzunuzə dikkət ediniz. Dodaklarınız, diliniz, dişlərinizin bir çox hərəqətlərdə bylyndygyny qərəcəqsiniz.

Dodaklar qah irəlilə çıkır, qah açılır, qah bir—birinə tokynarak kapanır; dil ja rahət dyryr, jaxyd dişlərə, damaga jəpılır; dişlərə qəlincə bynlar da bir—birinə tokynyır, jaxyd bir—birindən yzaklaşır və sajirə.

By kədər hərəqət nəjə lazımdır? Dilimizdə tapılan qurlu—durlu səsləri tələffuz etməq, çıkarmak üçün.

Misalları ilə qəstərəq: bəzda „y“ səsini tələffuz ediniz sonra „i“ səsini. Nə dejirsiniz. „y“ səsini çıkardığınız zaman dodaklar irəlilə dogry yzanır; dilin arkası damaga dogry jykırı kalkır. „i“ səsini tələffuz etdiyiniz zaman dodaklar dərhal arkaja dogry qedir, dilin ycy fəzlə irəliləjir.

Bəzka bir misal alak: „b“ səsini, sonra „d“ səsini tələffuz ediniz. Nə dejirsiniz? „b“ səsi çıkartılaraq dək-lər kuvvətli syrətdə bir—birinə jəpılır və dərhal

açılıb arkaya qedir. „d“ səsi səjlənirqən dodaklar rahat kalır, laqın dişlər hərəqətə qəlir.

Turqcədə sözlər, çok dəfə bir neçə səsdən mejdana qəlir; məsələn: „daz“ sözündə uç səs var; d, a, z, „dazlık“ sözündə 6 səs: d, a, z, l, k. Deməq qi, dodaklar, dil, dişlər, damag.. bütün danlık, nıtlık uzvləridir. Bynlara, by uzvlərə „byryn“y ilavə etməlidir. Məsələn: „m“, „n“ səslərini çikarmaga çalıdılıqlınlz təkdirdə cıjərlərdən qələn havanlı byryndan çikdılıqlınlz dyjacaksınlz.

Ajrı—ajrı danlık səslərini jalınlz nəzəri olaraq qəstərməq mumqun olyb, danlık zamanında bynları bir—birindən ajırmak kabil dejildir. Məsələn: „dazlıklar“ sözünü tələffuz ediniz. Byradaqlı səslərin ajrı—ajrı fərkində olmazsınlz. By sözu parçalara ajırmak lazımlı qəlsə, by jolda ajırılırsınlz:

Daz—lık—lar. Başka bir söz alak: dənizlər. Bynyn parçalarına ajırsak də --niz—lər, olmazmı?

By parçalara dikkət etsəniz, qərəcəqsınız qi, „daz“ sözünü səjlədiyiniz zaman agzılıqlı bir qərrə açdınlz. „dazlık“ sözünü səjlədiyiniz zaman nəçə qərrə? İqi.

„Daz—lık—lar“ sözünü tələffuz ediniz; nəçə dəfə agız açmak məbyriyyətinə kaldınlz? Uç dəfə, dejilmi?

Bir agız açmakda səjlənən, tələffuz edilən bir, jaxyd bir neçə səsə „həca“ tə'bir olınyr.

Jykarılda misal olaraq qəturdujunuz sözlərdəqi sait səsləri sajlınlz. Həcaların sajlı bynların saıtlərinin sajlına musavimi? Musavidir.

„Dazlık“ sözündə iqi saitə: „a, l,“ var, iqi də həca... iləx.

Deməq qi, həcalar, turqcədə, daima, saıtlərinin jardımlı ilə mejdana qətirilir.

Nəticə: 1) Səs, muəjjən səs uzvlərimiz vasiətəsilə mejdana qəlir.

2) Hər səsə iştiraq edən uzvlərimizi, özümüzü joklamak, danlıqlımlıza dikkət etməq sajesində tə'jin ejləjə biləriq.

3) Bir qərrədən səjlənən, tələffuz edilən bir, jaxyd bir neçə səsə həca tə'bir olınyr.

4) Həcalar da birləzərəq söz, sözlər də cümlə, nihajət cümlələr təzqil olınyr.

Vəzifə: Aşağıda qətirilmiş parçanı əvvələn səsle okıjınyz, sonra səsləri çizqilərle qəstəriniz (q-e-n-i-3), daha sonra ejni syrətdə həcaları (ə-məq-çi) qəstəriniz.

„Qleniz əməqçi qutləsinin sosializm kyrylyzyna cəlb edilməsində ən muhum vasiətlərdən biri də mətbyat və işçi—qəntli muxbir hərəqətdir. Bynlar vasiətəsilə əməqçilərin bejuq bir hissəsi əlqəmizdə jeni kyrylyz işlərində iştiraq edir“.

Jaxyd ejni məksədlə by parçayı ala bilərsiniz:

„Mirza Cavad quça mirzəsi idi. Bejuq səhərlərdə məsələn Tiflisdə, Baqlıba, İrəvanda, Qləncədə onları qərməq mumqundur. Bynları ja məscid darvazasınlı altında, ja mejdanlarda, ja məhz quçalərdə qərərsiniz; bir xırda palas salıb, kabaklarılda bir jəziq, jəziyin üstündə iqi—uç qıtab, bir kələmdan, nəçə varak qagız, əjləzib, mustəriyə muntəzirdirlər“.

Syal: 1. „Qutlə“, „cəlb“, „muxbir“ qibi sözləri qəzdən qəçiriniz; by sözlərin səjlənizi ilə jazılıqlı arasında nə qibi fərk var?

2. Sözlərdəqi səslərin mikdarı ilə jazıldaqlı hərflərin sajlı bir—birinə musavimi?

3. Ərəb hərflərinin turq dili səslərini izarət edib—edəmədiyi byrada qərulurmu? Nəcə?

VIII. Sevt jaxyd səda

(By dərsə bir saat verilir)

„Səs“ sözünü rysca „zvyk (звук)“ sözünün karzılıqlı olaraq kollanacaq olyrsak „golos“ (голос) sözünə karzılıqlı ancak „sevt“, jaxyd „səda“ sözünü kollana biləriq.

Jykarıldaqlı dərsimizdə dildəqi səslərin nə syrətlə mejdana qəldijini izah etdiq. Əcəba umymijjətlə insanda sevt, jaxyd səda nə syrətlə hasil olyr. Çünqu sajdıqlımlı dil, dişlər, dodaklar əzləri səda mejdana qətirmirlər, ancak sədaja by və ja o səqili dejirlər.

Ja sevt necə hasil olyr? Səs çikardılıqlınlz, jaxyd danlıdılıqlınlz zaman qəzəlcə dikkət ediniz.

Bogazılıqlınlz ətrafında bir—biri üzərinə qəçirilmiş halka qibi kılırdaklardan ibarət bir kanal, jaxyd bory səqilində kısımlı vardır. By halkacılıqlınlz bogazılıqlınlz

jykarısında əlinizlə joklayıb tapa bilərsiniz. Bilxassə by halkaların ən aşağıdaqlı əl ilə pəq qəzəl fərk edilə bilər. Byna „adam alması“ tə'bir olynır. Əlinizi bynyn üzərinə kojarak ytkynynyz. Adam alması sur'ətlə və kuvvətlə jykarlıja kalkır, sonra jenə aşağı enir. By Adam almasının iç tərəfindən bir—birinin yanında iqi əzələciq vardır qi, bynlara „səs telləri“ tə'bir olynır. Biz danlıqlıqan, ciyərlərimizdə bylynan havanı dızarı byrakılır. By hava qərilmiş olan səs tellərinin arasından qəçir və bynları ditrəməyə, ehtizaza məcbyr edir. Bynlar sur'ətlə ehtizaza qəlirlər. By ditrəmə, ehtizazdan səs hasil olyr.

„Evdə Pedtexnikymy“ serisinin „fizik“ 30' bəsindeqi dərslərdən qərəcəqsiz qi, umymijətlə sevt, jaxyd sədə əzjanın, maddələrin ditrəməsindən hasil olyr. Byny bilməq üçün iqi durlu təcribədə bylyna bilərsiniz;

1—Əlinizi səs verməqdə olan saz jaxyd tarın və jaxyd qamançanın telləri üzərinə kojynyz; by tellərin ditrədişini qərəcəqsiz.

2—İzarət barmagınızla Adam almasının ustunə kojybyzyna muddət „a“ səsini çlkarınız; barmagınızın xəfif syrətdə ditrədişini dyja bilərsiniz. By ditrəmə səs tellərinin ditrəməsidir.

Səs telləri də bogazla barabar danlıq uzvlərindəndir. Bynların cümləsinə birdən nıtlıq, danlıq cihazı jaxyd aparatı tə'bir olynır.

IX. Ədəbijjat

(By dərse uç saat verilir).

Əzab korkysy

Jazant: **Simurg**

Əzab korkysy heqajəsini əcələ etmijərəq javaz—javaz, səslə okyjynyz. Okydygynyz zaman nəktələrə və başka dyrgy izarətlərinə dikkət ediniz. Heqajə içində rol ojnajan xəxslərin səzlərinə sıra qəldiqdə, byraları ifadə ilə, jəni by xəxslərin dyjgylarına və məzaclarına yjgyn səs ilə okyjynyz. O syrətlə qi, dogrydan da təbii danlıqlığa yjdyrmaga çalınlı.

Məqtəb—Kəza Məarif 30'bəsi tərəfindən arvatlara maxsys açılmış savad kyrslarından ibarət idi. Kyrslar

rəsmən bez aj əvvəl Kəza İcraiyyə Komitəsi sədrinin qəlməsi münasəbət ilə ancak dərslər 3 aj tamam idi qi, başlanılmışdı və hal—hazırda da okyanlara kəqumət tərəfindən pal—paltar veriləcəq. deyə səs dağıldığından, bir çox arvat və kız by kyrslara jazılmışsa da, amma kyrslarda dərslər okyan 20—25 adam idi.

Kyrsların dərsləri hər qun saat 4—də başlanacağı e'lan olynmyssa da, saat 4—də Zinət xanımdan başka bir qəs olmaıdı. O idi qi, dərslər 4 əvəzinə saat 5 tamanda, bə'zi vakt bir neçə dəqiqə də ətmüz başlanırdı. Byny kyrs muəlliməsi Dilavər xanım da bilirdi və 5 tamanda məqtəbdə hazır olyrды.

By barədə Zinət numynə ola bilərdi. Saat 4 oldymy əlində nə iz olsa byrakar, qıtab dəftərini alıb bənəfsə rənqli çadrasını başına salar və dərse dogry jollanardı. Joldazı və konsylarının evləri yanında qəçərən məqtəbin vaktı qəldişini e'lan edərdi.

— Bulkejs, tez ol, mən qetdim.

— Qul Cahan kız, qəl, vaktıdır, axşam oldy.

— Anabacı dərslər vaktı qəçir, tələs!

Hərəsinin bir nev, dəvət edə—edə Zinət xanım məqtəbə hər qun birinci qəlirdi. Tez çadrasını atıb, qıtabını açar və okymaga başlardı. Bir—bir kızlar cəm olardı.

Hər qun kızlardan bir nəçəsi qəlməzdi. Muəllimə onların adlarını jazar və sonra səbəbini sorardı; mə'lym olardı qi, qəlmijənlərə ev və ajılə izləri mane' olyrmyz.

— Qulçəhrə! Dunən nə üçün qəlməmişdin?

— Dunən ev təmizləjirdi, qecə kyrtardıq!

— Sən nə səbəbə qəlməmişdin,—deyə o birisindən sorryr.

— Xalamqıl bizə qəlmışdılar.

Hər dəfə belə cavablardan sonra muəllimə dejirdi: Bacılarım, bynlar xusysi ev izləridir, bynlar dərse mane' ola bilməzlər. Qləraq by izlərə bakmıyib, qələsiniz! Bynların sizə dəxli jokdyr!

Amma kızlar heç baza duşmurdular, nə üçün by izlərin onlara dəxli jokdyr. Dərstdən kabak kızlar təzə əhvalatları bir—birinə nagl edirdilər:

— Axyndyn kız, üçün nizan qetdi!

— Qlərəsən nə apardılar?

— Qulcahan arvat dejir qi, 4 dəst paltar, ipəq corab...

— Ej, bəsdır, kadam onyn agzına da, paltarına da..

— Nə uçun, aj Səqinə, məqər pis kızıdır.

Səqinə xanım „eh“ deji b cavab vermədi. Səqinə xanım qəzəl oldygy uçun, jaxyd bəj kızı oldygy uçun, heç qəsi bəjənməzdi. Hamıslının ustunə qulərdi...

Zinət məzəmmət edərdi.

— Allah xejir eləsin, jazıkdır!

Zinətin rəhmli, xejirxah oldygyny hamıslı bilirdi. Heç bir qəs onyn sözünün kabagına bir söz deməzdi. Zinət kızların ağıllısı hesab olynırdy, amma Zinət ağır, saqit kylag asar, sonra öz fiqrini səjlərdi.

By qun hamı kızılar qəlib təəccüblənirdilər:

Zinət qəlməmişdi.

Kızılar qələndən sorryrdylar:

— Aj kızı Zinətdən xəbərin varmı?

— Nə olyb qi!

— Qərinursən qi, qəlməjibdir!? Heç qəs bilmirdiqi, nə uçun by qun Zinət jokdyr. Bə'zi zənn edirdilər qi, qələr, bəlgə qeciqlimizdir. Bə'zisi dejirdi qi, qəlməz və ona qərə də təqlif edirdilər qi, dərsləri byrakıb qedib səbəbini bilsinlər.

Bir azdan sonra Zinət xanımın konzysy Bulkejs qəldi, ony qərən qibi kızılar ihatə edib sorryzmaga başladırlar:

— Aj kızı, Zinətə nə olyb qi, jokdyr?

Bulkejs xəbər verdi qi, bir zəj jokdyr, qeciqlimizdir. Çünqu dajıslı qıldə mərsijəxan okydyrlar. Zəhərdən bir mərsijəxan qəlib 10 qun okyjacakdır. Byny ezidən kızılar jənə öz adi səhbətlərinə məzgy olmyzdyrlar qi, Zinətin çadrasını pəncərədən qərdülər, hamıslı kapıja tərəf atıldı.

Zinət xanım saqit bəzi azagıda içəri daxil oldy.

Zinət xanımın həmişəqi qulər juzundə bəjuq bir gəm var idi. Byny hamıslı qərdu, qərməməq olyrdy-my? Qulər juzlu, məlahətli Zinət—by qun aglamız dolmyzdy.

Kızılar Zinət xanımın belə acıklı, daha dogrysy gəmli oldygyny qəruncə, karıxdılar. Bir—birinə bakıb Zinət xanımın başında bir iz oldygyny izarə ilə bildilər.

Bir zəj var! Ancak o nədir? Həmişə kəhkəhə ilə qulən Səqinə kızıların bir neçəsini qənara çəqib:

— Qləraq kızıln dərđini biləq—dedi. Hamıslının fiqri by idi.

Birdən Səqinə xanım Zinətin qitabsız qəldijini qərdu.

— Bəs sənın qitabın, dəftərlərin hanı, aj kızı?

— Qlətirmədim, hamıslını da jandıracagam!

— Aj kızı, nə olmyzdyr??

— Mən daha okymyjacagam! qəlməjəcəyəm.

Hamıslı təəccüb etdi. Jer—bə—jərdən səbəbini sorryzmaga başladırlar.

Zinət başladı:

— By qun dajıslı qıldə mərsijəxan okyjrđy. Mərsijəxan zəhərdən qəlmiz bir sejidir. O dejirdi qi, əqər bir kızı by dunjada əlinə kələm alıb jazı jaza, o kələm o dunjada onyn əlində od dytyb janacak; by dunjada kızıln jazdıqları xətləri kijamət qununda ilan qibi kızıln bədəninə sarılacak.

Çünqu kızlara okymak, jazmak haramdır. Bircə ky-randan başka kızılar əlahiddə citab okyja bilməzlər...

Bir də mərsijəxan dedi qi, əkolada okyjan kızıları 19 dəfə jandıracaklar, ata və analarını oddan kajırlımız quruz ilə dəjəcəqlər....

Kızılar hamıslı məbhıyt, mat kylak asırdılar, qimsə bir söz səjləməirdi.

Zinət sözundə davam edib dedi.

— Mən by qun mərsijəxandan ezitdijim sözlərdən sonra dərş okymyjacagam, tobə edəcəyəm, nəzir verəcəyəm, bəlgə allah bağışlasın..

Bynları ezidən Səqinə titrər və zəjif bir səda ilə:

— Mən də okymyjacagam, dərşə qəlmijəcəyəm, kor-kyram. By hində kapı açıldı, muəllimə juzundə təbəssüm olaraq içəri daxil oldy. Kızlara salam verdi. Kızılar hamıslı saqit dyrmyzdyrlar. Muəllimə mizin janına qəçib qitablarını ustunə kojdy və juzunu kızlara dytyb:

— Nə uçun dyrmyzsynyz, jərinizdə otyryñ!—dedi.

Qimsə cavabında bir söz səjləmədi, hamıslı Zinət xanıma bəkdılar. Birdən Zinət xanım aglaja—aglaja:

— Mən qunahdan və onyn əzabından korkyram okrymyjacagam Sag ol, deji b qetdi.

Onyn dalınca Səqinə kızı, sonra o biri kızılar, birər

—birər çıxıb qetdilər. Axıra kalan kızlardan birini muəlimə saklayıb by hadisənin səbəbini bildi...

Həqajədən fəjdalanmaq üçün ony kyrydan — kyryja okyjb çıkmak qifajət etməz. By həqajənin üzərində du sunmaq, ony izləmək lazımdır. By məxsədlə azagıda bir neçə syallar verilir qi bynlara veriləcəq cavablar ajdın, mündəricəli olmalı və hər birinə jənə həqajə içindən misallar qətirilməlidir.

Jalınız by syrətdə ədəbijjat və dil məsələlərini qərəji qibi anlayan, münəvvər, mə'lymatlı adam ola bilərsiniz.

Syallar bynlardır:

1.—Zinət xanım həqajədə necə bir movke' dytyr.

2.—Zinət by həqajədə neçə əqildə qərunur?

3.—Savad kyrslarına kadınlar nə üçün qədirlərdi?

4.—Nə üçün Zinət kyrsları tərəq etdi?

5.—Axyndlar və mərsijəxanların dogrydan da cahil xalk arasında by kədər tə'siri varmı?

6.—By həqajə inkılabın hansı illərinə ajid ola bilər? Əzunuzun by barədə nə qibi müzahədələriniz var?

7.—Simurg, həqajəni öz adındanmı ejləjir, joksə, başkası adından?

8.—Simurg Zinət xanıma və by izə necə bakır həqajədən qərulurmu?

9. Muhərririn dilinə bakınız: a) kışa jaxyd yzın cümlələr iləmi məramlınlı anladır? b) Xalk-danışık dilindən alınmış parçalar varmı? c) Anlaşılmayan sözlər hansılardır? d) Həqajənin hansı parçaları xozynyza qəlır? s) muhərrir, jalınız özümü danışır, joksə özqələrini də danışdırlarmı? Qımləri? və nə uşunu?

Kızıl əsqərə

Ə. Fevzi

—Addımla!

—İrəli!

—Bir...iqi...uş...

—Arz!

—Bir arslan kəlbilə həjdı arkadaş!

Hələ zəncirlərdə inləjənlər var.

Kızıl bəjragına qəz tiqənlər var..

Bəqlər zıməjini yzakda bylyt,
Jıpranan kəblərə ver həjat, avyt.
Qımuş silahına sunqunu sal da;
Hak əzən kyrtlardan intikam al da!

Jerin sinəsində dytyzmyz cahan,
Tacları jakacak alav var, inan.
Bəjrak rəhbəridir; dunja vətənin,
Kəlbinin atəzi sənəsin sənini!

Bir jıldırım qibi Gərb elində çak,
Sənmiş kəndilləri Zərk elində jak,
Paslı zəncirlərin dəjumunu aç!
Birliq.. zıarını bez kit'əje saç!

Syallar: 1.—Zairin kızı əsqərə muracəti nə uşundur?

2.—Zair, kızıl əsqərə başlıca nə qibi umidlər bağlayır?

3.—Jykarıdaqlı „Əzab korkysy“ ilə by zə'ri bir-birinə bağlaja biləmisiz?

4.—By parçanın zə'r oldygyny necə anlamalı?

5.—Zə'rdəqi mısra'ların bir-birinə bənzəjən sonlarını (kafijələri) qəstərə biləmisiniz?

Turq dilinin tədris usuly

(Bir saat verilir)

1. Qiris

İndijə kədər, mə'lym oldygy uzrə, turq dilinin tədris usuly hakkında pəq az jazılmış və səjlənmişdir. Dilimiz və əlifbamızın, ədəbijat və umymijətlə bədii əsərlərimizin tədris usuly, indijə dəq tamamilə elmi, pedagoziq təməllər üzərinə kyrylmyz olmadıqı qibi, ejni zamanda muxtəlif usyllar arasında seçqi japmak ay və jaxyd by usylla çalınmak izi daha ziyadə muəllimin öz zevkinə, öz vicdanına kalmışdır. Laqin by zevk dogry izləyə bilməq üçün muəllim, jaxyd muəllim namizədi olan joldaşımız elmi və son pedagoziq usyllarla qərəji qibi əznə olmalıdır.

Zamanımızda kədər ortaja çıkan az—çok kiymətli usuly—metodiq ədəbijatın muəllimlərimiz tərəfindən qərəji kədər nəzəri—dikkətə alındıqı hakkında da əlimizdə dəlillər jokdyr.

“Evdə pedtexnikym,” serisini tə'kib edəcəq olan okycylar, irəlidə kiymətli, anlaşıqlı muəllimlər ola bilməq üçün bilxassə, usyli—tədris məsələlərinə fevkəl'adə əhəmiyyət verməlidirlər. Çünqu jalınız mevzyyny öz dərşini bilməqlə muəllim izini bitirmiş sayılmaz. Ejni zamanda by dərşin, by mə'lymatın karzısındaql tələblərə, zəjirdlərə verilməsi, əzlanması, tə'lim edilməsi jollarını da bilməlidir qı, by da muəllimin öz iste'dadından sonra, usyli tədris kanyın və əsaslarına əznə olyb olmamasından aslıdır.

Turq dilinin tədris usyllarına təxsis olynan by sətirlərimiz, dil muəlliminin karzısında dyran muhum usyl məsələlərini kavrajacak, və qagız üzərində mumqun oldygy dərəcədə, ona konkret açıq numynələr və əqillər üzərinə bina edilmiş materjallar, mə'lymat verəcəqdır.

By materjalların qərəq tərtibində, qərəqsə mündəricatında bir tərəfdən ibtidai məqtəblərimizdə dərşlərin cədisi, bir tərəfdən də indijə kədər by məsələlər ətrafında mejdana çıkan usyl və elmi ədəbijat nəzəri—e'tibara alınmışdır.

Dil dərşlərimizdə oldygy qibi, byrada dilin usulyna əjid olaraq başlıca məsələləri kavramak uzrə aşağıdaql plan və tərtib kəbyl edilmişdir:

1 — Şifahi nıtkın inqizafı və əlifbanın əjranilməsi usylları.

2 — Jazı və imla usylları.

3 — Kiraət usulyna əjid məsələlər.

4 — Turq dilinin tədris usuly nəkteji - nəzərindən xusysijətləri.

5 — Dil üzərində muəzahədə (sərf və nəhv) usylları.

6 — Ana dilinin tədkiki ilə bağlı olaraq təzqilat məsələləri (ana dili dərşəqləri, dil kabinəsi, divar gəzətləri, ədəbi əxəmlər və səjirə).

7 — Ana dilindən materjal jıgmaq usylları.

8 — Kompleks sistemində ana dili.

9 — Ədəbi dilin əjranilməsi jolları.

By 9 nəktədə irəlidə qəcəcəjimiz əsas məsələlər muxtəsər syrətdə kejd edilmişdir.

Usyl dərşlərimizlə, dil dərşlərimiz muvazi olaraq qədəcəjindən, jykarıdaql tərtib e'tibari və təsadufi olyb, dərşlərimizdə tə'kib olynacak sıranı ancak təkribi syrətdə qəstərir.

2. Dilin məqtəblərdəqi ə. əijjəti

(By dərşə iqi saat verilir)

Məqtəbdə, tədris ocaklarında dil in nə qibi əhəmiyyətli vardır? Muəllim by məsələni hər zaman duzunməli, by qibi syala konkret açıq cavabları olmalıdır.

Məqtəbə jıgılan yzakları qəzdən qəcirdijiniz təkdir-də nə qəursunuz? Əvvələn: onlarda bitməz—tuqənməz danlınmaq, səjləməq marakı. Dərş əsnasında muəllimin qəzlərinə qəzlərini tiqib, çok qərrə səssiz—solyksyz otyran yzaklar dərşə kyrtarlar—kyrtarmaz bağçaja fırlajrlar və bəjuq qyrylty ilə bir—birlərinə evlərində, quçədə jaxyd dərşdə olyb qəçən səjləri bəjuq bir hərərtlə nəkl əjləməjə kojylyrlar.

By hadisədə, yzakların by hallarında nə qəursunuz? Onlar öz dyjgy və fiqirlərini ifadə əjləməq, anlatmaq üçün dil denilən vasitədən muqəmməl syrətdə fajdalana bilirlər. Jalınız yzakları? Hansı dərş olarsa—ol-

syn, nə kədər təcribə alətləri, yardımçı vasitələr tapılsa—tapılsın, müəllim, daima dil vasitəsilə, sözlərlə məramını anladığı, alətlərini, jaxyd misallarını izah edə bilmirmi?

Byradan qedin, səhərinizdə, jaxyd qəndinizdə olan hər hansı bir ictimai. Byrada nə olur? Mə'ryzəçi jaxyd nıtlık səjləyən joldaz danlıdır, o biriləri dinləyir, kılak asırlar. Juzlərcə adam bir qızının sözünü dinləməyə üçün jılgınlıq, biriqlimə, saqıt otyrır.

Quçəyə çılqınlıq, hər tərəfdən səslər, insan sədası eşidirsiniz qı, bynların hər parçası bir niyyət, bir arzu vəfiqir ifadə edə bilər. Daha səjmək lazımmı? Butun dəzqahlar, fabrikalar, müəssisələr hər söz, dil vasitəsilə qəturulur.

Juzlərcə adamdan ibarət bir tabır, bir ordu bir sözə qədər qən dyryr, jaxyd sola—saga dönər.

Butun by levhələri təhlil edərsən, by halların üzərində düşünərsən olarsa, nə qibi nəticələrə qəlməyə ola bilər? By nəticələrə qələ bilər:

1. Dil, məram və fiqir, dyjgy ehtijac... qibi halların mızıl ifadə üçün bir alətdir. Dil olmazsa, insanların çalışması, istehsal, əmək kəbil ola bilməz.

2. Dil cəmiyyəti dytan baglardan birisidir. Kollektiv syratda camaətlə əl bilijlə çalışma, ancak dil vasitəsilə mümkün ola bilər. Əcəba by kədər qafimi? Dildə tapa biləcəyimiz nəticələr, jılgınlıq byndan ibarətdir? Siz, heç insanın necə danlıqlığına, nə syratda milyonlarca insanların bir—birini anladığına təəccüb etmədinizmi? By məsələnin üzərində düşünmədinizmi? Jılgınlıq, jel, jer tərpənməsi, ildırım və başqa təbii hadisələr sizi maraklandırdı deylimi? Bynların hər biri birer təbii hadisədir qı, münəvər adam bynları mejdana qətirən səbəbləri bilməlidir. Bynlardan da maraklı səj, insanın öz fəaliyyəti, öz mevcudyyyəti, varlığı deylimidir? İnsanın təbiətdəki başqa mevcudata qərə nə kədər maraklı və kərlək bir tarixi və xusysiyətləri var! İnsanın tədqikilə bioloji, fizioloji, psixoloji... qibi bir çox fənlərləməzgyr olur. Hal by qı, insanda mevcud olan xasyyətlərin ən maraklı və kərləkliligi, ejni zamanda da fəjdaqlı və luzymlylarından birisi də dil və banımaq xasyyətidir. Dilsiz, bir insan jılgınlıq,

bir səhər jaxyd qənt, daha kısa deyəq: bir əjilə, jaxyd bir müəssisə jəzəjə, pəjdar ola bilərmi? Ola bilməz.

Danışmaq bir cəhətdən, dil dərslərimizi okysanız, qərəqəqsiniz qı, insanın bir təklim nəziq və kərlək uzvlərinin fəaliyyəti səjəsində kəbil ola bilər. Diqər tərəfdən ancak cəmiyyət halında jəzəjə müəjje, ictimai kollektivlər, gyryplar, qutlələr mejdana qətirən insanlarda qəturulur.

By sonynca cəhəti necə xulasə edə bilər bilərsiniz? By syratla:

3. Dil, ən maraklı uzvi və ictimai hadisələrdən birisidir.

By syratla dilin məqəblərdəki jeri by uç cəhətdən təjjin edilir. Dilin by xusysiyətlərinə qərə müəllimin vəzifəsi nədir? Deyəq qı, dil müəllimi by əzəqlədiq parçanın tələbələrinə əjratməyə istəyir:

Kızıl bajrak

Qünəz qibi parıldayan,
By səvimli qəzəl bajrak,
Mələq yzak byna inan,
Sənin bəjəz əllərinde
Ciddi, nəcib, vəkyr, zində
Juqsələcəq, parlayacak.
Bajragını solgyn qərməq,
Sənə jurəq jarasıdır.
Mələq yzak əlbət əlməq,
Xejiqlidir alçalmadan,
Juqsəlt ony jayrım inan,
By, inkilab armasıdır.

By səri tələbələrinə okydan, əjradən müəllim, bir tərəfdən tələbələrin danlıqlığına əhəmiyyət verməli, diqər tərəfdən səri-təbii tələbələrin biliq və hazırlıq dərəcəsinə qərə-təhlil etdirməli və nihəjət qərəq by sərin və qərəqsə tələbələrin by səri üzərində qəturəcəqləri musahəbədəki sözlərin müəjje kanyınları üzərində yzakları düşünməlidir.

Syallar: 1 - Dilin əhəmiyyəti, məqəblərdəki jerini daha nə syratla təjjin edə bilər?

- 2 - Jykarıda dilin xasijjətləri, məqtəblərdəqi jeri hakkında səjlədiqlərimizi öz misallarınızla izah edə bilərmisiniz?
- 3 - By zə'ri tələbələrə əzbərlətməq, yaxvd mənsyr syrədə həqajə etdirməqlə dilin hansı xususijjətini inqizaf edirmiz olardık? Bynyn by qibi izlərin tələbəyə nə qibi fajdası vardır?

3. Yzaklarda danlıqlın inqizafı

a) Təbiət hakkında musahəbələr

By dərse 4 saat verilir)

Uymijjətlə dil dərslərini birinci grypla bəzərkən, dərslərin mərqəzi-sikleti, yzaklarla olacaq danlıqlıq üzərinə kojylyr. Məqtəblər pajızda açıldığından by qibi danlıqlar üçün imdidən ən əlverişli, munasib mevzy' yzakların məqtəbə kədər jajda qəçirdiqləri vakt üzərinə ola bilər. By mevzy' üzərinə yapılacaq musahəbələr səjəsində muəllim bir tərəfdən yzaklar ilə qərəji qibi əznalıq, tanıqlıq pejda ejlər, diqər tərəfdən onları fəal syrətdə, dogrydan-dogryja musahəbədə itiraqa dəvət ejləmiş olar. By syrətlə yzəğin dili açıldıkdan sonra ony-yszəğ-öz muhiti hakkında, o muhitdə olan əzja və hadisələr bərəsində danlıqlıq sevk ejləməlidir.

Yzəğin muhitində nə var? Bir tərəfdən təbiət və təbii hadisələr, diqər tərəfdən yzəğin joldazları və by joldazların hər qun ojnadıqlı ojnalar, qəçirdiği vakt.. daha sonra qəntli yzaklarda kismən ajilə jərdimçisli qəruruq. Onlar daha çok qıçiq jəzdan bəzləjərkən ana balalarına, kohym-kardazlarına yfak-təfəq xidmətlər, kylyklarda da bylynyrlar.

Musahəbəmizi onyn öz həjəti üzərinə kyrmək səjəsində biz, bir tərəfdən onyn qiminlə jəzadıqlı, ojnadıqlı vakt qəçirdijini, bir də təbii hadisələr hakkında onyn qərqu və təcribəsinin nə dərəcə və əqildə oldygyny ejrənir.

Syallarınlı, uymijjətlə musahəbəsini, muəllim, muəjjən plan, əvvəldən sxemaslı, syrəti hazırlanmış cədvəl vasitəsilə qəturməlidir.

Təbiət (məsələn: çəllər, çajırlar, ormanlar, nəbatlar, hejvanlar kyəlar) və təbiətin bə'zi dəjjimələri (hava, jəzda

və son bənardə nəbatlar), by qibi muhasəbələrin birinci devrəsini təzqil edir.

Byraja kədər kejd etdiqlərimizdən çıkkan nəticələr bynlardır:

1 - Əlifba, jaxyd jəzi dərslərinə bəzləmədən əvvəl yzaklarla musahəbə qəturməlidir.

2 - By qibi musahəbələr, bəzlicə uç kısımdan ibarət ola bilər: təbiət, joldazlar və ajilə.

3 - Təbiət hakkındaqlı musahəbədə iqi parçadan ibarət ola bilər: a) təbiət, 2) təbiətin dəjjimələri.

Syallar: Yzəğin məqtəbdən əvvəlqi həjətinə ajid by nəv' musahəbəni siz necə təsəvvur edirsiniz?

Vəzifələr: Yzaklarda təbiət hakkında bir musahəbə tərtib ejləjiniz!

b) Ajilə, joldazlar və məqtəb hakkında musahəbələr

Yzəğin joldazları bərəsində danlıqlıq qirizməqlə, biz onyn həjətinin nə qibi zərtlər çərçivələrində qəçdijini qəruruq: yzak bizə ojnadıqlı ojnaları təsvir ejlər, jaxyd hər hansı bir izini, məsələn: çajırlara, çəllərə qətməsini, jaxyd daglarda, bağçalarda meyvə jıgmasını, həqajə ejlər. Bə'zən by qibi həqajələr arasında yzak, çok maraklı və cazibədar levhələr verə bilər. Jalınız onyn həqajəçiliq damarını təhriq ejləməq, sonra lazım qələn jərlərdə joldazlarını da danlıqlıq karıddırmasını bilməq lazımdır.

Yzəğin ajiləsi hakkında danlıqlıq qirizməqlə onyn əməq, zəhmətini tanımağa bəzləjərkən: Ata, anası, kohym və kardazı nə ilə məzgyl olyrlar və yzak onlara nə syrətlə jərdim ejləjir. Tarlada, çajırda, bağçalarda, ormanlarda jajda nə qibi izlərlə məzgyl olyrlar. Butun by izlərdə yzak nə qibi qəməq ejləmiş.

Yzəğin joldazları bərəsində yapılacaq danlıqlıqlar muəllimə tələbələri bir-birinə tanıtməğa jəkləddirməğa xidmət edər. Byrada sun'i yzaklardan yzak, əvvəldən duzunulmuş mevzy'lar dan kət'ijən vaz qəçməlidir. Danlıqlıqlı dəjjimə elə qətur məlidir qı, həqajənin mərqəzində yzəğin əzu bylynsyn. Təbiidir qı, by qibi həqajə və musahəbələr zamanında

durlu rəsmlər, təsvirlər, levhələr də xidmət edir, yzakların marakını artırır. Jalınız by levhələri musahəbəni, danışığı ağılsızdıracaq birər vasitə qibi alaraq, əsqi məqəblərdə oldygy qibi, „levhə ustunda“ danışmaq, jəni cansız və bəlgə yzak üçün daha ağıl olmyjan əjləri musahəbə mevzy edinməq heç bir syrətdə dogry və məntiki ola bilməz.

Yzak məqəbə qəliqən okymak, əjrenməq üçün qəldijini bilir. Ona məqəbə qəlmədən əvvəl anası çanta (həjbə-symka) alır, bəzən by çantanın içinə bəzi qagızlar, dəftərlər koylyr, qecə-qunduz ona məqəb barəsində durlu-durlu fiqirlər, heqajələr səjlənir.

Məqəbə qəlib çıkınca. yzak heç qərmədiyi, onyn üçün tamamilə jabançıl bir muhitə duşmuş olыр. Byradaql mobilə, partalar, taxtalar, levhələr, yzakların otyryzy, „muəllim“, daha sonra byradaql zərtlər və kajdalar yzak üçün həp jeni, jabançıl və bir dərəcəyə kəder vəhzi əjlərdir. Byrada musahəbəni o syrətlə qəturməlidir qı, yzak məqəbi anlasın və sevsin. Musahəbənin adını: „məqəb və onyn fəalijjəti, izi ilə tanılmaq“ koja biləriq.

By mevzy' da əvvəlqiləri kəder yzagin danışmaq xassə və iste'dadını inqizaf etdirməyə pəq bəjuq yardım verə bilər. By musahəbə əsnasında by qibi məsələlər koylyr:

1. Məqəbdə nevbətçilik, 2. Məqəb nizamı, 3. Məqəbin donadılması, suslənması, 4. Məqəbdə durlu qyşələrin təzqili.

Məqəblə bağlı olaraq, ortaja çıkacak muhumın mevzy'lardan birisi də „yzakların sağlığı üzərində musahəbə“ dir. Bixassə bizim hifzussihhə cəhətindən oldykca, qeridə kalmış olan qənt məqəbimiz üçün, qəntli yzaklarımlıq üçün by mevzyyn ağık, ağıl və fajdalı syrətdə qəturulmasının fevkəl'adə əhəmiyyəti vardır. By mevzy'la bağlı olaraq, muəllim, yzagin bildiyi xəstəliklərin əqli qedizi və az-çok mumqun oldygy dərəcədə səbəbləri hakına musahəbəyə qirizər. By arada yzagin nəzəri diqqətini xəstəliklərə karşı məqəbdə və əjilədə jayılan tədbirlər üzərinə cəlb əjlər.

Nəticə: Yzagin joldaşları, əjiləsi və məqəbi hakında musahəbə, muhiti əjrenmə jolynda atılacaq birinci addımlardandır.

Əsqi məqəbin „qimlə joldaz oldygyny de, sənin qim oldygyny anlaım“, jaxyd „ata-ananı sev!“, „məqəbdə çalış. bəjuq adam olarsan“ qibi mucərrəd, kyry və yzak üçün jabançıl əxlaqi ziərləri jərinə, konkret unsurlar və xatirələrlə doly heqajələr koyılmalıdır.

Bynyn fajdaları bynlardır: 1. Yzagin ictimai muhiti mejdana çıkır; 2. Yzak sərbəst syrətdə danışmaga alızar; 3. Yzak özünün xəxsijjəti və dyjgyları, fiqirləri ilə məşğul olan məqəbi sevar.

Syallar: 1. Yzaklara bir takım qitablarda jazılmış nəsihətlər üzərində kyrylmyz nitiklər səjləməq, jəksə by qibi sərbəst musahəbələrimi daha fajdalıdır?
2. Jykarıda qəstərilən mevzy'ları, syallı-cavablı numynələrlə qəstərə bilərmisiniz?
3. Daha nə qibi mevzy'lar üzərində musahəbə japmak mumqundur?

c) Programdaql mevzy'lar üzərində musahəbə

İndijə kəder kejd etdijimiz musanebolər bir aj jalım kəder vakt alar; by kəder vakt qeçdiqdən sonra məqəb Oktjabr bajramlarına jakınlaşmış olar. By zamanda məqəb karışısında yzaga „Oktjabr İnkilabi və inkilabi muhiti anlatmak“ vəzifəsi dyryr. By mevzy' əzagiadaql parçalara ajrıla bilər.

1. Çar devrində və inkilabdan sonra zəhmətqəslərin jazajılması.

2. Oktjabr İnkilabi nədir?

3. Yzaklar, Oktjabr bajramında necə iştiraq edirlər?

4. Oktjabr İnkilabına maxsys levhə və rəsmlərin izahı.

5. Yzagin qəndində, jaxyd zəhərində, jaxyd əjiləsində Oktjabr inkilabından sonra nə qibi dəjizmələr olmyz?

6. Oktjabr İnkilabi ziərlərinin əjrenilməsi.

By mevzy' üzərinə konkret syrətdə rəsəmlər, levhələr və xatirələrlə doly bir neçə musahəbə tərtib ejləməq pəq kolaj və dilin inqizafı nəkətəji-nəzərindən də çok fajdalıdır. By musahəbələr əsnasında muəllim, yzakların söz xəzinələrini, sözləri kollanmaqdaql məharət və biliqlərini dajimi və tədrici syrətdə artdırmaga pəq zijadə dikkət ejləməlidir. Bilxassə Oktjabr inkilabı, ziarlarınlın yzaklara izahı, by xusysda zənəqin bir zəmin, kuvvətli bir vasitə olar.

Byndan sonra mevsimə maxsys durlu mevzy'lar kabagımlıza çiklr. Məsələn: „klza hazırlıq“, „klzda yzğun muhiti“, „məqtəbin muhitdəqi roly“, „klzdan bahara qeçiz“, „bahar izlərinin bəzəngicli“, „banar izləri“, „jaj üçün hazırlıq“... iləx.

Butun by mevzy'lar, jykarılda qəstərdijimiz mevzy'lar qibi musahəbə joly ilə izlənilir və tələbələrin jazı texnikasındaql inqizafılarına qərə bə'zi nəkətlər javaz-javaz qagız üzərinə kejd edilməyə, jaxyd təsvir və tərsim olynmaga başlanlr.

Xulasə yzakların məqtəbin birinci grypynda musahəbələr nəticəsində əldə etmələri lazımlı qələn nəticə və kazəncilər byndan ibarətdir.

„Əz muzahədə və intiba'larınlı, mə'lymat və fiqirlərinj sərbəst syrətdə təbii yzak di'ijlə anlada bilməlidirlər“.

Bynyn üçün muəllim, yzakların dilini „duzəltməyə“, jə'ni öz dilini yzaklara əzlamaga əcələ etməməlidir. Jalınlı təbii danlızıkdən qənərə çikən, jaxyd hər hansı bir səbəblə səsləri, bə'zi sözləri tələffuz ejləmijən yzaklar hakında istisna kəbyl edilə bilər.

Məqtəbin iqinci ilinə qeçsəq, byrada qərəq mevzy'ların tərtibi və qərəqsə mündəricəsi, haman ejnidir. Iqinci ildə, yzakların təbii muhit və cəmiyyət həyatı hakındaql qərqu və təcribələri daha da dərinləzdirilir və qənizləndirilir. Iqinci gryp yzakları, artıq az—çok jazıda əznə oldyklarından həqajə və mevzy'ların bir çok maraklı nəkətləri taxtaja jazılar.

Byndan baska üzərinə musahəbə jayılacak mevzyyn planı da jayıla bilər. Plan, muxtəlif parçalardan ibarətdir qi, by parçalar da həqajənin başlıca nəkətləridir. Məsələn: „Klza hazırlıq“, kompleksindən: „klza

jem hazırlamak və saklamak“ mevzy'yny alak; by həqajənin planı by əqildə ola bilər:

I. İnsanlar üçün jejecəq hazırlanması: 1) meyvələrin və səbzələrin təmizlənilib saklanması, 2) hubybatın (bygda, arpa, jylaf...) təmizlənməsi və ujudulması. II. Hejvanlar üçün jem hazırlanması: 1) saman, 2) arpa, 3) jylaf, 4) qəqlər. III. İnsanlar üçün hazırlanmış ərzakın saklanması, muhafəzəsi: 1) məxzən, 2) qılar, 3) çykyr. IV. Hejvanlar üçün hazırlanmış ərzakın saklanması: 1) samanlık, 2) axır...

By nev' planların tərtibi, mə'lym oldygy uzrə, yzaklar üzərinə pəq bəjuq və fajdalı tə'sirlər qəstərə bilər. Sistem və usyl altında duzunməyə başlamak, ancak by syrətdə mumqun olar.

3-cu ildə by məsələlər dyryr: 1) Qənt və onyn təsərrufatı; 2) Zəhər və qənt, 3) bizim əlqəmis.

By kompleks mevzy'ları qənt məqtəbləri uçundur zəhər məqtəbləri üçün „Bizim zəhərimiz“ ilavə olynır. By ildə yzaklar „okydyklarını, əqlini dəjizərəq mərybt bir syrətdə həqajə edə bilməlidirlər. Bynynla barabar zifahi nıtkın inqizafı, heç bir syrətlə zəjflədilməməli; jalınlı by grypda zifahi nıtk daha nıurəqqəb, daha dərin və qəniz əqlil alır. Yzaklar arasında munakəzələr, qıçıq mə'ryzələr duzəldilə bilər.

4-cu il, mevzy'ları butun 3yralar Ittifakı (S. S. S. R) və hətta cahan mikjasında qənizləndirir. By ilin programındaql kompleks mevzy'lar bynlardır: 1) izçi sınıfı, onyn zəhməti, təzqilatı və mubərəzəsi. 2) Oktjabr inkilabı, 3) qəj və jer, 4) izçi kadın qunu, 5) Birinci maj bejnəlmiləl zəhmətqez bəjramı, 6) Qəntlinin muvəffəkijjəti. 7) Birinci dərəcə məqtəbdəqi izlərin jəqyny.

By program, həm qənt, həm də zəhər məqtəbləri uçundur. Zifahi nıtkın inqizafı üçün qəruləcəq tədbirlər by grypda da dəjizməz; jalınlı ədəbi parçaları okymadan sonra olacaq musahəbələr əqlini alır.

Bizdə ibtidai məqtəblər bəz illiq oldygy üçün, 4-cu grypla 5-ci gryp ejni programın qənizləndilib dərinləzdirilməsi jolynda qədər.

Butun indijə kədər səjlədiqlərimizdən çikən umymı və xusysi nəticələr bynlardır:

1. Sifahi nıtlın inqizafı, bütün ibtidai məqtab üçün dil tədrisi sahəsində ümdə əsas məqsədlərdən birisidir.

2. Bynyn üçün bütün gryplarda dil dərsi musahəbə, mə'ryzə, həqajə üzərinə kyrylmalıdır.

3. Muəllim, hər sə'bə və grypda sifahi nıtlık və bynyn inqizafı üçün japacagı musahəbələri əvvəldən muəjjən nizam və plan altına almalıdır.

Vəzifə: Yəglin məqtabə kədən ojnadıql ojnlar hakklnda bir musahəbə tərtib ediniz. Yəək, birinci grypa mənşyb, ojnlar, sizin bylyndygyny məhəllə max-sys ojnlar olmalı.

4. Əlifbanın öjrədilməsi.

a) Hər və səs (by dərse iqi saat verilir).

Məqtablərimizdə imdiyə kədən kollanılan ərəb əlifbası, usyl cəhətindən, pəq bejuq noksanlar dogyrmıydyr. Bynlardan ən birincisi „hər ilə səsin bir birinə karlı-dırılması“ dır. „Dilimizdə by kədən hər var!“ „kalın hər“, „incə hər“ tə'birlərini hər zaman qitablarımızda qərur və muəllimlərimizin agzından ezidir. Hal by qı, hər bəəkə, səs tamamilə bəəkədir. Bynların arasındaqı fərki bilmədən muəllim, əlifba və jazı tədrisinə muvəf-fəkiyyətli syətdə bəəljə bilməz.

Səs nədir? Həmin səsi içindəqi dil dərslərimizi oky-yan tələbə qərəcəqdır qı, səs muəjjən danlık uzvlərimiz vasitəsilə mejdana qətilən tə'sirlərdir qı, bynlar kylakmlza jetizəndə biz onları tanlılık. By səsləri, dedijimiz qibi, ajrl—ajrl uzvlərimiz mejdana qətirdijindən, səslər də durlu—durlu olar. Sonra səsi qəzlə qər-məq olmaz; ony ancak kylaglmızla ezidir.

Hər nədir? Hər qagız, daş, taxta, dəri, dəmir üzərinə kazılan jazılan, rəsm olynan bir takım izarətlərdir qı, hər zaman, hər devrdə, hər xalkda əl ilə jazılar və qəzlə okynar. O halda hər ilə səs arasındaqı ən asanlı fərki xulasə etsəq, by nəticəyə qələr: q:

1. Səs, agzımız və bogaımızdaql xusysi uzvlər vasitəsilə mejdana qətilir və kylaglmızla dyjlyr.

2. Hər, əl ilə japılır, mejdana qətilir, qəzumuzla qerulur.

Daha sonra bir dildə—dil dərşimizə bəklmız—bir çok səslər vardır qı, onlar jazıda qəstərlməzler. Bilxassə bizim imdiyə kədən kollandığımlz və by sətiləri jazdı-ğımlz ərəb əlifbasının hərfləri ilə turq dilinin səslərini biri-birinə karlıdılmakdan daha bejuq xəta təəvvur edi-ləməz. Məsələn: by cüməni okyjyny:

„Əli cümə qunu bizə qəlmizdi; qəzməyə qetdiq“,

على جمعه گونی یزه گلمشدى، گزمگه گيتديک.

„Əli“ sözündə neçə səs var? Uç deylmi; „Ə“, „L“, „I“. Uç də hər „Ə“, „L“, „I“. Byradan qerulur qı, iqi sonraql səsə karlı dyran hərflər duzqun və dogry ol-makla bərabər birinci səsə karlı dyran „Ə“ hərfləri jərində deylir. By (jə'ni: ع) xusysi bir ərəb hərfidir qı, turq-cəmizdə bynyn karlılıqlı olan səs jəkdır.

İqinci sözu alak: „cyma“. By sözu necə tələffuz edirsiniz? „Cyma“ əqilində deylmi? By halda neçə səs var? Dört səs: „c“, „y“, „m“, „a“. Jykarlıda jazdıqlmız sözdə neçə hərflər var? „c“, „m“, „ə“, dörd hərflər. Deməq qı, byrada da kylaglmız ezidilən səslərlə jazılan hərflər-in mikdarı qyja bir—birinə musavi jalınlz bizim jaz-dıqlmızda „y“ oldygy halda, byrada jənə „ع“ var. „qəl“, „qəz“ səzlərini alsak, byrada artıq birər hərfləri əjsiq bylyndygyny (ə hərfləri: qəl, qəz..) qərəcəqı.

By misallardan siz nə nəticə çıkarırsınız? Səbat, mi-sal, kardə, əhməd, qənt... qibi səzləri jıqlıb qəstərdijimiz qibi, ezitdijiniz səslərlə qərdujunuz hərfləri bir—birilə mukajəsə ediniz. Nəticə bydyr:

Ərəb əlifbasındaql hərflər, turqədəqi səslərə musa-vi deylir; bəəkə durlu deyəcəq olsak, by əlifbadaql hərflər, turq dilinin səslərinə yjgyn deylir.

Syallar. 1. Hər ilə səs arasındə nə qibi fərklər var-dır?

2. Ərəb əlifbası, dilmizin səslərini əqs etdirə bilərmi?

3. Dilimizə yjgyn bir əlifba nə syətlə mejdana qətilə biləriq?

4. Jəni əlifbaya bəklmız necədir? By əlifba ilə tanlılmıslmız?

Vəzifə: Muəjjən mikdarda söz alıb, ərəbcə və yeni əlifba ilə jazarak, bir—birilə mukajəsə ediriq və ərəb əlifbasının dilimizə yjmyjan hərflərini, artıq-əjsiq jerlərini qəstəriniz.

b) Turq əlifbaları.

(By dərse bir saat verilir)

Turq-tatar xalkları miladi jeddinci əsrdə, jə'ni: byndan 900 il əvvəl jazı jzmaga başlamışlardır. By vaktıda Mogolystanda daşlar üzərində jazılmış bir takım jazılar vardır qı, bynların əlifbası „orxon əlifbası“ adlandırılır.

By zamandan 400 il sonra turqlər yeni bir əlifba ilə jzmaga başlamışlardır; 11—ci miladi əsrdə turqlər arasında kuvvətli və qeniz syrətdə jazılmış olan by əlifba „ygyr əlifbası“ tə'bir olynır.

Nihajət jenə by zamanlarda turqlər, ərəblərlə tanışlıq və təmas peyda edərək „ərəb əlifbası“ ilə jzmaga başlamışlar. Zamanımızda kədər by əlifbada jaza qetmişlərsə də, əsrimizdə by əlifbanın dilimizə yjmadığı qərulmuş və artıq mədəniyyətə dogry qetməqdə olan və bilxassə Oktjabr İnkilabından sonra hər jerdə, öz ana dillərində minlərcə məqəblər açmış olan turq-tatar xalkları öz dillərinə yjgyn bir əlifba meydana qətirmişlərdir qı, byna da „jəni turq əlifbası“ dejilir. By əlifba 22-ci sənədən bəri Azərbaycanı izləndij qibi, 1926-cı sənəsi Baqlıda olmyz „Turqolozi Kyryltajı“ tərəfindən butun turq-tatar xalkları üçün kəbyl edilmişdir.

Ərəb əlifbasında turq-tatar dilləri üçün: „ع, ض, ص, ظ, ط, ذ, ث“ hərfləri fəzlə oldygy qibi, turqcədəqi „uz, əzum, yzyn, dokkyz“ qibi sözlərdəqi „u“, „ə“, „y“, „o“, səslərini verəcəq hərfləri də jokdyr. Ejni syrətlə „e“, „ə“, „i“, „ı“, „a“ səsləri üçün sabit və muəjjən hərfləri jokdyr.

Bynyn üçün əlifbanın, jə'ni turq dili səslərinin tədrisində ərəb əlifbası üçün təvsijə olynacak usyl ilə jəni turq əlifbasının tədrisində qəstəriləcəq usyl da bir-birinə bənzəməz. Ərəb əlifbası ilə jazılan sözləri əczalarını, jə'ni hərflərinə ajırmak kabil dejildir; çünqu by əlifba ilə jazılan sözlərdəqi hərflərin mikdarı, jykarıda səjlədiyimiz qibi səslərin mikdarına musavi olmadıqı qibi, bir çok da bizim dilimizə jaramıjan luzymsyz hərflər vardır qı, by nev'

gələbəliq əlifbanın məqəblərdə tədrisi, muəllimə nə kədər qucluqlər dogrydygyny, yzakların bəzını nə kədər kərlədrilgini səjləməjə hacət jokdyr.

- Syallar. 1. Turqlər nə qibi əlifbalar kollanmışlar?
2. Məqəblərdə ərəb əlifbasının tədrisində nə qibi qucluqlər ola bilər?
3. Ərəb hərflərlə jazmakla jəni əlifba ilə jazmak arasında nə qibi fərqlər qəurursunuz?

5. Həcələmə usyly.

Jykarıda dedijimiz qibi, turq-tatar xalkları ərəb jazısını kəbyl etdiqdən sonra by jazıda meydana qətilən əlifbanın əjrədilmə usyly da ərəb jazısının karakter və təbiətinə yjgyn olmyzdyr. By usyla „həcələmə usyly“ tə'bir olynır.

By usyl Avropa-rys məqəblərində 16-cı əsrə kədər, jə'ni 400 il əvvəlinə kədər mevcyd oldygy halda, bizim turq-tatar məqəblərində 1905 sənələrinə dəq kollanılmışdır. Jazısı həcaı sistemində olan hər xalk, əlifba tədrisində ancak həcələmə usylyny kəbyl ejləjə bilər.

Həcaı jazı nə deməqdır? By nev' jazılarda, dilin ajrı-ajrı səslərinə maxsys hərflər olmyjyb, bəlqə butun bir səs grypyna, həcaı karə bir hərflər olar. By halda bir hərflər butun bir həcanı kejd ejlər.

Ejni syrətlə, by qibi jazılarda hərflər, by qun, məsələn jəni əlifbada qərdujumuz qibi, verdiyi səslərin adları ilə anılmazlar: bəlqə butun bir həcanın adı ilə məsələn ərəb əlifbasında:

„Əlif, bej, tej, sin, zın, sad, zad, ajın, gajın, fej, kaf, qaf, nyn..iləx“ hərflərə verilən by adlar qejfi və təsadufi dejildir. By adların əzlərinə qərə mə'naları vardır. „Əlif zın, sad..“ qibi adların mikdarını təhlil etsəniz, qərəcəqsiniz qı, bynlar əsqi Mısırlı „heroglif“ tə'bir olynan rəsimli-təsvirli jazısından qəlir. By usylla yzaklara əlifba tə'lim ejləjəcəq muəllim by syrətlə hərəqət ejlər. Əlif+bej=ab. bej+əlif=ba, gajın+əlif+zej=gaz; nyn+əlif+rej=nar.

By usylıda nə qibi noksanlar var? Birinci noksan odyr qı, yzaklara nə səsi, nə də hərflərini vermir. Yzak nə üçün „ا“ hərfinin „əlif“, „ب“ hərfinin „bej“

oldygyňy heç bir durlu baza duza bilməz. İqinci noksanı təqibində, məsələn: „əlif“ və „nyn“ qibi bir çox „səs“ lərdən ibarət sözləri təqib etdiji, birləşdirdiji halda nəticədə bynlarla heç alıb verəcəji olmyjan „an“ jaxyd „ba“ „gaz“ qibi nəticəyə qəlməsindir.

Uçuncu noksanı by usylla əlifbanı öyrənməq üçün yzakların by usuly başdan azagıya əzbərləməsi lazımlı qəlməsidir. Əsasən by usylla tələbələr heç bir durlu əlifba öyrənmə bilmirlər; jalınlı muəllim yzakların by anlaşılmaz, yzaklar üçün mənəsliz sözlərin təqibində çəqdiji zəhməti qafi qərarəq okymaga, kiraətə çəqdiji zaman muəjjən mətinləri, məsələn bizim əsqi məqəblərimizdə bə'zi dini parçaları, juzlərlə, minlərlə dəfə okyja-okyja zuysyz syrətdə, jaxyd alıma joly ilə okymaga bəzərlər.

By usyl rəsmi syrətdə, bilxassə, Oktjabr İnkilabından sonra əyra sistemindəqi turq-tatar məqəblərindən kəldirilmişsa da, jənə bir çox jərlərdə, bilxassə qənt məqəblərimizdə pəдагози hazırlığı qafi dərəcədə olmyjan muəllimlər tərəfindən əsas e'tibarlı ilə kəllənməkdədir.

Okycy, byrasını çox jaxlı bilməlidir qı, həcəlmə usuly, səsləri deji, jalınlı həcələri kejd edən ərəb əlifbasına və jalınlı bə'zi dini parçaları-Həftiq (çərəqə), Kyr'an, mevlyd...-əzbərlədən əsqi məhəllə məqəblərinə maxsysdyr.

Syallar. 1. Həcəlmə usuly nədən ibarətdir? 2. By usylla necə okytdyklarını öjrəndinizmi? 3. By usyl nə üçün izdən çıxdı?

6-Sevti usyl.

a) Təqibi usyl.

Sevti usyl, Avropa məqəblərinə XVI əsrlərdə qırsə qərəqdır. By usylyn mycidləri alman pədagoglarından „İqelzamer“ və „Stefani“ namındaqlı muəllimlərdir.

Turq-tatar məqəblərində isə, ancak XIX əsrin sonlarında „İsmajl Gasprinsqi“ namındaqlı zatın gejrəti və həman 30 il müddətində jəpğıqlı təzvikat ilə daxil olmyzdyr. Bilxassə 1905-ci sənəsi inkilabından sonra bəjuq bir sur'ətlə həman bütün turq-tatar məqəblərinə qırmışdır.

Əlifba tədrisi usylynyn dəjədirilməsi məsələsi turq-tatar xəkləri içində bəjuq ictimai və mədəni bir məsələ

olarak kəbyl edilmiş; bynyn üçün də sənələrcə məthyat səhifələrində, ədəbiyatda və bəzka ictimai təşkilatlarda „usyli-cədidçilər“ jaxyd „usyli-sevtçilər“ lə bynların ələjhdarlarını kavgaları davam ejləmişdir.

By qıında deji biləriq qı, həman bütün turq-tatar məqəblərində davam edən usyl, bydyr.

By usylyn əsası nədən ibarətdir. Sevti usyl ilə əlifbanı öjrətməq istəjən muəllim, dilin ən bəsit unsuru olarak „səs“i, jazınıın ən bəsit unsuru olarak „hərf“i alır və hər səsə karşı bir hərf verməyə çalırlı.

Sevti usylyn uç əqli vardır: 1) təqibi—kəsmə, 2) təhlili—ajırma, 3) təhlili—təqibi, kəsmə—ajırma.

Sevti usylyn təqibi əqli, ajrı—ajrı səsləri və bynların izarətləri olan hərfləri öjrədərəq bynlardan həcəlar, həcalardan sözlər, sözlərdən cümlələr təşkilinə dogry qədir.

Hansı səslər və hərflərdən bəsləməli məsələsi, byrada kolajlık və qucluq prinsipilə təjin edilir. Hal by qı, həcəlmə usulynda hərflərin kət'i, hətta „mukəddəs“ bir tərtibi vardır qı, heç qəs, heç bir muəllim ony poza bilməzdi.

Səslərin həcalara, həcaların sözlərə və iləx... təqibi bütün əlifbanın qəçilməsinə byrakılımlı. Yzaklar bir—idi səs və bynların izarətləri olan hərfləri öjrənir—öjrənməz, bynların jərdimilə ilə həcalar tərtibinə bəslənilir; məsələn:

Yzaklar, dejq: «b», «a» səslərini qəçdilər; by idi səsdən dərniş «ba» həcası və by həcamın təqrarında «baba» sözu əldə edilir.

Syallar. 1. Sevti usyl nədən ibarətdir?

2. Sevti usylyn necə əqli var?

3. Təqibi usyl nədən ibarətdir?

4. Təqibi usylla bir dərş numynəsi tətib ejləyə bilərmisiniz?

b) Təhlili usyl-karlık usyl

Usyli—sevtinin iğinci əqli təhlili usyldır, demizdiq. By usylda təqibi usylyn tamamilə əqsinə hərəqət olınyr. Təqibi usylda səsdən sözə qəldiji halda, təhlili usylda sözdən həcəja, səsə varılır.

Yzaklara əvvəlcə mustəkil və tam sözlər bildirilir; məsələn: ata, ana, baba, dada... və iləx.

Sonra by sözlər «a—ta», «a—na», «ba—ba» «da—da» həcalarına, daha sonra da «a—t—a», «a—n—a», «b—a—b—a», «d—a—d—a» səslərinə və hərflərinə ayrılır.

Sevti usylyn by təhlili əqlini ilq əvvəl fransız pedaqoglarından «Zokotov» namındaql zat (1770—1840) tətbiq və təcibə ejləmişdir.

Təqibi əqilə qərə təhlil dana əlverişlidir; əcəba nə üçün? Çünqu byndan əvvəlqi dərslərimizdə qərdujumuz qibi məqtəbə yeni qəlmiz və hənyz jazı ilə tanıx olmajan yzaklar üçün ajrı ajrı səslərdən izə bəsləmək pəq zıjadə çətindir. Yzak «kyz», «daz», «qənt» sözlərini sejlədiyi zaman bynlarda nəkədər və nə qibi səslər oldygyny bilməz və birdən birə bynyn qibi yzak üçün hənyz mə'lym olmyjan mucərrəd sejlərdən əlifba tədrisinə bəsləndiyi halda, bəjuq çətinliqlər çəqə bilər. Bir sözlə deyəcəq olsaq, səs, yzak üçün çox məchyl və anlaşılmaz bir əjdir; irəlidə qərəcəjimiz qibi pedagozi elminin verdiyi by nəticəyə dajənarak, bir takım yeni-jeni əlifba tədris usylları tərəmişdir. Bynyn üçün sözlərdən, jə'ni yazga daha zıjadə mə'lym olan vahidi—kijasidən, dil əsasından hərəqət ejlər. Təhlili usyl yazığın anlaşılmaz və təcibə səviyyəsinə daha da jakındır və onyn üçün daha da asandır. Bynynla barabar by qun məqtəblərdə by usylların daha, dogrysıy sevti usylyn təhlili və təqibi əqillərinin heç birisi öz başına, ajrı və mustəkil olaraq kollanılmaz. By qun artıq məqtəblərdə təhlili və təqibi əqillər bir jerdə, bir zamanda kollanırlar qı, byna da «təhlili—təqibi», jaxyd «karlık usyl» tə'bir olınyr.

By usylda muəllim, yzaklara əjrədəcəyi sözləri əvvələn: həcalara və səslərə təhlil ejlər, sonra by səsləri və həcaları bir arada jılgarak, təqib ejləjərəq, əvvəlcə parçaladıqlı sözləri çıxarır. Deməq by karlık usyl iqi əməliyyədən ibarətdir:

1. Baba: ba—ba, b—a—, b—a, kardaz: kar—daz, k—a—r, d—a—z.

2. b+a=ba, ba+ba=baba, k+a+r=kar, d+a+z=daz, kar+daz=kardaz.

By syrətlə jazı və okymak bir arada əjrədilmiş olar. Çünqu cümlənin sözlərə, səslərin həcalara, həcaların səslərə

ajrılması «jazı», bil'əqis: səslərin həcalara, bynların sözlərə, sözlərin də cümləyə toplanması «kiraət—okyma», əsaslı qibi alınırlar. Byndan sonra da jazma okyma bir arada qədir. Jazılan söz dərhal okynyr. Bynynla barabar «jazma», «okyma», dan əvvəl qədir; çünqu təhlil, təqibdən əvvəl jayırlar.

By qun turq—tatar məqtəblərində, dilimizin az-çok həcaji, kyrylyzyyny və jeni əlifbamlızn sevti olmasını nəzəri-e'tibara alarak, qəçilə biləcəq jeqanə dogry və mümkün olan usyl, heç zühəsiz, jənə də sevti usyl, bynyn bilxassə «təhlili—təqibi», əqlidir.

Nətaqim: 1926-cı sənəsi Baqıda olan bütün 3yrələr ittifaklı əlçusundəqi Turqolozi Kyryltajı da turq—tatar məqtəblərində by usylyn qəçilməsini tevsijə ejləmişdir.

Bynynla barabar, sevti usylyn özünə maxsys kusyrları vardır qı, bəzka usylları əjrəndijimiz zaman by cəhətləri sizə ajrıca qəstərəcəjıq.

Syallar. 1. Təhlili usyl nədən ibarətdir?

2. Karlık usyl nədir?

3. Karlık usyl ilə jeni əlifbanın öz seçqinizə qərə hər hansı bəz hərfini yzaklara necə tə'lim ejləjə bilərsiniz? Qəstəriniz!

Ixtar—Əlifbanın tədris usuly hakkında daha mu-fəssəl mə'lymat almak istəjən joidazlar muhərririn «Turq—dili və ədəbiyyatının tədris usuly», namındaqlı əsərinin birinci cildinə, jaxyd «Məurii ləqisi», və «Jeni Məqtəb», məcmı ələrində nəzr olunan bə'zi məkalələrə mura-cəət ejləjə bilərlər. Rysca bilənlər üçün okynacak əsərlər, jənə muhərririn jykarıdaqlı əsərinin sonynda vardır.

Byrada jalınlı «P. O. Afanasef», in «Ana dilinin tədris usuly», namıla rysca nəzr edilmiş əsərinin iqinci, ixtisar edilərəq jayılmış təb'ini qəstərə biləriq.

7-Bəzka usyllar

(By dərse 3 saat verilir)

Qəçən dərşimizdə bəhs etdijimiz sevti usyl əcəba kusyrsyzmy? Kusyrlı isə, nə qibi kusyrları var? By xusysda muəllimin az—çok mə'lymatlı olmak lazımdır.

Dil dərslərimizdə qəstərdiq qi, səslər öz bəzlərinə ayrı—ayrı mevcyd olamazlar. Saitələri ayrı—ayrı səjləyə bil-səq belə, samitələri heç bir durlu saitəsiz, jə'ni həcasız səjləyə bilməriq. Səslər, ayrı—ayrı ancak okymyş adamın nəzərində mevcydyr. Çünqu savadlı, okymyş adam jazı-da hərfləri ayrı—ayrı qəstərə bildij qibi, by hərflərin karəlikləri olan səsləri də dildə mevcyd hesab ejlər. Jykarıdaqı dərstdə qəstərdijimiz misalı jadılınız alınız.

b+a=ba, b+a=ba, ba+ba=baba. Əcəba by dog-rymy? "b," səsi ilə "a,"səsinə bir arada tələffuz etməyə çalışınız! "ba," ilə "b+a," arasındaqlı fərki dyjrymysynyz? Ejni syratla: ç+a=ça, n+a+k=nak, ça+nak=çanak misalın qəzdən qəçiriniz, və bynları birdən—birə səj-lənən "çanak," sözü ilə sevti usylda ayrı—ayrı hərflər-dən təqib edilən "ç+a+n+a+k," səs jıgınlı arasında-qlı fərki hər halda dyjarsınız.

Byndan çıkacak nəticə bydyr: bir söz içində, tə-qibində bylynan səslərin jəqynyna, məcmyyna musavi dejildir. Jə'ni məsələn: "çanak," ç+a+n+a+k dejildir. Əqər by fiqir dogry isə, onda sevti usyl, jə'ni sözü sə-slərə ajırmak, jaxyd səsləri təqib ejləjəreş sözələr mejda-na qətməş dogry dejildir.

Diqər tərəfdən sevti usyl, imdiyə kədar səjlədiq-lərimizdən də anlaşıldıqlı vəch ilə hansı dildən dan-lık dilindən yəklərli, tələbələri ajrlır.

Sevti usylyn by noksanların nəzər-e'tibara alan Av-ropa pedaqogları çokdan bəri ayrı əlifba tədris usylları ax-tarmaga kojylmyşlardır. By axtarışlar nəticəsində bir çok usyllar mejdana qəlmizdir qi, azagıda kısaca bəhs edirik.

a) Sevti təklid usyly

Sevti usylda səslərin sun'i syratda təqibindən çı-kan yjgynsyzlykları qərən bə'zi pedaqoglar dillərində bylynan və tam mə'nalı həjiz olan "ax," "ox," "vax," "aj," "oj," qibi sözləri, jaxyd "pat!," "Tir!," qibi təklidi səsləri alarak əlifba tədrisini by yol ilə qətməş istəmiş-lərdir. By usyl, sevti usyldaqlı kusyrdan kaçərqən, daha bəjuq manələrə oğraja bilir. Çünqu birinci hər dildə bylynan təklidi sözlərlə butun əlifbanı qəçməş kabil de-jildir, iğinci kusyr byrasıdır qi, by qibi təklidi sözləri

təhlil edərən muəllim jənə də sevti usyldaqlı təhlil və təqib məsələsinə qəlib çıkır.

Bynyn üçün "sevti.usyly," tə'bir olynan by usyl, məqtəblərdə tətbik olymyr. Bynynla barabar muəllim məqtəbdə qəçməş üçün lisani materjal jıgıqlı zaman by cəhəti də fajdalanmak üçün qəzdə dyta bilmir. Mə-sələn: sonqy usyl ilə əlifbanı tədrisə bəslədiqlı zaman yəklər üçün kolajlı və tanış olan bə'zi təklidi sözləri misal olaraq ala bilər.

Məsələn: „xoryz“, „pisiq“, „kojyn“ qibi həjvanlar üzərinə, onların səslərini təklid edərək jazılmalı olan yzak ədəbijatlı parçalarından fajdalanmak mumqundur.

b) Məxrəclər usyly

Jənə sevti usylda, jykarıda qəstərdijimiz kusyrdan kyrtılmak üçün bə'zi pedaqoglar səslərin özünü dejil, nə syratda mejdana qəldijini əjratməş cəhətini təvsijə et-məqdədir. Məsələn: „b“ səsinə əjratməş üçün by səsin „ba“ qibi həcada, jaxyd „baba“ qibi sözədə, təqib, ja-xyd təhlil usyly ilə tədkikini dejil, bəqə by səsin nə syratla tələffuz edildijini, jə'ni by səsi tələffuz etməş üçün səs üzvlərinin nə qibi hərəqətlər jəpması lazım qəldijini izahınlı əsas alırlar.

By usyl ilə əlifba tədrisində muəllim ilə tələbə ara-sında by əqildə bir muhavərə—danışık qəçir:

1. İmdi tələffuz edəcəjəm; səs çıkartıqan agzıma dikkət ediniz.

„b!“ dedijim zaman nə olıy.

2. Dodaklar kapalı iğən açılır.

— Siz də təcribə ejləjiniz!

Tələbələr təcribə edirlər.

1. Dil, jaxyd dişləriniz iştirəq edirmi?

2. Xajır.

Byndan sonra tələbələrə „b“ səsi tələffuz edildijini zaman dodakların aldıqlı vəziyyəti qəstərən levhəni verir; tələbələr by levhəyə bakarak, özləri üçün əqlini qətu-rurlər.

Byndan sonra muəllim:

1. İmdi dodaklarımlızın by syratla hərəqətini xatırlamak üçün bir izarət kəbyl edəq. Mən təqlif edirəm:

„b“ izarətini kəbyl edəq. By izarəti qərdujunuz zaman jadınızla hansı hərəkət qəlir. By hərəkəti icra ediniz!

Tələbələr, dodaklarını ejni syrətlə hərəkətə qətirərək „b“ səsinə çıxarılır. Ha belə bütün hərfləri öyrənirlər.

By usylyn kusyry harasındadır? Əvvələn: bütün səsləri „b“ səsi qibi açlıq syrətdə tələffuz edər və by tələffuz əsnasında jəpdləyimiz hərəkətləri tələbələrə qəstərə bilərmijiq? Qəstərə bilməyiq. Sonra by usyl jəliniz ajrı-ajrı səsləri və by səslərin izarətləri olan ajrı-ajrı hərfləri öyrətməyə bir dərəcəyə kədər xidmət edər. Səslərin bir araja kəzylyb həcalar və sözlər istehsal edilməsində iz jənə kalabalazır. Daha sonra birinci dərəcə məqtəbin birinci gyrypyna qıran balaca yzaklar üçün by qibi hərəkətlərə diqqət etməq bir tərəfdən pəq ziyadə qəcdur; diqər tərəfdən çok jorycy bir zəjdir.

Bynynla barabar bə'zi bəsit hərəkətlərlə əldə edilən, səsləri qəstərirən turq dili və əlifbası muəllimi özünə lazım və mumqun olan fəjdən by usyldan ala bilər.

c) Amerikan—jaxyd bütün zəqillər usyly.

Jənə sevti usyla kəzi dogan e'tirazlar nəticəsində bylynmyz və imdiyə kədər səjlədiyimiz usyllar içində ol-dykca bəjuq əhəmiyyət kazanmış olan usyllardan birisi də „Amerikan“ jaxyd „bütün zəqillər usyly“ dyr. By usylyn əsas „cümle“ dir. By usyl tərəfdarları by həki-kətə dajanırlar qı, yzak üçün „səs“ tərqi bi sözde mucər-rəd və jabançı bir zəjdir. Yzak, hər zəjdən ziyadə cum-ləni bilir. O səzləri cümlədən ajramaz, onyn üçün də əlifba tədrisində sözdən, jaxyd səsdən deji, cümlədən də hərəkət etməlidir. By syrətlə by usyl yzagi tanıdan jabançıja, mə'lymdan məchyla dogry qəturmaq jolyny təkib ejlər.

By usylyn başka bir əsas da jəliniz dil və jazı sahəsində kəlmə, muntəzəm və sistemli syrətdə əlifbaja hazırlıq jəpmasıdır. O syrətlə qı, əlifbaja bəsləmədən əvvəl yzaklara bir neçə rəsmlər, levhələr qəstərilir və by rəsmlərin isimləri öyrədilir. By rəsmlər, təbi yzak-lara tanı və mə'lym olan maddələrin rəsmləri olar və çok dəfə yzakların özləri tərəfindən qətirilir, jaxyd seçilir.

Rəsmlərlə qəzəl tanırlıq pejda edildikdən sonra by rə-simlərin altına onların adları jazılır. Yzaklara rəsmlərin altında jazıl by rəsmlərin adları oldygy səjlənir. Tələbələr həm rəsmləri, həm də onların adlarını bacara bildiqləri kədər, dəftərlərində çıxarlar. Nihajət rəsmlər altında jazılan yzaklar, qərə—qərə alıxdıkdan sonra rəsmlər ortadan kəldirilib jəliniz jazı byrakılır.

Rys məqtəblərində bəjuq intizar tapmış olan by usyly okycymyza daha konkret, açlıq bir syrətdə izah ejləyə bilməq üçün misal qəstərəq:

Muəllim tələbələr ilə munasib danırlıqlardan sonra, deyəq: „kyz“ üzərində kərarlaşır və taxtaja, jaxyd sını-ılın kəzi slına qətirib kyz rəsmini asar. By kyz hak-klında yzakların marak etdiqləri bütün syal və məsələlərə cavab verəndən sonra kyzyn adını, jə'ni „kyz“ sözünü onyn altına jazar. Daha sonra həm kyzyn rəsmini, həm adını dəftərlərinə cəlmələrlə tələbələrə tapşırar.

By syrətlə tələbələr, ajrı-ajrı „k“, „y“, „z“ hərflə-rini və səslərini bilməməqlə barabar birdən kyz sözünü və bynyn jazılslı öyrənirlər. İrəlidə by sözdən ajrı hərfləri çıxarmak lazım qəldikdə by syrətlə hərəkət edə bilər.

„Kyz“dan sonra „klz“dan bəhs ejləyəq bynyn ja-nına „klz“ rəsmini asar və ejni syrətlə altına adını ja-zar və by səzləri, jə'ni hər iqi rəsmi altına jazılmış olan adları bir birilə mukajəsə etdirər: „kyz“, „klz“. Tələbələr by səzləri bir-birilə mukajəsə etdiqləri zaman bilxassə by jazılar kartondan jəpılmış hərflərlə jazılıb jərləri dəjizdirildij təkirdə aradaql fərki qərurlər. Jə'ni „klz“ ilə „kyz“ səzləri arasındaql fərkin jəliniz aradaql hərflərdə və səslərdə („l“ və „y“) oldygyny qəracəqdirlər. Daha soyra, məsələn „klz“ sözü ilə „dis“ sözünü mukajəsə ejləyəq, byrada „d“, „k“ səslərini və hərflərini tanırlar. Javaz-javaz bütün əlifbanı və dilin bütün səslərini by syrətlə qəçməq mumqundur.

Cümlədən səzləri ajrılırqan da, ejni usyla muracət edilir, məsələn:

1-nci levhə: yzak okyjyr

2-nci levhə: yzak aglajır.

Tələbələr zühəsisiz byrəd yzak sözünü təqrar etdijini və bynyn karzılıqlı izarəti olan „yzak“ sözünü jazıdan ajıra bilirlər.

Amerikan usylynyn bəjuq məziyyəti yzaga ejni zamanda həm basirəvi (qəz ilə, rəsim vasitəsilə), həm samiaevi (rəsmlərin altına jazıların agızdan təqrar edilməsi), həm də əzələvi (jazıların rəsmlərin qagız üzərində çizılması) e'tijadlar, mumarəsələr jəpdirməsləndədir. Bynynla barabar səjlədiqlərimizə qəzəlcə diqqət etmiş olsanız qərəcəqsiniz qı, amerikan usyly, jaxyd bütün əqillər usyly ilə sevti usylyn „təhlili“ əqli arasında fərk jok qibidir; jəhlənz sevti usylda sözlərdən hərəqət edildij halda bütün əqillər usylynda jykarıda səjlədjimiz qibi cümlədən hərəqət olynyr və byndan sonra sözlərə, daha sonra səslərə qəlinir.

Muqəmməl alətlərin vətəni olan Amerikada, bir çox jərdimçil vasitələrlə əlifba dərşini fənni və məntiki, ən muhummu maraklı bir hala kojmak o kədər quc dejildir; diqər tərəfdən inqilis əlifbası „sevti“ olmadıgından, jə'ni inqilis dilində bylynan bütün səslərə karzılık hərfləri bylynmadıgından orada ajrı-ajrı səslərdən bəsləmək həməən kabil dejildir.

Bizim aləmimizdə, turq məqtəblərində əlifba tədrisində hansı usyl tevsijə olyna bilər. Pedagozi məsələlərilə çox məzgyl olan „Tolstoj“ dejərdi qı: „əlifba tədrisində ən jaxıl usyl, usylsyzlykdyr“. By sözün mə'nası nədir? Muəllim hər usyly bilməli, hər usyldan jaxıl munasib tərəflərini almalı və sonra öz məqtəb və muhitini nəzəri e'tibərə alarak, tələbələri üçün ən əlverişli usyly əzu tapmalı, icad etməli deməkdir. Zühəsisiz Tolstoj, by cəhəti nəzəri-etibərə almakla çox bəjuq isabət etmiş olyr. Qitablardan, jaxyd ustadından qərduju usyla saplanıb kalmakla, muəllim çox irəli jurujə bilməz. Bütün imdiyə kədər səjdıgımlız, usyllardan fajdalanmasınl bilməlidir.

C) Əlifbasız okytma

Jykarıda Tolstojyn agzından qətirdijimiz sözlər, bəjuq muəllimliq qutləsi üçün bir kənaət halına qəlmisdir. By qun artıq əlifbasız okytma cəranı qetdiqcə, jol almakdadır. Byrada okycyny janlılığa sevk etmə-

məq üçün byny ilavə etməlidir qı, „əlifba“ sözünü daha zıjadə əlifba qitabı mə'nasında kollanılırk.

Dogrydan da by qunqu məqtəblər üçün artıq slıfda qeçilməq üçün əlifba qitabı tərtib ejləməq kabil dejildir. Bir qərrə ibtidai məqtəblərinin birinci grypları üçün əsas olan ana dili, byna mane'dir. By qibi məqtəblərdə tədris dili, yzagın öz dili olmalıdır. Misallar, levhələr, cümlələr, sözlər həp onyn öz həjatından alınmalıdır; pedagozi elminin birinci tələblərindən birisi bydyr. O halda hər kazada zivələr, by kazadaql yzakların danlıqları ajrı-ajrı olacağından bütün bir devlət, bir məmləqət üçün çıxarılacaq əlifbalar izə jaramaz. Əlifbasız okytma cəranına əsas olan səbəblərdən birisini də jykarıdaql dərşimizdə səjləjib qeçdiq qı, by da muəllimin basma kalıb qitabda, əlifba qitabında qəstərilən usyla saplanıb kalmasıdır.

Muəllimə rəhbərliq qəstərə biləcəq, bütün əsaslı usyllarla ony tanıx ejləjə biləcəq dustyrlar, jol qəstərici əsərlər lazımdır.

İmdiye kədər rys mətbyatında çıkan təcribə və əsərlər nəzəri e'tibərə alındıkdə qərulur qı, muəllimlər və usylçylar daha zıjadə əlifbasız okytma tərəfinə mejl edir və „əlifba ojyny“ tə'bir olynan bir əqildə əlifba tədrisini qeçməji tevsijə edirlər. Əlifba ojyny, iqi əməliyyədən ibarətdir: 1) ojyn üçün lazımlı qələn ojyncak və əzjanın seçilməsi, 2) ojyncakların adları olan jazıların tərtibi.

By səjlər mejdana qətiləndən sonra ojyny tələbələr, yzaklarla səzləzərəq, durlu-durlu əqildə ojnamak olar. Ən bəsit usyl bydyr: 1) Yzakların əlinə jazılı levhəciqlər (kartoçkalar) verilir. Onlar by levhəciqlərə bəkarak bynların qəstərdiqləri maddələri, əzjanı arıjlıb bylmalıdırlar. 2) Masa üzərinə bir neçə maddələr kojylr; rəhbər (muəllim)və tələbələr masanın ətrafında otyryrlar. İçlərindən birisi masa üzərindəqi maddələrdən birisinin ismi jazılı kartoçkanı masa üzərinə byrakır. Qim əvvəlcə bynyn hansı maddənin adı oldygyny bilirsə o masa üzərindən o maddəni alır. Sonra by adı öz dəftərinə jazması yzaga təqlif olyna bilər. Taxtada jazılır... iləx. By ojynlar bilxassə (Montessori) usylynda jer dytmyzdyr. Hər halda can slıklı əlifba dərşini maraklı və əjləncəli jəp-

mak üçün müəllim əlindən qələm və məqtab muhiti içində kəbil olan hər əəji jəpmalıdır.

Nəticələr. 1-Sevti usylyn elmi və pedagozi cəhətdən bəjuq kusyrları vardır.

2-Avropa və Amerika müəllimləri, pedagogları artıq jeni usyllar arəədlərməgə kəjylmyşlar.

3-Jeni çılkan usylların bəşləcaları: sevti təklid, məxrəclər və butun əəqillər usylydyr.

Syallar: 1-Sevti usylyn bəşləca kusyrları nədən ibarətdir?

2-Sevti təklid usyly nədir və kusyrları hansılardır?

3-Məxrəclər usylynyn musbət və mənfi cəhətləri hansılardır?

4-Amerikan, jaxyd butun əəqillər usylynyn əsasları nədir?

5-By usyl ilə sevti usylyn arasındaqı muəabəhət və ajrlıqlar harələrindədir?

6-Əlifbaslı okytmanın umdə əsasları nədir?

Vəzifə: Butun by usyllardan fəjdalanarak muxtəsər bir əlifba dərsi tərtib ediniz.

OKTJABR İNKİLABI ADINA

EVDƏ PEDAGOZI TEXNIKYMY

BİRİNCİ

UÇUNCU BYRAKLIL3

3-ncu dərş

Jazantı prof. Çəbanzadə

TURQ DILI

Sait və samit səslər və onların xusysijjətləri

1—NCI DƏRS

(iqi saat verilir)

1—Səs uzvləri

Danlşdıqlımlz zaman, dikkət etsəniz qərəqdır qı, bir neçə uzvlərimiz hərəqətə qəlir: danlşlq izi məsələsi ilə əznə olmajan adamlar zənn edərlər qı, insan jəlmz «dil» ilə danlşır. Bynyn üçün mə'lym uzvun, agzımlzdaql əzələnin adı ilə danlşlqlın adı, bəşka bir çək xəklərdə oldygy qibi, turqlərdə də bir adla «dil» sözu ilə kəjd olınyr. Halby qı, by fiqir heç də dogry dejidir.

«p», «m», «f», «v», «b» səslərini tələffuz ediniz, heç diliniz iştirəq edirmi? Xəjr. By səslərin tələffuzundə ancaq dodak dişlərin (f, v səslərində) rol ojnadıqlıqlı qərəcəqsınız. «d», «t», «c», «ç» qibi səslərdə dil iştirəq edir, laqin jəlmz dejid, byrada, «damag»ın, dişlərin də jərdımlı olıy, «r», «l» səslərində də belədir.

O halda birər-birər kılşadan dil, danlşlq üçün zəryri olan səsləri çıkarmamızla xidmət edən uzvlərlə tanış olalıq. Hər durlu «səs» üçün hava lazımdır. Hava olmazsa heç bir durlu səs mejdana qələməz. Səs havanın ehtizazıdır qı, kyləqlımlzla vasil olıy, və byradan dılməgə qeçərəq muəjjən tə'sir jəpar qı, biz byna «əzitməq» tə'bir eləjiriz.

İnsan ciyərlərdən çılkan hava ilə səs çıkartır. Deməli, danlşmamızla jərdım edən birinci uzvumuz ag ciyərlərdir. Ag ciyərlərdən qələn hava «nəfəs bory» syndan qeçərəq boğaza vasil olıy. Boğazlmlzın jykartılşında iqi tərəfdən iqi qı-

çiç əzələ vardır qi, nəfəs borysyndan qələn hava by iqi əzəliçilər arasından keçər. Bynlara «səs telləri» tə'bir olunur.

By səs telləri qah yzanır, bir-birinə jakınlazır, by təkdirdə arada hasil olan kanal darlazır və hava daha ziyadə sur'ətlə diaarıja çıkar və səs tellərini ehtizaza qətirər.

Səs tellərindən başka daha bir neçə uzvlərimiz iştirak edər. Məsələn: «a» səsini çıxararak dizlərinizi, dodaklarımlı, bir-birinə qətiməyə çalınlı, mumqun olırmı? Ola bilməz.

«z», «z», «r», «m», «b», «p» səslerini tələffuz etməq üçün hansı uzvlərimizi hərəqətə qətiməyə lazımdır.

By qibi səsleri öz başılza tələffuz etməq syrətilə dilimizdəqi səsleri mejdana qətirən uzvləri tanıjacaksınız.

Səs telləri bir neçə səsleri tələffuz etdijimiz zaman, ehtizaz elər, titrəməyə qəlir.

Saitələri səjlədiyimiz zaman (ə, o, u, y, a, ə, e, i, l) səs telləri ehtizaz edər. Samitələrin bə'zilərində ehtizaz edər, bə'zində zəif syrətdə iştirak elər, və ja etməz.

Diz, dodak, «damag» dil, «byryn», səs telləri və ag ci-jərlərlə barabar səs çıxaran uzvlərimizin hej'əti-məcməyəsini təşkil edər.

2—Səslerin məxrəcləri

(Samitələr)

Hər səsi mejdana qətirən başılca bir uzv və ja bir neçə uzv vardır qi, bynların hamılına birdən o səsin «məxrəci» tə'bir olunur. Jykarıldaql sözlərimizdən anlaşıldı qi, hər səsin ayrıca məxrəci mejdana qətirən uzvləri vardır.

«b», «p», «m» səslerini tələffuz ediniz! Bynda nə qərur-sunuz. «b», «p» səslerini tələffuz edərqən əvvəlcə dodaklar möhqəm syrətdə kapalı bylınur və ci-jərlərdən qələn hava dodakların arkasına toplanır, sonra dodakların birdən birə açılmasılə dodaklar arasından patlajarak çıkan hava kılğımlıza vasil olaraq bizdə «p», «b» səslerini hasil edir. Halby qi «m» səsini tələffuz edərqən dodaklar əvvələn açılır, sonra kapanır, və ancak dodaklar bir-birinə dokyndykdan sonra «m» səsi çılır. «b», «p» səslerini tələffuz etdijimiz zaman hava ağızdan çıkdıqlı halda «m» səsini tələffuz etdijimiz zaman byryndan çılır. Bynın üçün «b, p» səsleri «dodak səsleri» namılı daşıdıqlı «m» səsi də «dodak-byryn» səsi namılə kejd olunur.

«t, d, n» səslerini tələffuz ediniz! «d» və «t» səslerini səjlədiyiniz zaman dilinizin sur'ət və kuvvətlə jykarı dizlərə dokynb qerijə kajıtdıqlı dyjacaksınız. «n» səsində isə, «t, d» səslerinde oldygy qibi hava ağızdan çıkmajlb byryndan çıkar. Bynın üçün də t, d səsleri «diz səsleri» «n» səsi də «diz-byryn» səsi olur. «v,» səsleri də «diz-dodak» səslerindəndir. İmdi bir çok dillərdə olmajlb, turqənin xusysı səslerində olan «n» səsini tələffuz ediniz. Dilinizin arkasılın damğamlızn arkasılın dokyndygyny və havanın byryndan çıkdıqlı qərəcəqsınız. By səsin «məxrəci» «arka damag-byryn» olur.

Ejini syrətlə «c, ç», «z, 3», «z, s» səslerinin dilin yey ilə və damğılın ön tərəfində «q, q», «j, i» səslerinin damğılın ortasılın dogry jenə dil vasitəsilə. «g, k» səslerinin dilin arka tərəfilə arka damagda «r, l» səslerinin dil vasitəsilə mejdana qəldijini qərəcəqsınız.

Byraja kədər səjdəliqlərimizi xulasə edəcəq olsaq azəri ləhcəsində bylynan səslerin məxrəcləri bynlardır:

1—Dodak səsleri: b, p, 2—Byryn-dodak: m, 3—Diz səsleri: t, d, 4—Diz arası: s, z, 5—Diz-dodak-f-v, 6—Damag önü: c, ç, 7—Damag ortası: q, q, j 8—Damag arkası: x, g, k, 9—Dil səsleri: r, l.

Samitələr arasında bəjuq bir fərk vardır qi, byna da nəzəri-dikkətinizi cəlb etməlijiz. İmdijə kədər məxrəc نکته-ji-nəzərindən ziqr etdijimiz bir neçə səslerin kosa, cut oldygyny qərsəniz qərəqdir. Məsələn: d-t, c-ç, s-z, q-q, g-k, p-b, v-f və iləx... By səsler arasındaqlı fərk nədə? By fərk səs tellərinin ehtizaz edib etməməsindəndir. z, c, d, q, g, b, v qibi səslerin istehsalında, səs telləri kuvvətli syrətdə ehtizaz etdiji halda bynların kosaqlı olan t, ç, s, q, k, p, f qibi səslerde ja pəq az, zəif syrətdə ehtizaz edər, ja da heç etməz. Səs tellərinin ehtizazılə əmələ qələn səslerə «sədalı» səs tellərinin ehtizazıl olma-dan əmələ qələnələrə «sagır» tə'bir olunur.

Nəticə: 1—Səs, mejdana qələ bilməq üçün havanın ehtizaz etməsi, dalgalanması zərtdir.

2—Dildəqi səsler ci-jərlərimizdən çıkan havanın «səs telləri»ni və başka jolynda rast qələn uzvlərimizi (qiçiq dil, dil, dodaklar və sajirə) ehtizaza qətiməsindən hasil olar.

3—Səsleri mejdana qətirən uzvləri bizə lisanijjat və fiziologja elmləri bildirir: by elmlərə asna olmajan adamlar zənnederlər qi, insan jakılz «dil» ilə danlızır. Bynın üçün xalk həm danlızıqlı, həm də agzılzdaqlı muəjjən uzvun

adını, bir sözə ifadə edirlər. Məsələn: turqcədə «**dil**» sözü hər iki mə'naja qələr. Əzqə xalqlarda da bynyn qibidir.

4—By syrətlə hər səsin mejdana qəlməsində bir və ya bir neçə uzvlərimiz iştiraq edər qı, bynların hamıslına birdən «məxrəc» tə'bir olynur.

Syallar:

1—Səs nədir?

2—Səsləri çıxaran başlıca uzvlər hansılardır?

3—Səs tellərinin roly nədən ibarətdir?

4—Əzqə uzvlərimiz hansı səsləri mejdana qətirir və nə syrətlə hərəqət edirlər?

5—Nə üçün hər qəs səsləri az çok ayrı, fərqli tələffuz edir?

Vəzifə: 1—By parçadaqlı səsləri ayrılmaz və məxrəclərini jə'ni bynlar tələffuz edildiqdə hansı uzvlərin iştiraq etdiyini qəstəriniz.

«Kojmajın!»

Səs ycalıadı, kojmajın!
Millət ojaadı, kojmajın!
Rizteji dərso məqtəbə...
Cumlə doladı, kojmajın!
İz javalaadı, kojmajın!

El yjyəyb azanlara.
Qıundə gazet jazanlara
Ot vyrylyb kazanlara,
Kajnadı, daadı, kojmajın!
Həddən aadı, kojmajın!

2—NCI DƏRS

(bir saat)

3—Sait səslər

İndijə kədər bəhs elədiyimiz səslər, samit (сочет.) səslər idi. Samit səslərdən başka dilimizdə bir də sait (гласн.) adını daşıyan səslər vardır.

Sait səsləri tələffuz edərkən onların karzıslında heç bir durlu maneə olmadan, hava ağızdan çıxar. Məsələn: «a», «e», «i» səslərini tələffuz ediniz. Əvvəlcə qərdujumuz «b», «k» və ya «j» səslərində oldygy qibi bir maneəyə rast qəlinirmi? Xejr. Jalımlı «a» səsinə tələffuz etdiyimiz zaman ciyərlərdən qələn havanın ağızımızdan çıxması üçün bylynan kanal daha qeniş oldygy halda «e» səsinə tələffuz etdiyimiz zaman bir az daralırlar «i» səsinə isə by darlık ə'zəmi dərəcəyə vasil olynur.

Samitlər maneəli səslər oldygy halda saitlər maneəsiz səslərdir. Dilimizdə by qibi maneəsiz syrətdə mejdana qələn səslər (saitlər) bynlardır: a,ə,i,ı,e,o,ö,y,u. Bynlardan a,ə,e qibi saitləri tələffuz etdiyimiz zaman havanın qəcdişi kanal qeniş oldygy üçün bynlara «qeniş saitlər» tə'bir olynıdygy qibi u,y,ı,ı qibi daha dar kanal ilə tələffuz edilən səslərə «dar saitlər» tə'bir edilir.

Byndan başka «o,a,y,ı» səsləri ilə «ö,e,ə,ı» səslərini mukajəsə ediniz. Birinciləri «səkil» tə'bir olynıdygy halda iquinciləri «xəfif» tə'bir olynur.

«Qıeç, qəs, qus, ər, bir,» sözlərindəqi saitlər xəfif oldygy halda «soryz, kır, daız, kyız» sözlərindəqi saitlər səkildir. Nihajət «y,u,o,ö» saitləri ilə «a,e,ə,ı,ı» saitlərini bir birilə mukajəsə ediniz; məsələn: daha kolajlı «ö» və «a» səslərini bir-biri arkasından tələffuz ediniz. Aralarında jykarlıda qəstərdiyimiz fərklərdən başka, dodakların hərəqətinə qərə də fərk vardır. «u,y,o,ö...» səslərini tələffuz etdiyimiz zaman dodaklar mudəvvər zəqıl aldıqlı halda o biri saitləri tələffuz etdiyimiz zaman by hal qərunməz. Bynyn üçün birinci nev' səslərə (ö,o...) «mudəvvər» və ya «dodak» səsləri tə'bir olynıdygy halda, iquincilərə (a,ə,...) «gejri-mudəvvər» denilir. İləridə qərəcəyimiz qibi, by təksimin turq dili nəkteji-nəzərindən oldykca bəjuq əhəmiyyəti vardır.

«Uzuq», «uzum», «kyry», «kyty», «yzyn» qibi sözlər turqcədə mudəvvər səslərin jardımlı ilə istehsal edilmiş oldygy

halda «*alma*» «*dərin*» «*qərçəq*» «*kırık*» «*açık*» «*kalın*» qibi sözlər gejrı-mudəvvər saitələri havıdır.

Nəticə: 1—Samit səslər, cıjərlərdən qələn havanın kar-3LSında bylynan hər hansı bir maneə vasitəsilə mejdana qəl diji halda, saitələrdə by qibi maneələr bylynmaz.

Nəticə: 2—Saitələr «*dar*» və «*qenik*», «*səkil*» və «*xəlif*», «*mudəvvər*» və «*gejrı-mudəvvər*» qibi kısımlara ajrılırlar.

Vəzifə: By parçanı okyjarak, içindəqi saitələri və onla- rın hansı nev'lərdən odygyny qəstəriniz:

Qafir olyb, vyryn. vyryn!

Risteji ulfətin kılın!

Jazdıgı zə'rini cırlın!

Dinə satazdı, kəjmajın!

Qufra bylazdı, kəjmajın!

(Sabir)

3—NCU DƏRS

(3 saat)

4—Səslərin dəjizmələri

Byndan əvvəlqi dərslərimizdə dilin dyrmajlıb dəjizmə sindən bəhs eləmişdiq. Dilin dəjizməsi, başlıca səslərin dəjiz- məsində özünü qəstərir. Dil bilqisilə məgyl olan alimlərin fiqrincə səslər, dyrmajlıb dəjizir. Ləqin insan kısı əmrü içində bynyn hər zaman fərkində olmajır. Zaman və ja mə- qan içərisində dili tədkik eəən hər adam by dəjizməni pəq açık qərə bilər. Zaman içində tədkik necə olar? Bir dilin bir əsr və ja bir neçə əsr muddətindəqi əmrünü qəzdən qeçirməq syrət ilə. Məsələn: azəri dilini alalım: əsqi zairlər, ədiblər və muhərrirlərmizlə, məsələn: «Fizyli-Vakif» ilə «Sabir və ja Cavid»in dilləri bir-birinə bənəjirmi? Xejr. Bynların dilləri arasında bəjuq-bəjuq fərklər var. By fərkləri hansı nəktə- lərdə qəstərə biləriq? Bynlarda 1) sözlərin mə'naları dəjizir, 2) bə'zi sözlər ortadan, istə'maldən cıkkır; 3) bə'zi jeni söz- lər tərəjir; nihajət 4) sözlər ejni kalmakla barabar səsləri dəjizir.

Ejni nəktələri, dili məqan içində, jəni cür-bə-cür əlqələ- rin dillərini tədkik etdiyiniz zaman qərəcəqsiniz. Məsələn: «kazak-kırgız» ləhcəsilə «azəri» ləhcəsinə bir-birilə mukajə- sə etdiqdə qərəcəqsiniz qı, bynların hər iqisi də ejni dilin, jə'ni turq tatar dilinin birər bydaglı olmaqla barabar, arala- rında oldykca bəjuq fərk vardır qı, by da səslərin, mə'nala- rın, sözlərin dəjizmələrində özünü qəstərir.

Səslərin dəjizmələrini lisan alimləri iqi kısıma ajırmak- dadırlar. Birisi, sonra və ja əvvəl qələn başka, səsin tə'siri altında olan dəjizmədir. İqincisi öz başına, daha dogrysy uzvi və ryhi amillərin tə'siri altında mejdana qələn dəjizmə- lərdir. Öz başına olan dəjizmələrə misal:

əqrən—ərqən

tag—dag, tav

jıldız—yldyz

By misalları özünüz zıjadələddirə bilərsiniz. Bizim jy- karıda misal olaraq qətirdijimiz uç sez bir tərəfdən «azəri», diqər tərəfdən «Anadoly» və Zimal turq ləhcələrini ajıran sevti dəjizməni qəstərir. Çünqu azəri ləhcəsində «*ərqən*» əqlində bylynan sez əzqə ləhcələrdə «*əqrən*» əqlindədir.

Ha belə əsqi turqcədəqi «*tag*» sözu, azəri ləhcəsində «*dag*», Zimal ləhcələrində «*tav*» olmyzdyr qi, by syrətlə azəri ləhcəsində «*t*» sagır samitəsi «*d*» sədalı samitəsinə qeçmiş, Zimal ləhcələrində isə «*g*» səsi «*v*» səsine təbəddul etmişdir. «*Yldyz—jıldız*» sözləri isə mə'lym oldygy uzrə, məsələn Anadoly ləhcəsi ilə azəri ləhcəsi arasındaqlı fərki qəstərir. Byrada «*j*» səsi dənmuəzdir.

Butun by dəjizmələr əvvəl və ja sonra qələn səslərin tə'siri altında olmaqlı, bəlgə jykarıda dedijimiz qibi daha dərini uzvi, ryhi və ictimai amillərinə tə'siri nəticəsində meydana qəlmişdir qi, by amillərdən bəhs eləməq mevzyymyızdan xaricdir. By məsələlərin təhlil və tədkiki ilə «*lisanijjat*» «*dil biləsi*» elmi məzgyl olar.

Hər hansı bir mətni ələ əldəgənliz zaman by qibi sevti dəjizmələri tapacaksınız.

Byndan başka hər dildə, hər ləhcədə cur-bə-cur sevti dəjizmələr vardır qi, səslərin bir-birinə olan tə'siri altında meydana qəlir. Azəri ləhcəsində qəzə çarpan by qibi dəjizmələri bir neçə kısımda toplaja biləriz:

A. Hazırlıq (ассимиляция)

Bir səsin özündən əvvəlqi və ja sonraqlı səsə tə'sirinə «*təmsil*» tə'bir olınyr. Təmsil iqi durlu ola bilər. Birincisi səsin özündən sonraqlı səsə tə'siridir qi, byna «*mutərəkki təmsil*» прогрессивная ассимиляция » denilir. İqincisi səsin özündən əvvəlqi səsə tə'siridir qi, byna da «*təmsil-mutərədd-*» регрессивная ассимиляция denilir.

Təmsili-mutərəkkijə misal:

aldat—allat,

izlə—istə

daşlı—daşlı

kızlar—kızdar

«*Təmsili-mutərəkki*» hadisəsinə misal olaraq qətirdijimiz by bir iqi sözu, siz danlızlk əsnasında və ja muxtəlif zairlərimizin əsərlərini okyrqan daha da artdırla bilərsiniz.

Təmsilin turq sərfi nökteji-nəzərindən daha bəjuq əhəmiyyəti vardır. Jykarıdaqlı dərşimizdə sagır və sədalı samitələrdən bəhs eləmişdiq. Aşağıda səjləjəcəqlərimizi qəzəlcə anlaja bilməq üçün by dərşi bir daha qəzdən qəçirməniz lazımlı olacaqdır.

Turq sərfində muhum bir kajda var qi, by kajda təmsil kanyynyn tə'siri səjəsində meydana qəlmişdir. İləridə

qəracəjimiz qibi sözlər «*damar*» və «*ədat*» olmaq uzrə iqi kısımla ajrılırlar. Məsələn: jykarıdaqlı misalları alalım: «*izlər*», «*daşlı*» «*kızlar*»... by sözlərdə damar: *iz*, *kız*, *daş* sözləri oldygy halda ədat və ja əqilçi «*lar*», «*lı*», «*lə*» parçalarıdır. Turqcədə, bilxassə azəri ləhcəsində by parçalar jə'ni ədatlar damarlar tərəfindən təmsil olınyr. Jə'ni əqər damar «*t*», «*p*» «*ç*» «*z*» «*s*» «*f*» «*k*» «*q*» qibi səslərlə bitirsə, by damarlara ilavə olınyan əqilçilər də ejni syrətlə ancak sagır samitələrlə başlaja bilər. Əqər bil'əqis damarlar sədalı samitələr tə'bir etdijimiz «*q*», «*g*», «*d*», «*v*», «*b*», «*z*», «*j*», «*z*», «*l*», «*r*», «*c*» səslərlə bitirsə əqilçilər və ja ədatlarda da ejni nevdən sədalı səslər olmaq lazımlı qəlir.

I — Sagır samitəli damarlar və əqilçilərə misal:

bit-qi, seç-qi, iç-qi

bit-ti, seç-ti, it-ti

at-ta, at-tan, it-tə

iz-çi, qənt-çi, az-çl

Butun by qətirdijimiz misallardan okyey, jykarıda bəhs elədijimiz kajdanlı dogrylygyny qəracəqdır. Haman heç bir turu ləhcəsi by kajdaja karlı istisna təəqil edəməz.

II—Sədalı samitəli damar və ədatlara misal:

seç-qi, bil-qi, çal-ql, sar-ql

ver-di, sər-di, al-dl, kal-dl

jaj-da, kar-da, dag-dan, klr-dan

dag-çl, jazl-çl, vyry-cy, klr-lcl

Byrada byny da ilavə eləməq lazımdır qi, saitələr sədalı samitələrə musavidir. Jə'ni sədalı samitələrdən sonra oldygy qibi saitələrdən sonra da, sədalı samitə ilə başlajan ədatlar qəlir.

«*ləçi*», «*vyrycy*», «*jazlçl*» qibi «*c-çl*» ədatları ilə bitən sözləri alacak olyrsak, azəri ləhcəsində daha ziyadə «*çi*» əqilçisinə mejl oldygyny qəzuruz. Bynyn üçün azəricədə «*alverçi*» «*jazlçl*» qibi sözlərə rast qəliriz.

Jazıda by fərkləri qəstərməq lazımdır, dejilmi məsələsi karlımızla çlkr. İmla məsələsindən bəhs edərqn by xusysda daha mufəssəl syrətdə səjləjəcəjiz; byrada jalınlı byny kejd etməlidir qi, məqtəblərdə və jazıda butun by əqilləri əqs etdirməjə hacət jokdyr. Laqin imdijə kədar jeni əlifbada imla əsaslarınlı qərəji qibi tə'jin edilmiz olmamasından dolajlı, by məsələ haklında imdiliq kət'i bir əj səjləməq kabil dejildir.

b) Təhlil — Диссимиляция.

Bir sözdə iqi bir-birinə bənzəyən səs oldygy zaman bynlardan birisi başka səsə mükəlib olar. By hadisəyə təhlil tə'bir olynır. Turqcədə təmsilə nisbətən təhlilin çox az jeri vardır, jə'ni pəq az sözlərdə özünü qəstərir. Azəri ləhcəsində ancak beş-on sözdə təhlil hadisəsinə rast qələriz.

Zəral, karal, saral, isti... və iləx.... By sözləri birər-birər qəzdən qəçirəlim: «*isti*» sözünün əsl «*issi*» və ja «*issig*» dır. Necə qi, «*issig qəl*» tə'birində by sözə rast qəliriz. Deməq qi, by sözün əslində iqi «*s*» səsi var idi qi, azəri ləhcəsində byların birisi, iquncisi «*t*» səsine çevrilmişdir.

Ejni syratlə «*karar*», «*sarar*» sözündəqi iquinci «*r*» «*zə-rər*» sözündəqi iquinci «*r*» səsi də «*d*» səsine çevrilmişdir. Jazıda by hadisəni kejd etməyə hacət jokdyr. Məsələn: «*zəral*» dejil «*zərər*».... jazmalıdır.

c) Səslərin kuvvətlənməsi

Azəri ləhcəsində qozo çarpan hadisələrdən birisi də bə'zi səslərin kuvvətlənməsidir. Məsələn: «*jalan*» jerinə «*jallan*», «*dokyz*» jerinə «*dokkyz*», «*səqiz*» jerinə «*səqqiz*», «*jedi*» jerinə «*jeddi*», «*sakal*» jerinə «*sakkal*» sözlərinin kyllanılmasında «*l*», «*k*», «*q*», «*d*» səslərinin kuvvətləndirilməsini qə-ruruz. By səsləri biz jazıda iqi hərflə qəstərirseq də iqi ajrı səs. məsələn: iqi «*d*» iqi «*k*» zənn etməməlidir, çunqu tələffuzə dikkət etsəniz qorəcəqsiniz qi, by səsləri çıkaran uzvlərimiz iqi dəfə hərəqət etməjir, jallınız adətindən zijadə yzyn muddət içində və bynyn uçun daha kuvvətli syratdə tələffuz edir.

Syallar:

1—Səslərin dəjizmələrini nə syratlə qəstərə bilərsiniz.

2—Səslər nə uçun hansı səbəblərin tə'siri altında dəjizir?

3—Səslərin başlıca dəjizmələrini qəstəriniz! (Təmsil, təhlil səslərinin kuvvətlənməsi).

Vəzifə: By parçadaql səsləri tədkik edərəq, onlarda rast qətirdiğiniz səs dəjizmələrini altlarınlı çlzlə qəstəriniz.

Kocalar marzı

Bir kocajam çağ nə, qibi jazaram!
Dört arvadı, bir birinə kozaram!
Bir ildə uç-dərdunu alıb bozaram!
Koca qizi jallınız jatmaz!...

Barmagıma əkik uzuq taxaram,
Sakkalıma çox-çox xına yaxaram,
Hər jerdə bir arvat qərsəm baxaram
Koca qizi jallınız jatmaz!...

Oryc dytyb, namazımı klaram,
Dəsmalımı qəz jazıma bylaram,
Hyrləri virdimdə arzılaram,
Koca qizi jallınız jatmaz!...

(Sabir)

4-NCU DƏRS

(3 saat verilir.)

d) Səslərin yer dəyişdirməsi

(Metatezис)

Butun dillərdə oldygy qibi türk-tatar dillərində də, bil-
xassə azəri ləhcəsində bir söz içində səsin yer dəyişdirməsinə
çox dəfə rast qəlinir. By syrətlə yerlərini dəyişdirməy hər sə-
sə deji. Jənləz muəjjən səslərə maxsysdyr. Məsələn: azəri
ləhcəsində çox dəfə yerini dəyişdirən səslər, «r», «f», «s».....
qibi muəjjən səslərdir; «r» sisinin yer dəyişdirməsi:

Ərqən — əqrən, irəli — iləri
Qərpu — qərpu, jərpax — jəprax

By misallardan «r» səsinin söz içində nə syrətlə yer də-
yişdirdiyini qorursunuz. Əqsəriyyə «q», «p» «f» səslərindən
sonra qələbəq yerdə onların əvvəlinə qəçir.

«F» səsinin yer dəyişdirməsi «r» səsinə qorə pəq az qə-
rulur. Məsələn:

Qiflat (qiflat) — qiflat

«S» səsinin yer dəyişdirməsi də ejni syrətdə az qə-
rulur:

jastı — jastı
tustu — tustu

By səs dəyişmələri azəri ləhcəsinə, özqə türk ləhcələri
kərləsində muəjjən bir xusysijət bəxs elər. Bynynla bara-
bar jazı dilində by dəyişməni qəstərməməy mümqundur.
Necə qı, by qunlərdə Azərbaycan imla lüğətini tərtib eləjən
komisja da by kərara qəlmizdir. Jə'ni sözləri əslində oldygy
qibi səslərin yer dəyişdirmələrini qəstərmədən jazmak jolyny
seçmizdir. Məsələn: «*ərqən*» deji «*əqrən*», «*irəli*» deji
«*iləri*» qibi jazılmalıdır.

5—A H Ə N Q

«Singarmonizm»

Türk tatar dillərində çox maraqlı bir xusysijət vardır
qı, bizim səflərimizdən ancak bə'ziləri by hadisəni bir ne-
çə sözə kejd edib qəçmişlər və məttəəssuf adını da «*ahənq*»
deyə janlız koymışlardır. Çünqu by tə'biri janlız anlaşıb
bə'ziləri: «bizim dilimiz ahənqdar dil, musikijət var!» qibi
həqumlar verərək by muhum lisani hadisəni qərəji qibi anla-
jacak yerdə, daha zıjadə hissi və xəxsi bir takım boz və faj-

dasız fiqirlərə kaplılmışlardır. Bynynla barabar «*ahənq*»
adı artıq muəllimlərimiz və munəvvərlərimiz arasında az-
çok jənləz oldygyndan biz də by lisani hadisənin adına
imdiliq «*ahənq*» deji. Ahənqin nə oldygyny anlamak
uçun xalk zairi «Sabir» in by parçasını okyjnyz:

Dilənçi!

Rədd ol kapıdan, aglama zar-zar dilənçi!
Kakkıldama bajkyz qibi idbar dilənçi!
By məclisimiz məclis-i-ehsandır əqərçi,
Duzduqlarımız ni'mət-i-əlvandır əqərçi,
Ehsan fukəra qəslərə zəjandır, əqərçi,
Bir adəti-irsijə dəxi var dilənçi!
Rədd ol kapıdan, aglama zar-zar dilənçi!

Devlätliləriz məxsədiniz ejəu-səfadır,
Mehmanlarımız bus-butur ərbabi ginadır
Qəqdur jeqədir, bojny iogyndyr, nəcəbadır,
Bəjdir, agadır, agzı dualı uləmadır
Bismislərimiz min cürə ləzzətli gızadır.
Tiqmə qəzunu mətbəxə bir az dilənçi!
Rədd ol kapıdan, aglama zar-zar dilənçi!

By zəirdə rast qətirdijimiz «*dilənçi*», «*aglama*», «*kapı-
dan*», «*kapı*», «*duzduqlarımız*» qibi sözlərə diqqət ediniz.
Bynlardan iqi əvvəlqilərində, jə'ni «*kapıdan*» və «*aglama*»
sözlərində saitəldən:

«*a-l-a*» (ka-plı-dan) və ja «*a-a-a*» (ag-la-ma) saitələrinin
iqi sözdə və «*l-ə-i*» (di-lən-çi) «*u-u-ə-i-i*» (duz-duq-lə-ri-miz)
saitələrinin də diqər iqi sözdə bir-birini tə'kib etdiyini qə-
ruruz. Butun zəiri by syrətlə iqi kışma ajırmak mümqu-
dur. Bir kışmında «*kapı*» «*kapıdan*» qibi sözlər, diqər kış-
mında isə «*dilənçi*» qibi sözlər bylynacakdır. İmdi by söz-
lərin arasındaql fərəkə jənləz birisində bir nev', diqərində
ajrı nev' saitələrin bylynmasımlı? By sözlərdəqi samitələrə
də diqqət veriniz; qərəcəqsiniz qı, bir kışım sözlərdə «*k*, «*g*»
samitələri, diqər kışmında isə «*q*, «*q*» qibi samitələr bylynır.

Bynlar hərflərlə qəstərə bilmədiyimiz fərklərdir. Joksa hərflərlə qəstərilməyən hərflər də vardır. Məsələn: «*dilənçi*» və «*aglama*» sözlərindəki «l» sözlərini bir-birilə mukajəsə ediniz. Birinci sözdəki «l» səsi kalın oldygy halda, ikinci sözdəki «l» səsi jymyzakdır.

Əqər dedijimiz qibi jykarıldaqlı zeirdə bylynan bütün sözləri by nökteji-nəzərdən tədkik edəcəq və by sözlərdə rast qətirdijiniz səsləri kısımlara ayracaq olsanız turq olifbasında mevcyd hərflər by syratla ayrılmlı olar:

a) **Saitələr:**

1—**a, y, l, o**

2—**ə, e, u, i, ɵ**

b) **Samitələr:**

1—**k, g**

2—**q, ƣ**

Deməq qı, turqcədə bir sözdə ja birinci numrə altında qəstərdijimiz səslər və ja ikinci numrə altında qəstərdijimiz səslər ola bilər. Jə'ni ja (a, y, l, o, k, g) səsləri olar qı, bynlara «**kalın**» və ja «**katı**» səslər tə'bir edirik və ja da «**ə, e, u, i, ɵ, q, ƣ**» səsləri ola bilər.

Byrəja kədər soylədiqlərimizdən «**ahənq**» nə deməq oldygy by bir dərəcəyə kədər anlasanız qərəqdir. Verdijimiz mə'lymata dajanarak biz artıq «**ahənq**» xusysijjətini by syratla xulasə eləyə biləriq: «ahənq jymyzak həca ilə başlayan sözlərdə jymyzak həcaların, katı və ja kalın həca ilə başlayan sözlərdə kalın həcaların qəlməsi tə'kib etməsidir».

Butun turq-tatar əivə və ləhcələri by kanyına tabe'dir, və hər zaman da jə'ni bizə mə'lym olan mənəindən by zamana kədər tabe' ola qəlməzdir.

Ahənq, turq sözlərində iqi cür olar: birisi, dodak saitələrinin (o, ɵ, y, u) bir birini tə'kib etməsidir qı, «*duzqun*», «*yzyn*» «*uzum*» qibi sözlərdə qərunur. İqincisi jykarılda qəstərdijimiz qibi jəlməz jymyzak və kalın səslərə qərə olan ahənqdir. Bynların birincisinə «**dodak səsləri ahənq**» və ja sadəcə «**dodak ahənqi**-губная гармония» tə'bir olyndygy qibi iqincisinə «**damag ahənqi**-небная гармония» denilir.

Ahənq, jəlməz sözlərin damarlarında deji, by damarlara ilavə olynan əqilçilərdə də bylynyr. Məsələn: jənə

«Sabir»in zeirindən aşağıdaqlı sözləri cıkarılmlı və damarları ilə əqilçilərin ayrı-ajrı jazılmlı:

a) **Kalın səstilər:**

agla-ma

kapt-dan

jogyn-dyr

b) **İncə səstilər:**

qəs-lər-ə

dilən-çi

duz-duq-lər-imiz

By sözlərdə birinci parçalar damarlar oldygy halda, ikinci parçalar bynların üstünə jəmalanan, ilavə olynan parçalardır qı, əsqi səri qitablarımlı bynlara «**ədat**» denildi halda biz «**əqilçi**» deirik. Avropalıqlar: «syfiiks» tə'bir edirlər. Ahənq xusysijjətine maliq olmajan dillərdə by ədatlar ancak birər müəjjən əqlə maliq olyrlar. Halby qı, ahənq xusysijjətine maliq olan turqcədə hər «**ədat**» və ja «**əqilçi**» ən azl iqi əqlə maliq olar: kalın və incə, və ja katı və jymyzak:

dan-dən, da-də, lar-lər, ƣı-ƣı, la-lə....

Bə'zi əqilçilər isə dört və daha ziyadə əqlə maliq ola bilirlər, məsələn: «**dir**», əqilçisi «**dir**», «**dur**», «**dyr**», «**dır**» əqillərini havidir. Bynların by əqilçilərin bütün əqillərini jazılda qəstərib qəstərməməlimi məsələsi daha ziyadə imlaja əjid oldygyndan by syala imla bəhsində, son zamanlarda olyb qəçən Azərbaycan birinci imla konfrensiasının kərarlarını nəzəri-e'tibara alarak, oldykca müfəssəl cavab verəcəjiz.

İmdiliq ahənq bəhsində kərləmlə cıkan ikinci bir məsələdən bəhs eləməlijiq: əcnəbi sözlərin ahənqə yidyrylması nə əqildə, nə cür olr?

Turq dilinə qırən bir cök əcnəbi, ərəb və fars sözləri artıq turq dilinin ahənqinə yidyrylmyzdyr, deyə bilərik, məsələn: «*faidə*» jerinə «*fajda*», «*adəm*» jerinə «*adam*» qibi canlı dildə iste'mal olynan sözlər by soyləndir.

Bynyla qərəq ədəbi dildə, qərəqsə az-çək savadlı xalkımlın dilində izlənen bir neçə ərəb, fars və əzqə əcnəbi dillərdən qəçmiş sözlər vardır qı, bynlar turq dilinin ahənqinə tabe' olmamışlardır. By qibi sözlərə turqcə ilavələr jəpıldıqlı, ədatlar və ja əqilçilər verildiği zaman by əqilçilər sözlərin sonlarına qərə intixab olynır. Jə'ni

əqər əcnəbi söz kalın həca ilə kyrtarırsa ona kalın həcalı, zəqilçi, əqər incə həca ilə kyrtarırsa incə həcalı zəqilçi ilavə olnyr, məsələn:

Mətanət-dən, ictimaiyat-da, tələfon-la...

Syallar:

1 — Səslərin yer dəfizdirməsi haqqında nə qibi mə'lymatınız var? Dərsdə qəstərilən misallara öz tərəfinizdən ilavə edə bilərmisiniz?

2 — Ahənq nədir?

3 — Neçə cür ahənq var?

4 — Sizin ləhcənizdə əcnəbi sözlər nə syrətlə ahənqə yidyrylyr? Byna dağır numynə və misallar qəstəriniz?

5 — Turqədən ahənqə yınajan sözlər bilirmisiniz? Qəstəriniz.

Vəzifə: hər hansı bir ədəbi parçanı ahənq nökteji-nəzərindən təhlil ediniz.

5-ci DƏRS

(iqi saat)

6—İltisak hadisəsi

(«Agglutinatsia»)

Ahənq məsələsini qəzdən qəçirərkən bir syal karəsində kalırlız: turqədə və təzqilatı, e'tibarilə turqəcə bən-zəjən dillərdə rast qətirdijimiz by hadisənin, ahənqin, əsas səbəbi nədir? By məsələ ilə məzgyl olan alimlər by syala bir neçə cavablar vermişlərdir.

Bə'ziləri «ahənq» samit səslərin bir-birinə tə'siridir, demislər. Necə qi, ərəb əlifbasında ahənq samit hərflər vasitəsilə əqs etdirilməq istənilmişdir:

«kyl», «gul», «tar», «tər» qibi sözlərin ərəb əlifbası ilə jazılıqlıq nəzəri-e'tibarə alsanız məsələ ajdınlaşır. By nyn üçün ərəb əlifbasındaqı samitələr incə və kalın (xəfif və səkil) olaraq iqi kılma ajrlılır:

İncələr: ك. ت. گ. د. س. ز.

Kalınlr: ق. ط. ع. ض. ص. ظ.

Diqər bir fiqrə qərə ahənqin səbəbi saitəldir. Turqədə incə və kalın və ja katı və jymyzak saitələrin bylynmasına qərə «ahənq» kanyın və hadisəsi mejdana qəlir. Çünqu by saitələr ejni zamanda samitələr üzərinədə tə'sir edir. By fiqrə dajanarak Avropa alimləri ahənq kanyynna «saitələr yigynlygy» — гармония гласных və ja «Vocal-harmonie» tə'bir edərldi.

Hər iqi nökteji-nəzər də janlıqdır. Ahənqin birinci səbəbi dilimizin xusysi təzəqqulata, uzvijjətə maliq olmasındır. By xusysi organizməja «iltisak» hadisəsi tə'bir olnyr. Byrada sırası qəlmizqən umymijjətlə dillərin təzqilatından bir neçə sözlə bəlis etnəlijiq.

Butun dunjada bylynan dillər təzəqqulat e'tibarilə bəz-lıca uç cür ola bilər: 1 — **Həca** (слоги) — 2) **insiraf** (флективные); 3) **iltisaki** — агмотивные. **Həca** dillər onlardır qi, ajrı-ajrı, həcalardan ibarət olyb, by həca-lar, bir-birinə rəbt edən, bağlayan zəqilçilər ədatları jokdyr. Məsələn Çin, Sijam, Annam... qibi əlqələrdə jazağan, xalk-ların dilləri by nev'dəndir.

Insiraf dillər, o cür dillərdir qi, bynlarda sözlərin həm başında, həm sonynda ədatlar olar və sözlər təsrif olnyar-

qan, yalnız ədatlar dəjizməyib sözün damarı da dəjizər, təbəddul edir, məsələn: rysca «ход» sözünü alalım: by təsrif olynarqan by əqilləri ala bilər: «хождение» Byrada sözün axırına «ение» ədatı qəlməqlə bərabər, «ход» sözü «хож» oldy. Бумага sözündən qələm бумажный » sözünü alsanız byrada «г» səsinin «ж» səsinə intikal etdiyini qəursunuz. Byndan başka ryscadan «ход» sözünün əvvəlinə ədatlar ilavə olma bildiyi qibi sonyna da ilavə olma bilər, məsələn «выход» «вход» «переход» «отход» «расход» «приход» «проход» «восход» «заход» və iləx..

By syratla rys dili insirafi dillərdəndir. Ryscadan başka bütün Hind-Avropa dilləri və sami xalqların dilləri də insirafi dillərdən sayılır: fransız, ingilis, grek, erməni, ərəb, fars, yəhudi, hind...

İltisaki dillərə qələməq olyrsak, by dillərin təəqqulatlı nə birinci nə də ikinci dillərə bənzəməz. Bynlarda əqilçilər vardır; ləqin əqilçilər damarların, sözlərin sonyna ilavə olynrlar və təsrif zamanlarında damarın axırı dəjizməz, məsələn:

iz-çi-lər-dən-da

jol-daz-çl-lık-lar-ın-dan-da

duz-duq-lər-imiz-in

Qəursunuz qı, bir həcalık sözün axırına birdən jeddiyə, səqqizə kədər ədat, əqilçilər ilavə olyndygy halda sözün damarı birinci həca dəjizməz. By kədər yzyn sözləri bir araja məhqəm syratda bağlamak üçün dillər, daha dogrysy by dilləri danısan insanlar iqi çarə, iqi yol tapmırlar: birincisi sözə qələm əqilçinin səsləri ilə damarın səslərini bir-birinə dəjizdirərək bağlamak, necə qı, rys dilindən qətirdijimiz misallarda qərduq, bütün insirafi dillərdə də belədir. İqincisi damar ilə əqilçiləri, byna ilavə olynan ədatları, səscə bir əqlə koymak qı, «ahənq» dedijimiz hədisə byndan ibarətdir.

«İltisak» nə deməkdir? Ərəbcə olan by söz «agglutination» latın sözünün tərcəməsidir qı, hər iqtisinin mə'nası «japırdırmaq» deməkdir. Çünqu iltisaki dillərdə damarla əqilçi bir-birinə məhqəm syratda bağlanmaqlı, yalnız xəfif syratda japırdırılır. Dunjada bylynan dillərin əqsəriyyəti

iltisakidir. Başlıca iltisaki dillər: mogol, turq-tatar, fin-macar dilləridir.

İltisaki dillərin hamı cümləsində ahənq vardır. Byndan da qərulur qı ahənq, iltisak hədisəsinin bir nəticəsidir. Damara zəif syratda bağlanan əqilçilərin rabitəsini kəviləzdirməq üçün ahənqə ehtijac vardır. Ahənq səjəsində heç turqca bilməyən bir adam, sözlərin nərdə başlanıb nərdə kyrtardıqlını fərk edə bilər. Əcəba hansı dil daha muqəmməl sayılmalıdır? İltisakimi, həcajimi, joksə insirafimi?

Dil bilqisinin daha o kədər tərəkki etmədiyi zamanda jetizən bə'zi alimlər demizlər qı, təbiətdə cəmadat, nəbatat, və hejvanat aləmləri bylynyb bynlar da cəmadatdan hejvanata dogry təbiətdə mevcyd olan təqamulu qəstərdiyi qibi, dillərdə də by qibi uq təqamul dərəcəsi vardır: həcaji, iltisaki, insirafi.

Həcaji dillər cəmadat, iltisaki dillər nəbatat, insirafi dillər canlı organizmalar hejvanat devrlərinə musavidir; byndan çıxan nəticə bydyr qı, ən ibtidai dillər həcaji və ən ali və muqəmməl dillər insirafidir. By fiqir artıq Avropada tamamilə çurumuz olmaqla bərabər, bizim turq sərfçilərinə bə'zilərinə imdi çatmışdır. Məsələn: «Hüsejn Cahid» «Turqca sərf-nəhv» namındaql əsərində by fiqri bənimləmişdir, və turq dilini iltisaki olmasından dolayı Avropa dillərinə qərə ibtidai və izlənməyə, tərəkkiyə gejrı-saleh dillərdən e'tibar etməqdədir; necə qı, diqər turq muhərrirində «Cəlal Nyri»də də ejni çuruq kənaətə rast qəliriz. By zat da «Turqəmiz» invanlı qıtabçasında ejni fiqri jurutməqdədir.

Butun by fiqirlər damarından dibindən janlıdır; çünqu dillərin təəqqulatlında tərəkki və təqamul qibi kəynlərin iz byrakdıqlına zühə jök. Dilin məzə' və təqamulundən bəhs elədiyimiz zaman, ictimai amillərin dil üzərinə tə'sirini qəstərmizdiq. Ləqin by təqamul və tərəkkinə dillərin yalnız by qunqu halına bakarak tapmaga çalışmaq dogry olamaz. Byrada, daha zijadə tarixi cihətə, dillərin məzəindən zamanlımla kədər qeçirdiyi devrlərə diqqət etməq lazımdır. Tarixi nəkteji-nəzərdən bakıldıkda jykardı səjlədiyimiz kənaət sahıblarını zənn etdiyi qibi əvvələn həcaji, sonra iltisaki, daha sonra insirafi dillərin javaz-javaz tədrici syratda mejdana qəldiyini zənn etməq dogry dejildir. Məsələn: həcaji dillərdən Çin dili artıq insirafi devrdən qeçmişdir; insirafilərdən «ingilis» dili həcaji təəqqulata dogry inqizaf

etməqdədir. Jenə insirafilərdən «erməni» dili iltisaki təəq-qulata jaklaşmaqdadır. By syrətlə byrada muəjjən bir əsas və xətt təqamul yjdyrmak və əcələ tələsiq həqumlərə kapıl-mak bəjuq xəta olar. Dillərin üstunluju o dildə danışan adamların mədəniliji və by mədənilijin dildə, lüğətdə özünü qəstərməsilədir. Hansı millətin, xalqın lüğəti zənqin və by lüğətdəqi sözləri kijnətli isə o dil üstun sağılar; joksə təəq-qulat e'tibarilə dillərin bir-birindən fərki jokdyr. By cihətdən hər dil bir-birinə musavidir.

Syllar:

1 — *Ahənaq nə üçün hər dildə jokdyr?*

2 — *Nə üçün turq dilində vardır? By xusysdaq, fiqirlər necədir?*

3 — *İltisak hadisəsi nədir və hansı dillərdə vardır?*

4 — *Daha nə qibi təəq-qulata maliq dillər var?*

5 — *Bynların hansı üstun?*

6 — *Dillərin bir-birindən üstunlujunu nə syrətlə tə'jin eləməq olar?*

Vəznə: iltisak hadisələrini öz misallarınla ilə izah elə-jiniz!

qi, tamam quçələrdə qəzən xanımların, qizilərin nəzərlərini mənə tərəf çəqdi.

Mehmanxanaja çatan təc kapıçı, iqi kat bəz əjib, çamadanımı aldı, apardı içəri, mən də avtomobilçijə hakkından başka bir kızıl onlyk da ystalıqına bağlaşılb, mehmanxanaja qirdim. Laqejlər səf-səf dyryb, bir-bir «Aga xos qəlibsiniz!» dejirlərdi. Mehmanxana sahibi, qəlib, dedi: Sulejman-bəj, bağlaşınlaz, kijnətli numrələrımız dytylyb, ancak bir dənə on iqi manatlık numrə var, kabyl etsəniz, sizin üçün hazırlasınlar. Dedim: «Ejbi jokdyr, hazırlasınlar, bir dəfə də ycyz numrədə mənzil edəriq». Sonra fiqr elədim qi, dost-azna qəlib mənə on iqi manatlık numrədə qərsələr, deyəcəqlər qi, Sulejman-bəj qasıblayıb, ycyz numrədə əjləzir. Mehmanxanaçıja dedim: «By numrədə əjləzirəm, sonra bir əməlli numrə bozalanda mənə xəbər verərsən». Dedi: «Bəz ustə! Peterbyrgdan varid olmyz vəzir iqi qundan sonra qədəcəq, onyn numrəsinə qəçərsiniz». Dedim: «Çok qəzəl deqinən: mənim üçün vanna hazırlasınlar». Laqeja dedim: «Duş kabagıma, numrəni qəstər». Laqej numrəni açıb çamadanımı kojdy içəri: sonra paltonymy çıxarıb, divardan asıb, çıkdı eziyə. Numrə bəd dejildi, ancak mənə jərəməzdi. Vanna qəturub qəlib numrədə bir uş saat jatdım, sonra dyryb, qetdim restorana nahara, «Oriyantın» restoranı, da qi, vəsfə qələn dejil, bir behiztdir, behizt.

Sadık byrada Sulejman-bəjin sözünü qəsib, sorryədy:

— Sulejman-bəj, o restoranla by çajçixana necədir? By maxorkadan orada da çəqirdinmi?

— Sən ələsən biri bir manatdan ycyz sıgar əlimə də almazdım, nə səjləjirsən! Nijə əzun bilmirsənmi?

Kasım juzbağı Sadıqlı dəjandırılıb, dedi:

— Joldaz Sadık, mən ölüm, koj Sulejman-bəj nagılını kyrtarsın. By səhbətlər mənə can verir. Axır o xarabada mən də qəzəl qunlar qəçirmizəm. Sulejman-bəj, nagılını səjlə!

— Bəli naharı, kyrtarıb, qetdim bir bəz dərzisi Solomonnın janına, bir dəsti-lətif çerqesi libas zakaz verdim, dedim: «Qərəq by qecə jətməyib, sabah by və'dəyə hazır eləjəsən!» Solomon dedi: «Bəz ustə, ancak qərəq iqi kat myzd verərsiniz!» Dedim: «A həpənd!» sizin canınız üçün hələ belə dedim: «Həpənd, məqər mənə tanılmırsan? uş kat myzd al, urəjimcə paltar tiq!» Dedi: «Can ustə»!

Dogrydan da sabahı qunu hamam vakt libası qətirdi. Zalım ogly, bir libas tıqımdı qı, bakan deyərdi, byna insan əli dəyməyib. Libası bəzənib, çıxdım Galavinsqijə. Bir kədər qəzib joryıdım; qırdım kəhvəyə, əjləmədim, qərdum bir nəfər qəlib mənə: «Sulejman-bəy, xos qərduq!» dedi.

Dedim: «Bağışlayınız, mən sizi tanıya bilmirəm».

Dedi «Məni tanıyırsınız? Məqər knyaz Kyrkyrazivili jadınlıqdan çıxıbdır mı? Mən sizin atanız ilə neçə il çorəq jəmizəm. Mən sizin evə həmişə qəlib, qədərdim. Suqur allaha bəjuq qəzəl oqlansınız. Tiflisdə sizi tanımayan kiz jokdyr. Məclislərdə ancaq sənin səhbətidir. Sən tamam Tiflis qəzəllərinin dillərinin əzbərisən. Dunən akşam bir evdə sənın səhbətin idi. Mən dedim o mənim jəkin dostymyn oglydyr. Mənim Batymdan təzə qəlmisə kardazım kiz, dedi:—Əmi! hər nev' olsa, məni onynla tanısa ədəsən! Siz haraja duzmusunuz? Jəkin «Oriant numrələrində!» Dedim: «Bəli on səqqizinci numrəyə. Byjyrynyz kəhvə içiniz!» Knyaz əjləyib, bir istəqan kəhvə içib bir az səhbət oğandan, by jandan ələyib dyrdy: «Akşam qələrəm, bir jerdə qədəriq teatroja, by qecə yaxşı teatro var!». Knyaz qətirdi.

Mən də bir avtomobil qəturub, bir iqi saat səhəri dolanıb, qətdim numrəyə. Nahar edib jatdım. Akşam saat jeddidə qərdum kapı dəjulur. Kapını açdım, knyaz Kyrkyrazivili daxil oldy. Samavar istədim, çay içdiq, sonra libasını dəjizdim, qətdiq teatroja.

Teatroda əjləyib, pərdənin kalkmasını qəzləjirdiq, by halda bir nəfər qəzəlliyi vəsfə qəlməjən cavan, nəvrəsində on səqqiz ja ijirmi jəzində bir kiz kinjaza jəkləyib dedi: «Əmi siz də byradasınız mı?». Knyaz uzununu mənə dytyb dedi:

—By nə qəzəl is oldy. Sulejman-bəy, by mənim kardazım kizldır, tavakka edirəm tanısa olasıңыз.

Kizlən əli mənim əlimə dəjəndə ələ bil, əlimə bir od basdılar, istisi urəjimə vyrdy. Teatro kyrtarandan sonra knyaz və kardazı kizləni zəmə təqlif etdim. Çok həvəslə kabyl ələyib, mənimlə qəldilər mehmanxanaja. Orada zəmə jəyib, saat uça dəq səhbət etdiq. Saat uçdə knyaz dedi:

—Tamara, Sulejman-bəyin jətmək vaktıdır, dyr, qə-dəq! Sonra uzununu mənə dytyb dedi:

—Sulejman-bəy, tavakka edirəm sabah naharı bizim evdə ələjəsiniz!

Tamara həmçinin dedi qı, əqər mən iltifat edib, sabah

onlara nahara qəlsəm, məndən çok razı olar. Mən «Baz ustə, qələrəm» dedim. Knyaz evinin adresini verib, Tamara ilə qətirdi.

O qecə sabahə dəq jata bilmədim. Bir az məni hyz aparanda zalım kizlə qəlib, dyrdy qəzumun kabagında.

O biri qunu, nahardan kabak dəlləq qətirdib, əzumə bir yaxşı tərəvət verdim; sonra bir dəstə qul qəturub, qətdim nahara.

Tamara by dəfə bir dəstə paltar qəjmişdi qı, daha nə ərz ələjim: cəna paltar altından mərmər təq bədən par-par parıldajır. Bakan deyr: qərəsən by bir mələqdır, pəridir, behizdənmə qəlib, jəksə, belə insan bədənə jəkin ələjin qı dunja uzundə jokdyr.

Siz ələsiniz jəldazlar, nə jedijimi anladım, nə içdijimi; agzım jəjirdi, qəzum Tamarada idi. Bir də qərdum nahar kyrtarıb, naharda nə jedim; ony imdidə bilmirəm, nahar dadlı idimi, tyrs idimi, acı idimi, əslə bilmirəm. Nahardan sonra əjləzdiq səhbətə. Tamara məndən sorryədy:

—Sulejman-bəy siz Batymy qərmusunuzmu?

—Xeyr, xanım, çok səhərlər qəzmusəm, amma Batyma jəlym duzməjibdir.

—Ələ olan syrətdə mən by akşam jəla duzurəm, əmim də mənimlə qədir. Çok yaxşı olardı qı siz də bizimlə qədə idimiz. Həm Batymy qərdəriniz, həm də mənim atam və anamla tanısa olardıңыз. Onlar siz ilə tanısa olmaqdan çok razı kalarlar.

Mənim «Baz ustə»dən savajı bir deməli sözüm kalmadı. Numrənin hesabını verib, qətdim vagzala. Qərdum knyaz və Tamara da hazırdırlar. Batyma uç bilet alıb jəla duzduq. Kytajısa jəklənzəndə knyaz dedi.

—Sulejman-bəy, siz qərəq qı, Kytajısa da qərməmişiniz. Nə olar, dənub orada bir qun kalsak? Çok qərməli səhərdir.

By fiqrə Tamara da səriq oldy, mən də «çok qəzəl olar» dan bəzka bir söz tapmadım.

Rion stansjasından Kytajısa dənduq və bir mehmanxanada mənzil edib, çay içib, səhərə çıxdık.

Nahar vaktına dəq səhəri qəzib numrəyə kajıtdık. Nahara əjləzdiq, knyaz dedi:

—Sulejman-bəy byrada mənə konaksınız. Mən sizə kajdalı qurcu naharı verəcəjəm.

Bazladı zakazı, dəjmə qabab, cucə qababı, çaxoxbili,

daha nə bilim nə, zarab btylka, pejdər-pej qəlir, knjaz zarabdan təqur, Tamaranın sağlığına təqlif eləjir. Mən də istəqan, istəqan dalınca içirəm. Qeçimiz qecə jartıslına dəq çəqdi. Mən zarab o kədər içirəm qi, mənə nə təhər sojyndyryb, jartırlıqlarından xəbərim olmyr. Qəzumu açdım qərdum sabahdır. Əlimi atdım saata qi, vaktı, bilim, qərdum saat jokdyr. Oraya saat-byraja saat, tapılmadı.

Sonra qərdum, kızı qəmərım də mənzildə jokdyr. Bil-dim qi mənə sojyblar. Əlimi cibimə apardım, qərdum qi, pyl-larım da jokdyr. Fevrən zənqi çaldım, kyllıkçy qəldi. De-dim: «Amandır bir tezəcə knjazı byraja çağır!»

Kyllıkçy soryzdy:

— Necə knjaz?

— Mənimlə dünən byraja qələn.

— Knjazda kız da vagzala qetdilər.

— Necə qetdilər?

— Qetdilər və dedilər qi, Batyma qedirlər.

— Bəs mənim pylymy, saatımı, qəmərımı ogyrlajıblar.

— Byrada agry-flan jokdyr, aparmısa, öz joldazınız aparıbdır, tavakka edirəm bizi təhmətləndirməyib, mənzilin naharın pylyny verəsiniz.

— Məqər knjaz naharın pylyny verməyibmi?

Bizə pyl çatmıyır. Hər sizin qibi jolyk-molyk qəlib by-rada nahar eləyib, sonra ustumuzə ogyrlyk jıksa, qora jaxız salamat bəz apararık.

Nə kədər and içdimsə də, pylymy ogyrlajıblar, inan-madı. Axır, labud kalıb dedim: «Canım sabaha dəq qəzlə, telegraf vyrym pyl qəlsin, hesabınız verim». Dedi:

— Qəzlərəm, ancak pyl qəlməjincə, səni by numrədən byrakmajacagam; joldazların qibi sən də kojyb, kaçarsan.

Ciblərimi aktarıb bir dənə uçluq tapdım. Bir telegraf tıflisə «Oriant» mehmanxanasına vyryb, uç juz manat is-rədim. Sabah qunu pyly alıb, mehmanxanın hesabını verib, Batyma çatdım. Hər qəsdən soryzdym, dedilər: Batymda Kyrkyrazvili adında knjaz jokdyr. Abazibze var, Zərvazid-ze var amma Kyrkyrazvili jokdyr.

Batymdan tıflisə qəlib, haman nahar etdijim evi so-ryzdym:

— Kyrkyrazvili evdəirmi?

— Kyrkyrazvili qimdir?

— Necə qimdir by mənzilin sahibi!

— By mənzilin sahibi mənim və Kyrkyrazvili adlı adam tanıyıram.

— A qızı iqi qun byndan əkdəm həmin by evdə o mənə nahara konak eləyibdir.

— Səhsiniz, əzizim. By evdə dekil, adresi ynytmyz-synyz.

Dedi:

tolajıb sojyblar. Qəlib, əhvalatı, mehmanxana sahibinə na-gul elədim.

Dedi:

— Bə, byra Tıflisdir, belə işlər çox olar, dəjətlə adam-san, urəjini sıkma, by da bir dərdir aldı. Tıflisdən evə qa-gız jazdım, min manat qətirdib, mehmanxana sahibinin bərcyny verib Tıflisdən çıkdım.

— İndi joldazlar, Tıflis belə Tıflisdir. Pylym qetdi isə də, jənə bir dəjynca ləzzət qərdum.

Sulejman bəj söhbəti kyrtaran təq Sadık soryzır:

— Nagılını, kyrtardın?

— Bəli.

— Di cəld dyr, qet ambarın kapısını aç, atarın arpa-sını ver. Hər ata dərft ovvedan artıq arpa vermə. Sən də joldaz, Cihanqır, qərək by saat qədəsən. Haçəb-Babalıja dejesən qi, camaat sabah cəm' olan pambığı zavoda jola salsınlar. Sən də joldaz qet, bir az dincəl by qecə karay! nevbəti sənindir. Mən də qədim dəftərxanaja, qərum mər-qəzdən əmrədən-flandan jokdyr qi, di, təbəlliq vakti dekil, aığa kalkın hajdı!

By heqajəni okydykdan sonra by syallara cavab hazırlajınız.

1—*Nə üçün heqajənin adı «Qəçmiş qunlar»dır?*

2—*Heqajənin bəzıca vək'ələrini və by vək'ələrin kah-ramanlarını qəstəriniz!*

3—*Sulejman-bəj hansı xəlkin hansı ictimai təbəqənin mütəssilidir?*

4—*Heqajənin ən qəstərisli və maraklı lərinə qəstəriniz!*

5—*Heqajənin kyrylyzy və dili haqqında qıqrınızi bil-diriniz!*

6—*Oktjabr inkilabının verdiyi bəzıca səmərələr və mütəfəkkirləri qəzə alarak sizdə bir heqajə düzəldiniz!*

EVDƏ PEDAGOZI TEXNIKYMY

BİRİNCİ KYRS

DÖRDÜNCÜ BYRAKLIL3

Jazanı: prof. B. Çobanzadə

TURQ DİLİNİN TƏDRİS USYLY

Kiraət, inza və qitabət

I. Qıris

(5-nci məzgülə 8 saatda qəçilməlidir)

Turq dilinin tədris usylyna ajid olaraq, indijə kədər bir neçə məsələləri qəzdan qəçirdiq. By dərslərimizdə də bir neçə muhum məsələlər barəsində sizə izahat və-rəcəjiz. Əlifba jazı və imlanın tədrisi yzagi bir tərəfdən duzoqun jazmaga, diqər tərəfdən əlinə qəçən parçaları okymaga sevk edər. Əsasən imla və jazının luzymy da bynyn uçundur.

Muəllim jazı və imla dərslərində əqdijini, ancak ilə-ridəqi dərslərdə biçəcəqdir.

Imla və jazıdan sonra karzımlıza çıkacak məsələlə-rin birinciləri: kiraət (okymak) inza və qitabət məsələlə-ridir qi, biz by dərslərimizdə məsələlərin məqtəblərdə nə cur qəturulməji barəsində sizə mə'lymat verməq niyyətindəjiz. Byndan əvvəlqi dərslərimizdə oldygy qibi, by mə-sələlərin izahında da muəjjən plan uzrə hərəqət edəcəjiz. Plan azagıdaqlı əqildədir:

1. Okyma-kiraət.
2. İzahlı okyma.
3. İfadəli okyma və təmsil.
4. Okymanın texnikası və hifzusehhəsi.
5. Kiraət üçün materjal nərədən alınma-
lıdır?
6. Kiraət qitabları.
7. Inza və qitabın əhəmiyyəti və əsasları.
8. Inza və qitabın əldə edilməsi usylları.

9. İnşa və qitabət vasitəsilə yzakların tədkiki

Turq dilində metodika məsələlərinə əjd materjalların azlığından dolayı, məəttəəssuf hər bəhsimizi lazım qələn materjallarla əjdınlazdırı bilməjəcəjiz. Bynyn uçun okycymyzy ajrı-ajrı dərsləri dikkətlə qəzdən qeçirdiqdən sonra, lazım qələn misalları əzu tapmaga çalızmalıdır. Bynyn uçun hər dərslin sonynda verilən vəzifələri dikkətlə ifa etməli və syallara cavablar hazırlamalıdır.

2. Okyma-kiraət

(Bir saat verilir)

Kiraət-okyma məsələsinin məqtəblərdə nə syrətlə idarə edilməsi, kiraət materjalının əldə edilməsi, kiraət qitablarının mündərəcə və tərtibi qibi məsələlərdən bəhs eləmədən əvvəl, okymanın gəjə və əhəmiyyəti hakkında sizə bir neçə söz deməlijiz.

Okyma, əsqi məqtəblərdə yzakların, tələbələrin jeqanə mə'lymat və tərbijə mənbəi idi. By qunqu vahid zəhmət məqtəbində zühəsiz okyma, mə'lymat və tərbijənin jeqanə mənbəi sajlı bilməz. Yzaklar səzdən və hərfdən zıjadə jeni məqtəbimizdə iz, təcribə və numynələr ilə bağlanırlar. Qitab jəlniz iqinci dərəcədə bir rola malıqdır. Bynynla barabar qitabın okymanın iqinci dərəcəjə duzməsi, jəlniz juzdə juz laboratorja usylyny luzymy dərəcədə muvəffəkiyyətlə tətbiq edə bilən məqtəblərdə vake ola bilər. Halby qı, okymanın əhəmiyyəti jəlniz məqtəb sıralarına munhəsir dejidir. Jazı qibi, okyma da insanın bütün həjətlı bojynca ən zəryri və luzymly vasitələrdən birisidir.

Jazmak, insanın öz fiqirlərini, dyjgylarını bildirməsi e'tibarlı ilə əhəmiyyət kazanırsa, okymak juzlərcə minlərcə insanların təcribə və biliqlərindən fəjədalənmək e'tibarlı ilə daha muhumdur. Byndan başka okyma bilən insan, juzlərcə illər əvvəl qəlib qeçmiş alimlərin, umymijjətlə insanların fiqir və təcribələrindən fəjədaləna bilər.

Jazı ilə məzgyl olmaq hər qəs uçun mumqun dejidir. Juz minlərcə jazı bilən adamlardan ancak ijirmi otyzy, ə'zəmi syrətdə alındıkda ancak bir neçə juzu fəjədalı jazılarla məzgyl ola bilər. Halby qı, okymak bilən adam hər zaman fəjədalı syrətdə by hunərini iste'mal edə

bilər. Bynyn uçundur qı, artık savadlıların sajlı, artık dərəcəsi juqsəq olan Gərb xalklarında nəzr edilən gəzətə və qitabların sajlı, milyonlara jətisir. Ancak by sajadədir qı, mətbyat, qundəliq ədəbiyyat juz minlərcə fərdlərdən ibarət insan qutlələrinin fiqirlərini xusysi tə'bir-lə „əfqar-umymijjə“ni izləməqdə by kədər bəjuq rol ojnajır.

Mədəni xalklara mənsyb insanlar, mubaləgəsiz denilə bilər qı, heç bir dəkikə qitabsız olmyr. Həttə əqlən-cə jərlərində, pojezdlərdə, tramvajlarda... hər jərdə, hər jərdə insanların dyrmadan okydygyny qəzuruz.

Turq-tatar xalklarında, umymijjətlə Zərkdə oldygy qibi, mədəniyyətsizliq nəticəsi olaraq, okymanın pəq əzəgıda kaldıgını qərməq mumqundur. Savadsızlardan bəhs eləmiriz; savadlıların heç zühəsiz, doksan fəjizi əlinə qitab almır. Bynyn uçundur qı, Azərbaycan qibi, Zyralar haqimijjəti kyrylandan sonra, artık minlərlə savadlı olan əlqələrdə belə mətbyat və qitabların tirazı-sajlı okycy olmadıgından çok javaz artır.

Bir söz ilə deyəcəq olsaq, kiraət zəhni və ictimai inqizafın, iləriləmənin birinci amillərindəndir. Muəllimin birinci vəzifəsi yzaklarını, tələbələrini okymanın əhəmiyyət və kyməti ilə tanıd etməqdır.

İnsan mədəni bir əqildə, ancak jazı və „okyma“ bildiqdən sonra mejdana çıkır. 5-6 min illər əvvəl qəlib qeçmiş olan xalkları, ancak onların bizə byrakdıkları jazılar vasitəsilə biliriz. Təbiidir qı, jazı jəzan xalklar okymanı da bilərlərdi. By nev' xalklar dunjanın ən bəjuq mədəniyyət və insanijjətə ən fəjədalı unsurləri olmyzlar və həkikətdə də by qunqu mədəniyyətimizin əsaslarını onlar kyrmıylardır.

„Krypskaja“ joldas, bynyn uçun bir neçə söz içində qitabın və okymanın əsas əhəmiyyətini qəstərə bilmişdir; o deyr: „Qitab-ictimai həjətlın, zəhmətin və mu-cədələnin kuvvətli bir alətidir. Qitab insaı, bütün insanlıgın təcribəsi ilə silahlandırılır; onyn qəruz, anlaşıd dəjirəsini qəniyələndirir. Nihəjət qitab insana təbiətə galib qəlməq uçun lazım olan biliqləri verir“.

Turq-tatar xalkları miladi 6-cı 7-nci əslərdə əzlərinə maxsys jazını mejdana qətirib, by jazı vasitəsilə okyjb

jazmaga başlamışlardı. Zamanımızda kədər kalmış və „Orxon qitabələri“ adını daşıyan yazılar bynyn sahıldır. Jənə by zamanlarda turq-tatar əlqələrinə siyahət edən Çin, Hind və özqə xalqların səjjahları turqlərdə juzlərcə jazılı levhələrdən ibarət qutubxanalar bylyndygyny xəbər verirlər. Jalınız by jazı və by okyma ancak xakanların, onların xidmətçilərinin aləti, yardımcısı idi. Qəniz xalk qutlaları nə jaza bilər nə də okyja bilərdi.

İslamijjətin kəbylyndan sonra da vəziyyət dəyişməmişdir. Juz minlərcə əhəli olan Zərk əlqələrində okyr-jazıların sayı 5—10 qəçməzdi. Onlar da hamısı molla, sejid və sejilər, jə'ni mə'lymatlarından xalka və elmə fəjda olmayan adamlar idi.

Ancak bəjuq-Oktjabr inkilabından sonra qutləvi məqəblər, birinci və ikinci dərəcəli məqəblər meydana qətilmiş, juzlər və minlərcə yəzaklar-tələbələr by məqəblərə təqulmuşdur. Byndan başka jazlı adamlara savad verməq üçün də hər qəntdə savad kysları, okyma jyrdları, izba-çitalnılar və daha bynyn qibi bir neçə muəssəsələr meydana qətilmişdir. Bir sölə by turq-tatar xalqları da qitabla, okyma və jazma vasitəsilə həjatını və cəmiyyəti meydana qətilməq jolyna duşmuşdur.

Savadlı izçi və ja qəntli ilə, savadsız izçi və qəntlinin istehsalisindən qətilə biləcəqləri fəjda və nəticə arasındaql fərqlər, rəkəmlər vasitəsilə tədkik edilmişdir. Okymak, jazmak istehsalı artırılır, əlumu əqsildir, caniliq, ogrylyk, kyldyrlyk və sajirə qibi əxlaq duşqunluqlərini qəqundən koparılır.

Xusysi ilə turq-tatar dilləri üçün kəbyl edilən jeni əlifba okyma-jazma isində, jə'ni okyma-jazmanın tezliqlə qəniz və qeridə kalmış xalk qutlaları içində jayılmasına bəjuq xidmət edir.

İləridə muəllim olacaq və ja artıq by bəjuq və zərflili isə qirizmiş olan joldaz, okyma-jazma isinin əhəmiyyətini pəq qəzəl duşunmalı və ətraflı syrətdə öz tələbələrinə anlatmalıdır. Tələbələrində qitab sevgisi dogyramayan muəllimin izi muvəffəkiyyətsizliqlə bitəcəkdir.

Vəzifə: 1- Okymanın və qitabın nə qibi fəjdalarını qərdunuz? Daha nə qibi fəjdalarını qərməq mümkündür? Uymytijjətlə okyma və qitabın istehsalda, ictimai və mədəni həjatda nə qibi xidmət və roly vardır? By syllara cavab olmaq üzrə fiqirlərinizi kejd ediniz.

3. İzahlı okyma

(Bir saat verilir)

İmdijə kədər səjlədiqlərimizdən əjdın olsa qərəqdir qı, okymada tə'kib etdijiniz başlıca nəticələr iqidir: birisi fiqri texniqi, iquncisi-ictimai tərbiyə verməkdir. By məksədlərə çata bilməq üçün bir neçə nəktələri qəz ənundə dytmək lazımdır qı, bynlar da okynacak materialın karakter və mahiyyəti, by materjalları jılgmak usuly, nihəjət bynları okymak usyllarıdır. Biz indiliq birinci məsələləri, dərşimizin sonyna bırakarak by dərşimizdə sizi okyma usylları ilə tanıd edəlim. By xusysda karzımızda çikan usuly cihətlərdən birincisi „izahlı okyma объяснительное чтение“ məsələsidir.

Muəllimin, kiraət isində tələbəsinə verəcəji birinci yardım, luzymly və tərbiyə elmi usyllarına yjgyn izahlardan ibarətdir. Bynyn üçün by izahlar kiraət məsələsində pəq muhum jer dytyrlar. „İzahlı okyma“da, izahatın nə jolda verilməsi məsələsindən başlajalım: əcəba izahatı kiraət üçün hazırlanan parçalar okyndykdan və tələbələr tərəfindən öz sözlərilə ifadə edildiydən sonramı verməli, joksə kiraətə başlamadan əvvəl, muəllimin tələbələr üçün əvvəldən hazırladığı plan üzərinəmi verilməli? Byrada, uymytijjətlə metodika məsələlərində oldygy qibi, qəsdirmə cavabla izin içindən çıkmak heç bir syrətlə dogry ola bilməz. Jalınız byrasını deyə bilərik qı, veriləcəq izahatda hər iqi cihəti də qəz ənundə dytınalıdır, jə'ni izahatı həm kiraətdən əvvəl, həm də sonra verməq mümkündür.

Heç bir durlu hazırlıksız, hər hansı bir parçanın okynması dogry dejildir. Muəllim kiraətdən əvvəl kışa musahəbələrle okynacak parçaya qıciq bir qiriz jəpmalı və by syrətlə kiraət üçün hazırlanmış parçaya yəzakların marak və diqqətini cəlb etməyə çalışmalıdır. Par-

çatın əhəmiyyətinə qərəz by musahəbədə rəsmi, jazı, na-kiz və ja təcribə qibi nəktələr də bylyna bilər. Bynlar umymi nəktələrdir. Byrada karzımlıza çikan daha xusy-si bir məsələ vardır qi, o da syal-cavab usylynyn kira-ətdəqi jeri və əhəmiyyətidir. Syal okynacak parçadan əvvəlmi sonramı verilməli? Usyli ədəbiyyatda by məsələ çokdan bəri munakəzə edilməqdədir.

Əqər syal okynmadan əvvəl verilsə tələbələrini təda-isi, əxsijjəti uzərinə tə'sir edər və tələbələrini marak et-diqləri nəktələrini ajdınlaşdırılmasına mane olar. Çünqu muəllimin marak etdiji məsələlərlə, tələbələriniq arasinda çok dəfə bejuq fərk vardır. Halby qi, syal okyndykdan sonra verilsə bir neçə muhum nəktələrini qəzdən kaçı-rılması mümkündür. Bynyn uçun syalları, tələbələrini öz-lərinə verdirməq daha munasibdir. Byrada muəllimin roly syalları dogrymakdır. Umymijjətlə muəllim, tə'bir cəizsə, by dogrycy vəzijjəti sınıfta heç bir vəchlə ynytmamalıdır. Sınıfta bylynan tələbələr bir səviyyədə olmadıqlarından, tələbələrini eji bilən bir muəllim hər zaman yzakları, sərbəst syətdə syal verməyə və musa-həbədə iztiraq eləməyə sevk edər. Başlangıçda, tələbələr luzymly syalları tapmaqda qucluq çəqərlər. Xusysilə bizim turq məqtəblərinə yzakların çoksy danışmaqdan pəq ziyada çəqinərlər. Muvəffəkiyyətsiz syətdə verilən bir syaldan sonra tələbənin bütün il bojnca agzını aç-majıb, passif əqildə otyrдыgy qəurulmuşdur. Verilən syallar nə kədərjersiz, birinci baktıda mə'nasız belə olsa, muəllim bynları ciddijjətlə dinləjib, lazımlı qəlen təshih-lərlə cavab verməyə çalışmalıdır. Əsasən tədris usyly və muəllimliq o cur bir sənətdir qi, tələbələrini bilməjən, sevməjən, onların jazlı adamlar nəkteji—nəzərindən qi-çiq, xırda, əhəmiyyətsiz olan hərəqət və sözlərinə lazımlı dərəcədə əhəmiyyət verəməjən adam, by sənəti hakkı ilə ifa edə bilməz. Xulasə izahat, muəllimin kiraət dər-sinə verdiji əhəmiyyət və əlakəyə qərəz dəjizir.

Dedijimiz qibi, izahatı: 1) okymadan əvvəl, 2) o-kyrqan, 3) okydykdan sonra verməq mümkündür. Hər nə kədər by cihət, okynan əjini təbiətinə baqlı isə də, çok dəfə hər uç cihəti də qəz ənundə dytmak lazımlı qəilir, jə'ni okymadan əvvəl qiciq bir musahəbə və ha-

zırlık japmak, okyrgan tələbələrə dyrylacak jərlərdə bə'zi izahat verməq, nihajət okydykdan sonra bə'zi muhumcə nəticələri çikarmak uçun tələbələrini lazımlı qəlen syalları vermələrinə çalışmaq syətilə, okynan parçanı traflı və mufəssəl syətdə tənvir etməq mümkündür.

Izahat verilirqən əzagıldaqlı nəktələr uzərinə dyr-malıdır:

1 - filoloji cihətlər, 2-psixoloji cihətlər, 3-esteti-q cihətlər, 4-sosjoloji nəktələr.

Filoloji cihətlərə dikkət verməq səjəsində, okynan parçada bylynan ifadələr, lisani əqillər, lugətlər, istilahlər və bütün by unsurlərin muhərririn parçasında tə'kib et-diji məksədə xidmət edib etmədiji cihətləri mejdana çikara biləriz. Ədəbi və lisani təhlili—təbii tələbələrini dərəcə və anlayışına qərəz—qərəji qibi ifa etmədən, okynan parçanın məal və mündərcəsinə varmak çətin-dir. Əsərin xaricindən, dırlından içnə dogry hərəqət etməlidir.

Pisixoloji cihətlər, muhərririn sözlərə, ifadələrə verdiji mə'nalardan alaraq, onyn əsərində izlətdiji başlıca matiflərə kədər varır.

Esteti-q nəkteyə qəlincə byrada, daha ziyada, mu-hərririn verdiji bədii əqillər (образ) kavramaya çalış-malıdır. Bədii əqilləri bilmədən, okynan parçanın həjə-cani və bədii kiyməti tə'jin etməq kabil ola bilməz. Bədii əsərlər, bir neçə levhə və əqillərdən ibarətdir. By əqilləri tələbələr kiraət zamanında ejicə bənimsəməlidirlər.

Sosjoloji—ictimai cihətdən veriləcəq izahat, mu-hərririn, və ja muhərrirdən okynan parçanın ideoloji və sınıfi unsurlərini mejdana çikarmakdır. Tələbə oky-dygy parçanın ideoloji, məfquyrəvi mündərcəsini qə-zəlcə əjrenməlidir. Birinci uç nəktənin təhlilindən tələ-bələr bədii tərbijə alırlarsa, sonynce, dərducu nəktənin təhlilindən kiraət nəticəsində əldə edəcəqləri ictimai tərbijəni almış olurlar. Kiraətdən baqlənən birinci tə'sir ancak ictimai tərbijəni kuvvətləndirməq jolynda olmalı-dır. Sonra veriləcəq izahatın butundən parçalara və ja parçalardan butunə dogry qəturulması mümkündür, jə'ni muəllim başka okydygy əjini məal və məfhymy hak-kında izahat verərəq, sonra by okynan əjini parçalarına

ony təqib edən unsurlarına qeçə bildiji qibi, ajrl—ajrl sözlərin, cümlələrin, okyma arasında ortaya çıkan məsələlərin izahından sonra bir xulasə əqlində butunu verə bilər. By məsələ də jenə okynan əjin təbiətinə bağlıdır.

Jalınız muəllim üç nöktəyə diqqət verməlidir: 1-tələbələr okynan hər sözü anlamalıdırlar; 2-hər cümlə və ya söz grypynyn ifadə etdiji həqum və fiqri kavramalıdırlar; 3-butun okynan parçanın məna və əqlini anlamalı və lazım qələn yerlərdə, by parça ilə bağlı olan diqər məsələləri də jadlarına sala bilməlidirlər.

Duzğun təbii syrətdə okymak və usylilə okynan parçaya diqqət etməq, okynan əjin anlaşılmasına və yzyn muddət hafizədə saklanmasına bəjuq yardım edər. Bynyn üçün rys alimlərindən Çernizof okyma əsnasında diqqət edilməsi lazım qələn on bir nöktə qəstərmizdir. Muəllim, by nöktələri cədvəl halında məqəb divarına asa bilər:

1—Sejladijın qibi oky, 2—öz səsinlə oky, 3—sadə və təbii syrətdə oky, 4—dyrgy izarətlərinə (nöktə, verqul) diqqət et, 5—sözləri açıq və anlaşılacaq qibi sejlə, 6—başkasının sözlərini sejlərqən onyn səsinə bylmaga çalı, 7—səsinə juqsəldib alcatmağı bil, 8—hər vakt juqsəq səslə açıq və kuvvətli syrətdə oky, 9—zairin və ya muhərririn dyjgylarını anlaşıb, ony ifadə etməyə çalı, 10—yrgylara diqqət et, 11—okyrqan uzunluğunu, əlini ojnətmə! By nöktələri zəhnində yerləədməq tələbələr üçün pəq ziyada fəjdəlidir. Bizdə, tələbələr deji, bir neçə munəvvər adamlar vardır qı, nə əiri, nə də nəsi qərəji qibi okyja bilməzlər. Muəllim by nöktələrə, öz təcribəsindən əldə etdiji, bir neçələrini daha ilavə edə bilər. „İzahlı okymak“ məsələsinə əjd olaraq verdijimiz by kisa məlymatın nəticəsinə sizə izimiz üçün çox əhəmiyyətli bir ixtarda bylynmalıjam qı, o da kiraət əsnasında yzaklara çokdan çox izahat verməqdən kaçınmalıdır. Eji pe'agogyn, təcribəli muəllimin ən bəjuq sənəti, izahata hacət kəldirmədən tələbələrin kərəllərinə çıkan məchylları öz ağılları və məlymatları ilə həll edə bilməlidir. Tələbəni daima öz—özünə anlamaga sevk etməlidir.

Nəticə; 1 Kiraət məsələsində izahat və by izahatın lüzümlü yerdə, usuly dəjirəsində verilməsi muhum bir yer dytar.

2. Hər hansı bir parçanı okymadan əvvəl tələbələri, musahəbə, təcribə, qezinti... və səjirə qibi usyllarla byna hazırlamalıdır.

3. İzahat filoloziq (lisani) psixoloziq (ryhi və karakteristik), estetiq (bədi), sosjoloji (ictimai və sınıfi) nöktələrdən verilməlidir.

4. Okyrqan tələbələrin bir neçə cihətlərə diqqət etmələrinə çalışmalıdır.

5. Uymijjətlə yzyn və can sıkıcı izahatdan kaçınmalıdır.

4. İfadəli okyma və təmsil

(Bir saat verilir)

Sözlərdə, uymijjətlə dildə iqi cihət vardır: fiqr və həjəcani. Bynyn üçün hər söz, bir tərəfdən bir fiqr ifadə etməqlə barabar, diqər tərəfdən bir hiss, bir həjəcan da verir. By fiqrimiz ajrl—ajrl sözlərdən ziyada cümlələrə əjd ola bilər. Məsələn: azəri ləhcəsindən „bəli“ sözü alalım. By sözü, danışığa diqqət etsəniz bir neçə durlu sejləməq olar və by syrətlə by sözün bir neçə mənalara oldygy qerulur: „bəli“ dedijimiz zaman mənası təsdiq olmağı, bəqə sejlədiyimizi anlamadım deməq oldygy qibi kəsadan, təqrar, sərt, javəzdan, ditraq səsilə... sejləndiji zaman by sözün ifadələri pəq ziyada çokalar. Halby qı, sözün mənası, ifadə etdiji fiqr, azğı, jykarı, sabit kəlmədir, dəjizməz.

Bynyn uçundur qı, biz çox dəfə „canlı dil“ dən və „qitabi dil“ dən danışırıq. Qitabda hərflərdən, jazıdan ibarət dil əludur, cansızdır. Onların jalınız uymiyi mənalınlı, dəlalət etdiqləri sejləri, hadisələri anlamak mumdur; halby qı, canlı dil, danışılan dildir qı, byny heç bir jazı, hətta muqəmməl fonograf aparatları ilə belə təklid etməq kəbil dejidir.

Kiraət, qitabda jazı ilə təsbit olunan cansız, səssiz əqillərə can, səs verməq deməqdır. Byrada sözlərin izah

rət etdiqləri maddə və halları, anladıkdan başqa, onların həjəcanı, hissi cihətlərini də bənimsəməq lazım qəkir. Bynsyz okynan zəji qərəji qibi anlamak mumqun olmaz. Mədəni xalkların jazılarında həjəcanı cihətləri, danlıqlıq bə'zi ahənglərini, tonlarını verə bilməq üçün bir neçə izarətlər izlədilməqdədir qi. bynlara „dyrgy izarətləri пунктуация“ dejiriz.

Dogry izarətləri, adlarından da anlaşıldıqlı qibi, cumlədəqi dyrak jerlərini qəstərir. Hər hansı bir zəji okyr-qan, sözləri fasiləsiz syrətdə biri—birinə katıdılmak mumqun dejildir. Əqs təkdirdə okynan zəjin mənəsi itib qədər. Sözlərdən, söz tərqiblərində kısa cumlələrdən, nihajət by qibi kısa cumlələrdən tərəqqub edən yzyn cumlə silsilələrindən sonra muxtəlif mikdarda fasilə verməq lazım qəkir. By dyrgylar başlıca: nəktə, nəktəli verqul... verqul qibi izarətlərlə qəstərilmişdir. Laqin jalınlı dyrgy ilə iz bitməz. Çünqu luzımy dərəcədə fasilə ilə okymak və ya səjləməq jalınlı sözlərin açıqlı syrətdə anlaşılməsına yardım edər. Sözlərin açıqlı syrətdə okynmasından başqa, onların həjəcanı cəhətləri də təsbit edilməli, qəstərilməlidir. By da ancak „ifadəli okyma выразительное чтение“nin məqtəblərdə qərəji qibi, idarə edilməsi ilə tə'min olına bilər.

Yzaklar özqələrini, umymijjətlə təbiətdə qərduqləri hadisə və halları təklid etməyə pəq zıjada maraklıdırlar. İfadəli okymada byndan fəjdalanmak mumqundur. By xusysda bir iqi tipi, bir neçə zəxsijjəti qəstərən heqajə, zəir, pijes... qibi ədəbi parçalar çox əlverişlidir. By nev' parçalarda bylynan tiplərin səslərini, xusysi ahənglərini tapmaq səjəsində, tələbələrə muzahədə, diqqət və təhlil xassələri də inqizaf elər.

İfadəli okyma, səjlədiyimiz qibi, əsas e'tibarlı ilə təkliddən ibarətdir. Təkliddə jalınlı səs vasitəsilə dejil, ejni zamanda hərəqətlər-zestlər və sima izarətləri-mimiqa vasitələri ilə də yapılabilir.

İfadəli okymanın jolları hakkında lisan metodistləri, usylçyları imdiyə kədər bir neçə təvsijələr jazmış isələr də, by nev' təvsijələrlə isin içindən çıkmak kabil dejildir.

İfadəli okymanın əsası anlaşıldıkdan sonra by xusysda nə syrətlə hərəqət edilməsi muəllimin öz təcribəsinə kəlr. By təcribə də ancak, munasib parçaların səhnələzdirilməsi-təmsil joly ilə əldə edilə bilər. Səhnələzdirmə ilə ifadəli okyma arasında, əsas e'tibarlı ilə, bəjuq fərk jokdyr. Səhnələzdirməqdə, grimdən, kostjym və səhnədən ibarət birdə sun'i muhit vardır. Səhnələzdirmədə əvvəl, oldykca ciddi və yzyn hazırlıq icab edir.

Tiplərin jaradılması, səhnə və kostjymların hazırlanmasında tələbələrə qəniz mejdan verildiqdə səhnələzdirmə onların fevkəl'ədə maraklarını cəlb edə bilər.

Oktjabr inkilabından sonra turq məqtələrinin hamı cumləsində məqtəb səhnələri kyrylmyz və səhnə dərəcələri və ya dram kryzokları yapılmış isə də, ifadəli okyma izi ilə məqtəblərimizdə daha ciddi və usyli syrətdə məəgyl olynmadıqlından, ortaja çıkan pjes və heqajələrin daha zıjada by cihətdən aksadlıqlına şahid olyryz. Əqsərən tələbələr, səhnədə „sərbəst və ifadəli syrətdə“ danlımanı bacara bilmirlər. Halbyqi, səhnənin-yzakların təhlil, tənqid və bədii zevk qibi məzıjjetlərinin inqizaf etdirilməsi nəktəji-nəzərindən pəq bəjuq kiyməti vardır. Deklamasja-inzad və monolog qibi səjlər də, həddindən azırlımadıqlı təkdirdə ifadəli kiraət, izinin iləriləməsinə yardım edə bilərlər.

İfadəli okyma ilə baqlı olaraq, okynan zəjin yzakların hafizəsində məhqəm syrətdə jerləməsi məsələsi vardır qi, by xusysda rəsim, təsvir, qezinti qibi bir neçə vasitələrdən daha fəjdalanmak mumqundur.

Byrada bir neçə söz də məqtəbdən xaric yapılacaq kiraət izlərinin tənzim və idarəsi hakkında səjləməlijiz. Kiraət dərslərindən məksəd, dərslərimizin başında da səjlədiyimiz qibi, qıtabı və okymanı tələbələrə sevdirməqdır. By sevgini əldə edən tələbələr: artıq javaz-javaz yzak ədəbijjatından fəjdalanmaga hazırlar. By xusysda muəllim hər cihətlə öz tələbələrinə yardımına qəlməlidir. By yardımın başlıca zəqilləri onlara, jəslərlə, maraklarına və səvijjələrinə qərə munasib, maraklı qıtabları qəstərməq, qıtablarda rast qətirdiqləri muəqillərini həll ədib verməq, nihajət okydyklarından aldıqları tə'sir və nəticələri joklamakdır.

5. Okymanın texnika və hifzussihhəsi

(qıqıjenası)

(Bir saat verilir)

Okyma məsələsi ilə bağlı bir neçə cihətlər daha vardır qı, by xusysda, məəttəəssuf imdiyyə kədər mətbyatımızda haman heç bir şey yazılmamışdır. Okymanın, qəzələnən fəjda və nəticələri verə bilməsi üçün əzəgıdaql nəkətləri qəz ənündə dytmalıdır: 1 - okyma zərtləri, 2 - okyma texnikası, 3 - okyma əsnasında rıjajət edilməsi zəryri olan sıhhi kəjdalar.

By məsələlər hakkında Avropa və rys ədəbiyyatında qərəq təbabət, qərəqsə pedagozi təcribələrini verdijı nətıcələrə istinad edilərək yazılmış cildlər dolısy əsərlər vardır. Bizim, by kısı dərşimiz əsnasında, sizə jalınız bə'zi əməli kəjdalar, bildirməqlə iqtifa eləməq məcbyriyyətinəyiz. By kəjdalar nə kədər bəsit qərulursə qərulsun, pəq yəzn zəhinətlər və usyli təcribələr nəticəsində əldə edilmişdir. Bynların bir neçəsini bilməq muəllimin əzünə lazımdır. Bynları daha bəsit əqildə tələbələrə əzılmalı və onların by kəjdalara rıjajət etmələrinə çalısmalıdır.

Beləliqlə byrada okyma, zərtləri arasında iqi nəkətn. qəz ənündə dytmalıdır:

1. Kiraət üçün ən yaxşı yer-butun zehni fəaliyyət üçün belədir qırylytdan yzak lək otakdır. Ancak by qibi bir jerdə insan dikkətini toplayıb okyja bilər. Pozyk hava insanın tezliqə jorylmasına səbəb olır. Pəncərəyə jakın və lək soldan duzən tərəfdə otyrmalı.

Sun'i lək lampa ləkl ilə çalıldığı zaman lampayı sol tərəfdən kəyməli və ona gejrət etməli qı, lək jalınız okynacak zəjə, qıtaba duzsun və qəzlər qələdə kalsın. Çünq qəzlər ləkdan tez jorylyrlar. Lək nə qəşqin, nə də donyk, orta dərəcədə olmalıdır. Jazın, hamısından yaxşı, açık havada, bağçada, bəjırda çalısmakdır.

2. Istol, masa üzərindəqi zəjləri daima muəjjən tətibdə duzməlidir. Masa üzərində okynan qıtaba, və ja maddəyə təəlluk etməjən zəjlər olmamalıdır. Qıtablar, lüğətlər və bəzka lüzymly zəjlər sol tərəfdə, kələm, mürəqqəb isə sag tərəfdə dyrmalıdır. Okynan qıtabı dog-

rydan-dogryja kəzıslında dytmalı, okyndygy zaman masaja dogry otyrmalı, jazıldığı zaman hər iqi əli masa üzərində dytmak rahat və sərbəst jazmaga xidmət edər.

By zəzlərin cımləsi, zehni okynan zəjdən, əjırmadan kiraət davam edə bilməq məksədini tə'kib edir. Byndan bəzka okymak, bəjuq və çətin bir zəhmət oldygyndan və hər zəhmət insandan muəjjən mıkdarda kuvvət, enerji sərfini istədiyindən byrada hifzussihhəyə, qıqıjenaya pəq zıjada dikkət etməq lazımdır. By səjədə sıhhetə zərər qə-tirməqsizin, az kuvvətlə çox nəticə və kazanc əldə etməq mumqun olar. By xusysda da bir neçə umymı kəjda ilə sizi tanıq etməq istəyiriz:

1. Okyma zamanında əjilərək otyrmajınız. Çünq qəqus kərlın üzərinə juqlənir və by vəziyyət sıhhetinize zərər qətirir. Əqər duz otyrmakdan jorylsanız əjak üzərində okyja bilərsiniz. Ləqin jatarak okymak, heç bir fəjda vermədiyi qibi, sıhhet üçün də oldykca zərərli oldygy bilməlisiniz.

2. Həddindən ziyada okyjarak əzunuzu jormajınız! Əzunuzu hər zaman joklayınız və öz kərarınızı bildiqdən sonra təbii normadan ziyada okymajınız. Əzunuzu jorgyn hiss etdiqdə istirahət ediniz. Zehni jorgynlykdən xəfif bədən izi ilə məşqyl olmaq fəjdalıdır. Kiraətlə muəjjən mıkdarda məşqyl olandan sonra, muhəkkək syratdə fəsilə verməli və rahatlanmalıdır.

3. Kiraət üçün ən əlverişli zaman, səhərdir. İnsan üçün ən eji istirahət yjkydyr. Yjkydan sonra insanın zehni çox kəbiliyyətli olar. Jeməqdən sonra okymak heç bir syratlə cəjiz dejidir. Çünq by zəmanda bədən həzm ilə məşqyldyr. Jeməqdən sonra jərlım saat, bir saat hər halda rahatlanmaq lazımdır, və jeməqdən jərlım saat əvvəl də kiraəti kyrtarmak, bitirməq lazımdır.

By nev' kəjdalar daha pəq çəkdyr. Məqtəb təbibi ilə pedaqok bir arada by nev' kəjdalar, tətib edərək yzaklara bildirsələr və məqtəblərin divarlarına assalar, yzakların by qibi fəjdalı nəkətləri bənimləmələrinə jərdım etmiş olırlardı. Okymanın hifzussihhəsi hakkında by bir neçə əməli nəkətni bildirdiqdən sonra, bir neçə zəzdə okyma texnikası hakkında səjləməq lazım qələr.

Okymak psixoloji nəkəti-nəzərindən, hərflər izarətlər vasitəsilə muəllif və muhərririn fiqirlərini əjrenməq,

zehninə yerlədirməq deməkdir. Bynyn uçun fəjdalı, səməməli kiraətin birinci zərti okyma mixanizm və texnikasınl qərəji dərəcədə əldə etməkdir. By da sözləri „huccələməjərəq“ umymi qərunuzu ilə kavraja bilməkdir qı, ancak bir neçə mumarəsə və təmrinlərdən sonra ələ qəçər. Sözləri bir bəklədə okyja bilməq uçun bəzlangılda, hər halda javaz və hər izarətə dikkət edərəq alınamak lazıml qələr. Byndan başka, ifadəli okyma bəhsində də dedijim z qibi, dyrgy izarət laqiri dazıqun syratdə okymaga çalınamalıdır. İlq dəfə okymaga başlayan tələbə by dyrgy izarətlərini heç bir durlu yerlərində ifadə edə bilməz. Halby qı, dedijimiz qibi, nutkun okynan parçanın tam ifadəli ola bilməsi uçun by izarətləri kət'i syratdə ejrənməq və onları da „okymak“ zəryridir.

Uçuncu nəktə „məntiki yrgy“ tə'bir olynan yrgyja okyma əsnasında dikkət etməkdir. Məntiki yrgy, cumlədə hər hansı bir sözün daha kuvvətli syratdə səjlənməsidir. Bynyn səbəbi jazanlın və ja səjləjənin cumlədə bylynan başka sözlərə qərə by sözə daha ziyadə əhəmiyyət verməsidir. Məsələn: „mən by qun akzam qəldim“ qibi adi bir cumlədən məntiki yrgynyn dəjizdirilməsilə durlu durlu mə'nalar əldə edilə bilir: „mən“ sözünü kuvvətlə səjlədjimiz zaman başkasınlın deyl, mənim qəldijim, „by qun“ sözünü kuvvətləndirsəq, dunən deyl, jənlilz by qun qəldijim... və iləx... anlaşılr.

Xitabət qursulərində, səhnələrdə turq dilinin can sıklıclı və çək dəfə ləzzətsiz bir tə'sir byrakmasl, by dili səjləjənlərin ahə-qı, məntiki yrgy qibi okyma və səjləmə texnikasına əjid cihətlərə əhəmiyyət verməmələrindən iləri qəlir.

6. Kiraət uçun materjal və kiraət qitabları

(Bir saat verilir)

Kiraət izində oldykca muhum və bizim mədəni zərtlərimiz içində by qun daha pəq çətin məsələlərdən birisi, kiraət uçun seçiləcəq materjal və umymijətlə kiraət rəhbərliqlərinin karakter və qejfijjəti məsələsidir.

İnkilaba kədər Azərbaycan, Kazan, Kırım... qibi turq tatar əlqələrində kiraət qitabları sifəti ilə ortaja atılan əsərlərdə muəjjən bir plan, usyl və məksəd qərməq, nihajət pedagozi fənninin kajdalarına tətbiq edilən, yjdyrylan nəktələrə rast qəlməq kabil deydildi.

Oktjabr inkilabından sonra çlkan kiraət qitabları da bir neçə noksarlara malıqdır. Birinci noksan materjalın yzakların anlaşıcl dərəcələrinə qərə seçilməmiş olması, isə, iquinci noksan ejni materjalın tərtibində muəjjən inqizaf dərəcəsini qəz ənundə dytyb, kolajdan qucə, jəklından yzaga dogry qetməjə riəjət edilməsidir. Bynynla barəbar inkilabdan sonra çlkan xrestomatjalarda, kiraət rəhbərliqlərində „təbiət“ və „cəmiyyət“ haqqında lazıml qələn materjal və mə'lymatın verildijini qəzuruz.

Kiraət qitablarınlın başlıca mündərəcəsi əlbəttə by iqi həiat və mədəniyyət mənbəi ətrafında dolanmalıdır. Kiraət qitablarınlınlın bəjuq bir noksanı, bizdə orizinal yzak ədəbiijjətlınlın daha inqizaf etməmiş olmasıdır. Bizdə yzaklar uçun nə zəir, nə heqajə, nə də fənni qitablar jazanlar çlkmamışdır. By xusysda iz bir neçə tərcəmələrdən ilərijə qədə bilməmişdir. Halby qı, tərcəmə, dili yslyby e'tibarı ilə yzaklardan yzak kalır və onlara jabancı qəlir.

Bədii, ədəbi parçaların, zəirlər, masallar və heqajələrin yzakların fıqri və hissə həjətlı uçun pəq bəjuq əhəmiijjəti vardır. By cihətdən xusysi və əsri zərtlərə yjgyn yzak ədəbiijjətlı mejdana qəlinəcəjə kədər, xalk ədəbiijjətlınlın qəzəl və hər halda izçi və qəntli yzaklarınlınlı uçun jəklın və sevimli parçalarından fəjdalanmak lazıml qəlir.

Cəmiyyətə əjid materjallar onlarda Zərkın və məzlym xalkların intibahına, Oktjabr inkilabınlın başlıca nəktələrinə dəjir mə'lymat, biliqi verəcəq, marak ojandıracaq qibi seçilməlidir.

Byndan başka zəhmətin durlu zəqilləri, roly, iz bə-lumu, texnika, qənt təsərrufatına əjid levhələr haqqında mə'lymat verilməlidir.

Təbiətə əjid veriləcəq materjal və mə'lymat yzəqlı jəzadlıqlı əlqə ilə baqlı omalıdır. Zimalda jəzəjan yzaga zərəfələrdən, fillərdən, xyrma ağacından... bəhs etməq bəjuq fəjdə verməjəcəji qibi, cənybdaqlı yzaga da balina, balıqlıdan, ajılardan, daimi syratlə karlı və byzly dag-

lardan... mə'lymat verməq, onları qərmədiqləri, bilmədiqləri, bəlgə də daha inanmadıqları əjrlərlə məzgył etməqdir.

Təbiətə əjid olan ibtidəji mə'lymat, əlqəsinəslək ilə bağly bylynmalı və onlar da əzlərinin jəzədiqləri əlqənin, jyrdyn tədbikinə kuvvətli marək oğandırla bilməlidir.

Biografi, tərcəmeji-hal cihəti və qitablarda, və ja umymijjətlə kiraət uğun veriləcəq materjaldə ynydylnmalı. Bəjuq inkilabçyl, zəhmətqəz və qəziflərin həjət və izləri ilə yzəklərlə tanly etməlidir. Tərcəmeji-hal heqəja əqlində oldygyndan onları, jormadan bir neçə biliq və məlymat səhlyb edər.

Jəlynly kiraət qitablarınlın nəfis olmaslyna dikkət etməlidir. Xarici, texniqi cihətdən də ən qəzəl, ən nəfis qitablar yzəklərə veriləcəq, yzək ədəbijjətlə qirən qitablar olmalıdır, dijərsəq janlymajlylyz. Jəzyl əjdyl, hərflər bəjuqca, rəsmlər nəfis, qəgly qəzəl olmalı və əlhasil hər cihətdən yzəglyn pisixologijəslə qərə izlənməlidir.

Təbi okymək uğun istifadə ediləcəq materjal jəlynly kiraət qitabyl, xrestomatjəlardan ibarət dejildir. Byrada muəllim, bir neçə fursətlərdən fəjdəlyana bilər. Yzəklərlə öz həjətlərində, məqtəb icində və dylzində qərdəqləri əjrləri kejd ələjib sonra okyməly, təhlil ələmələri kiraətə, deyə biləriz, ən fəjdəly əqillərindəndir. Gryplərlə jəpəlyləq qəzintilər, təcribələr də jəzmək və okymək uğun oldykca bol materjal verir.

Vəzifə: 1 Siz kiraət dərslərini necə təsəvvür ələjirsiz?

2. *Hənsyl kiraət qitablarınlı tanijirsiz?*
3. *Bynlar plan ilə dylzəlmizlər?*
4. *Bəzlyca materjəllərlə nədən ibarətdir?*
5. *Nəksənlərlə qəstərliz?*

7. İnəə və qitabət

(Bir saat verilir)

Jykarlydaqyl dərslimizdə ən qəzəl kiraət materjalınlın yzəklərlə öz jəzyları oldygyne kejd ələdiq. Bir neçə dərslimizdə yzəklərlə jəzyları məsələsilə məzgył olmalılyz. İndijə

kədərlə „inəə və qitabət“ qibi mubhəm, jərlə kəranlyk bir əd əltında ziqr edilə qələn by muhum məsələ həkklında da tədris usylyna əjid ədəbijjətlimlyzda pəq əz bir əj jəzylmlyz.

Bizim məqtəblərimizdə inəə və qitabət dərsləri imdijə kədərlə imlə uğun həzyllyk, və ja imlə kəjdəlyrlynl əjicə əldə ediləməsi uğun bir vəsitə olarək ənləzylmlyz. Byndan bəzək əsqi məqtəblərdə bir neçə həzyl qitabət numynələri izlədilirdi qyl, bynlar da bir neçə cənsly jəzylərdən bəzək bir əj dejildi. Həly qyl, imlə belə by qun sərbəst jəzyl, sərbəst imlə dərslərində əldə edilir.

İnəə və qitabətlə bir neçə cihətdən əhəmiyyəti vərlyr.

1. İnəə və qitabət, sərbəst jəzyl dərsləri, hər əjədən əvvəl yzəklərlə öz dyjgy və dylzənlərini sistem əltlyna əlməlyrlyna jərdylm edər.

Jəzyl, bilxəssə sərbəst jəzyl insənlə öz dyjgy və dylzənlərini muəjjən məsələlər ətrəfında jlygməslə, topləməslə, öz əzunu tədkik etməsidir. Çək ələ məsələlər vərlyr qyl, insənlə onlar həkklında nə fiqirdə oldygyne, nə kədərlə mə'lymatly bylyndygyne əncək jəzməgə bəzəlykdən sonra qərlr. Jəzyl fiqrə istikəmət, dyjgylyr, həjəcnəlyə əqyl verir. İnsənlə jəzylly fiqirləri konkret və kətlə syrətdə bəzylndə jərləzədirilmiz olar və bir dəhə heç ynytməz. Jəlynly qəzbasirə, kylək-səmiə vəsitəsilə əldə edilən təsir və dyjgylyr jəzyl vəsitəsilə bir də hərəqi, əzəlyvi syrətdə məhqəmlədimiz ollyrlar. Klyəsyl jəzyl jəlynly dylzənməq dejl, dylzəndylunu konkret əqlə sokməklyr.

2. İnəə və qitabət, yzəklərlə dilə olan munsəbətərlərini dərlyləzdirər, əylrlyly bir əqlə sokar, butun dərslərdəqi muvəffəkijjətlə əsə əətlərindən birisi dil vəsitəsilə bildijini ifadə edə bilməqdir. By də əncək bəjuq yzyl təcribə və munsəbətərlə səjəsinə mumsun olar. Bilxəssə ibtidəji məqtəblərində ədəbi dilin əjrdilməsində, yzəklərlə ənlə dilindən cənlə dildən ədəbi dilə qəcmələri izində, inəə və qitabətlə əhəmiyyəti təsəvvür ollynməjək dərəcədə bəjuqdur. Jəlynly ədəbi pərcəlyrly okymək, əylrlər əzərləməqlə by muvəffəkijjətlə əldə ediləməjəcəqi bir çək sənəlylərin təcribəsilə əzqar olmyədyr. Ədəbi dil pəssif syrətdə jəlynly okymək və əsitməq jə-

ly ilə əldə edilməz. Yzaklar, tələbələr özəlidə ədəbi, bədii yaradıcılıqda iştirak edə bilməlidirlər. Jalınız ədəbi dil deyil, elmi dilin, istilahlarn, luzymly ifadələrin əldə edilməsi cihəti də byrada qəz önündə dytylyr. Okydygy qitablardan ezitdiji dərslərdən tələbənin nə kədər ifadə və istilah əldə etdiyini ancak inza və qitabət dərsləri qəstərir.

3. Inza və qitabət dərsləri, byndan başka tələbələrərin səciyyə və marakların istikamətini qəstərir. İnsanl jazıslıdan ziyada heç bir sej tələbəliq aləmində-daha qəzəl qəstərə bilməz. Bir neçə tələbəyə verilən qitab, və ja mevzy hər biri tərəfindən ayrı-ayrı əqildə jazılır. Qimisi parçalara, qimisi butunə, bə'ziləri hissi, bə'ziləri də fiqir... və iləx... tərəflərinə dikkət edər. Muəjjən plan daxilində verilən inza və qitabət mevzyalarl tələbələrənin səciyyələrini mejdana çlkarmaga xidmət edər.

4. Nihajət inza və qitabət dərsləri, tələbələrə məqtəb həyatında, və umymijjətlə ictimai həyatda iştirak etməq imqanını açar. Əqər iləridə qərəcəjimiz qibi by izdə mumqun olan butun əqillər izlədilə bilsə, jə'ni gəzetə məkaləsi, məqtyb, seir heqajə, pjes... əqillərini izlətməyə aləddirilsələr, divar gəzetələrində, məqtəb səhnəsində hatta yzak mətbyatında iştirak edəcəq kuvvələr, qiciq muhərrirlər mejdana qələr. Yjgyn muhit tapdıql zaman, yzaklar artık çok qənc, cavan çağlarında öz fiqirlərini jazmagl sevarlər.

Birliq zəhmət məqtəblərini haman cümləsində bylynan divar gəzetələri qəzdən qəçirilsə, byrada qiciq tələbələr tərəfindən jazılmıç çok maraklı və kuvvətli parçalara rast qəlinər.

Byndan başka tələbələrədən bir neçəsi jevmijjə dytmak adətinə maliqdirlər. By jevmijjələri də muəjjən plan və usul dajrəsində qəturmaq mumqundur.

Inza və qitabət izinin əhmijjətini jalınız by kədərle bitirməq kabil deyildir. Byraja kədər sejlədiqlərimizi xulasə edəcəq olsak, sözlə jazl əqlinə mejdana çlkan zehni və daxili fəalijjətimizdə inza və qitabətin bejuq əhmijjəti vardır. 'Qəzəl dyjmak, duz duzunmaq, qafi deyildir. Dyjgy və duzuncələrini ifadə edə bilməq də lazımdır qı, byny da ancak by nev' təcibələr səjəsində əldə etməq mumqundur.

Syallar: 1. *Inza və qitabətin daha nə qibi cihətlərdən əhmijjəti vardır?*

2. *Bizim qəstərdijimiz lcihətləri birər kışa cümlə ilə ifadə edə biarmisiniz?*

3. *Yzakların jazl izləri ilə tanızmışınız?*

Vəzifə: *Bir neçə divar gəzetəsini qəzdən qəçirib öz fiqrinizi jazınız!*

8. Inza və qitabətin əldə edilməsi usylları

(Bir saat verilir)

By məsələ hakkında, indijə kədər sejlədiqlərimiz bir q rız mahijjətində idi. By dərşimizdə inza və qitabətin tədris edilməsi, tələbələr tərəfindən bənimsənməsi jolları və by xusysda olan fiqirlərlə sizi tanıç etməlijiz.

Indijə kədər məqtəblərdə izlədilən usyllar azagıdaql əqildə xulasə edə biləriq:

1. Mənsyr bir parçanı mənzym halına qətməq və bil'əqis.

2. Okynan bir parçanı muəjjən syallərə qərə verməq.

3. Okynan parçanın qenizlədilməsi və ja klşaldılması.

4. Okynan bejuqçə bir parçanın jalınız bir klşmlni çlkarlıb almak, məsələn: bir heqajədən jalınız muəjjən bir kahramanı, bir tipi alıç qəstərməq.

5 Nihajət verilən hər hansı bir mevzya qərə mustəkil bir jazl verməq qı. „inza“ byna tə'bir olynyrdy

Butun by əqillərdə qəstərilən izlər, tələbələrə jalınız dar çərçivələr içərisində saklajlıb və onları xaricdən verilən, bəlqə jabancı məsələlər hakkında jazmaga məbyr edər.

Halby qı, jeni məqtəbdə jartl mumarəsələri tamamilə başka usylla idarə olynyr. Byrada daha ziyada sərbəst inzaja əhmijjət verilir. Tələbələr hər sejdən əvvəl öz dyjgy və duzuncələrini jazmagl bilməlidirlər. Sərbəst inzada yzaklar uçun ən sevimli əqil „məqtyb“ əqlidir. Məqtyblar uçun veriləcəq mevzyalar, birinci nevbədə, yzakların öz muhit və həyatlarından alınmalıdır.

Sərbəst jazıda uç cihətə əhmijjət verilir:

1. Texniqi, 2-ibdai, 3-tə'limi cihazlar. Sərbəst jazıda bütün uç cihaz bir-birilə muvazənədə bylynmalıdır.

Texniqi cihazdan məqsəd nədir? Byrada bir neçə məsələlərə diqqət etməq lazımlı qələr. Söz və dil texnikası, sərf və nəhvi jə'ni dilin ana kanyınlarınlı, qərəji qibi, əldə etməqdır. By da ancak yzın mumarəsə və e'tijadlar nəticəsində kabil olar. By mumarəsələr də sərf və nəhv kajdalarınlı əzbərləməqdən ziyada by kajdalara yjgyn syratda mümkün olıygy kədar çoxca jazmakdan ibarətdir. Son zamanlarda nə kədar çalıxılmalı olsa da, dilimiz, bilxassə ədəbi dilimiz bir neçə ərəbi və farsı və əzqə əcnəbi tə'birlər və istilahlardan təmizlənməmişdir. Əsasən mədəniyyət inqizai etdiqə durlu əcnəbi unsurların sajl dildə əqsilməyə dogry dejil, bəlgə artmaja dogry qədəcəqdır. Bynyn uçun jaltınlı turq dilinin kajdalarınlı əjrənməqlə iz bitməz: ejni zamanda, luzymi dərəcədə, əcnəbi dillərin kajda və kanyınlarınlıda anlamalıdır. Dili elmi və ədəbi syratda zuyrlı bir əqildə əjrənmaq izi, yzğun məqtəbə qirməsinin birinci qunlarından bəzlar. Bynyn uçun muəllim, ancak inza və qitabət dərslərində tələbələrin dili texniqi syratda əjrənib əjrənmediqlərinə diqqət edə bilər.

Texniqi cihazda birinci dərəcədə nəzəri e'tibara alınacak nöqtələr bynlardır: iquinci dərəcədə uslyb və ədəbiyyət nəzəriyyələri, ifadələrin sağlamlıqlı, duzoqunluğu, məqsədə yjgyn olyb olmaması, cihazları qələr. Tələbələri tə'lim edən adamın by cihazdan luzymi kədar hazırlıqlı olması lazımlı qəldijini seyləməyə həcat belə jokdyr. Elmi və ədəbi dildə hər sözün, hər ifadə və istilahnı ajrlıca bir kiyməti vardır. „Qəzəl, duzoqun və dogry“ jazmak, jənə bizim by qunqu ədəbi dilimizdə pəq ziyada çətindir. Çünqu hər muhərrir özünə maxsys bir zivə islətməqdədir. Byndan bəzka sağlam, mətin və savadlı syratda jazan muhərrirlərimizi barmakla qəstərməq mümkündür. Yzaklarınlı və hətta muəllimlərin karışılma numynə olması lazımlı qələ ədəbi parçalarınlınlı əzu ciddi təshihlərə, təhlillərə məhtacdır. By qibi zərtlər içində qəzəl və duzoqun jazmagı, əjrənmaq və əjrətməq, ancak nisbi ola bilər. Bynynla barabar mevcyd olan numynələrə jakınlazmak, onlara təklid etməqdə az səmərəli bir vəzifə dejildir.

Birinci muvəffəkiyyət dərəcəsi olaraq tələbələrimizin by qunqu muhərrirlərimizin dərəcəsinə varması, imdiqi qalıdır. Sonra tələbələrin əzləri də, jykarıda qəstərdijimiz qibi, bə'zən çox muvəffəkiyyətli tə'birlər, təzbihlər, taparlar. Muəllim bynlara çox bəjuq dyjgy və təkdirlə janaşmalı; yzaklarınlı jeni ifadələr, jeni tərqiblər və sözlər tapmasınlı alkışlamalıdır. İmdijə kədar muəllimlərimiz bizim jalaçıl klassiq ədəbiyyatınlınlı mutəəssib bəqçiləri ola qəlmislərdir. Halby qı, by qun bizim dərslər təhləmizdə otyran yzaklar, jərlınlı bizdən qəzəl, duzoqun orizinal jazaçaklardır və jazmalıdırlar. Bəzka durlu ədəbi dilimizin inqizafınlı təsəvvur etməq kabil dejildir. Onların ədəbi istikbalınlı tə'min etmələri, ancak, daha ibtidai məqtəblərində sərbəst syratda danlzmak, jazmak imqanınlı almaları, sajesində kabil ola bilər.

İbdai və ja bədii cihaz, sərbəst jazınlınlı fiqir, dyjgy, həjəcan...qibi tələbənin zehni fəalijətini əqs etdirən daxili cihazdır. Bir jazı texniqi və əqli cihazdan muqəmməl olmakla barabar, daxili və zehni tərəfdən bakıldıkda çox boz və cahılana ola bilər. Bə'zən muqəmməl jazan bir zairin və ja bulbul qibi seyləjən bir xətibin sözünə mə'na və fiqir cihazından janaşdıkdə bom-boz bir əj oldygyny hejrətlə qəursunuz. Dil və ədəbiyyət ancak fiqir, dyjgy və həjəcanınlı məhfəzəsi, kabilqlı rolyny ojnadıqlarınlı zaman kiymətlidir. Fiqrə və dyjgyja xidmət etməjən jazı və ja danlızıqlınlı nə həjat və nə də cəmiyyət uçun heç bir kiymət və e'tibarlı ola bilməz. Bynynla barabar boz danlzan və ja səthi syratda jazan adamın, bilxassə tələbənin boz iste'dadsız, kabilijətsiz oldygyna həqum etməq dogry dejildir. Janlız tərbijə və ja bacarıksızlık nəticəsində bir neçə mustəid, fiqirli, kabilijətli adamlar vardır qı, ja modaja tabe olaraq boz əzirlər, heqajələr jazarlar və ja alıxmadıqlarınlınlı dyjdyqlarınlı, duzunduqlarını seylə və ja jazı ilə ifadə etməji bacara bilməzlər. Bəjuq muhərrirlər, hər zaman bəjuq və heç qimsədə bylynməjən fiqirlərə malik adamlar dejildirlər: çox dəfə onlar hər qəsin bildijı, hər qəsin dyjdygy əzləri jazarlar, əsasən bynyn uçun də xalk, daha dogrysy xidmət etdiqləri slınlı tərəfdən alkışlanırlar. Onlarla diqər insanlar arasındaqlı fərk, öz duzunca və dyjgylarınlı ifadə etməsini bilib, bilməməqdədir.

Butun by cihətləri nəzərə alaraq muəllim, daha dogrysy rəhbər, tələbələrini jazılarındaqı mundərecəni çok bəjuq dikkətlə tə'kib etməli və onların fiqirlərini mumqun oldygy kədər tamamilə ifadə etmələrinə çalışmalıdır.

Qləzə çarpan kusyrları da bəjuq səbr və mətanətlə təshihə çalışmalıdır. Hər halda ibdai, bədii cihət inza və qitabət dərslərində mərqəzi jeri izgal edər. Byrasını jaddan çıkartmamalıdır qı, inza və qitabət dərslərindən məksəd, yzaklarda bədii tərbiyəni, jaradıcılık damarını saklamak və ojandırmaqdır. By da ancak sərbəst mevzy-lar, sərbəst jazı da özünü qəstərir.

Bynynla barabar inza və qitabət izində tə'limi cihətdə qəzdən yzak dytmak olmaz. Yzaklar sərbəst mevzy-lar almakla barabar, by mevzy-ları izlərqən məqtəbdən kazandıkları mə'lymat, bilqiləri də bynyn içərisinə təcəcəq, izləjəcəqlərdir və izləməlidirlər də. Bə'zi tənbel tələbələr çok dəfə jazılarını agıllarına qələni jazmakla doldyry-lar, və by syrətlə bilqlərini mejdana çıkarmakdan məharətlə kaçınılması olurlar. Laqin muəllim by qibi tələbələrini dogry jola mindirə bilər. Bilqisiz insanın heç bir mələ-qə və iste'dadı izləjə bilməz. Jaradıcılık, hansı sahədə olursa-olsyn, mə'lymlara həm də bir neçə mə'lyma dajanarak məchyly tapmaqdır. By mə'lymları insanlar haradan alırlar? Əlbəttə məqtəblər, qitablar və əzlərindən daha təcibəli və bilqli insanlardan, daha dogrysy muəllimlərdən.

Deməq qı, inza və qitabət dərslərində dikkət ediləcəq uçuncu nəkə, tələbələrini rəhbər tərəfindən verilən dərslər, okydyrylan qitablar və qəstərilən təcibələrdən nələr kazandıklarıdır.

Butun by səjlədiqlərimizə dikkət etmisə olsanız, inza və qitabət dərslərinin nə dərəcə kiymət və əhmijjəti oldygy bir kat daha sizin üçün ajdın olmyzdyr.

Butun by cihətləri tədkik etməq, hesaba almakda muəllimə konkret, kət'i kanyın əqlində qəstərislər, həttə tevsijələr japmak kabil dejidir. Hər rəhbər, by cihətləri özü bildiji dərəcədə qəturə biləcəq və bilqisinə qərə də plan tərtib eləcəqdır.

Byrada bir neçə səzlə özündən bəhs edilməsi lazım qələn məsələlərdən birisi də, janlızların duzəldilməsi izi-

dir. Imlada oldygy qibi, inza və qitabətdə də by cihətin ajrı əhmijjəti vardır. Janlızların duzəldilməsində jənə uç cihəti nəzəri et'ibara almalıdır: 1-dil, imla, və ədəbi cəhətdən duzəltmə, 2-bədii cihətdən duzəltmə, nihajət 3-mundərcə, və ja tə'limi cihətdən duzəltmədir.

Yzaklar tərəfindən janlızları muəllim özü üçün kejd edər, və onları butun sınıf karzısında izah edər. Amerikan məqtəblərində janlızların duzəldilməsi, janlız japanların əzlərinə juqlənir. Muəllim tələbəyə izini, jazısını uç qərə okymasını təqlif edir və hər okygyda jykarıda qəstərdijimiz uç cihətdən birisinə dikkət edilir. Hər halda japılan janlızların tələbələrini əzləri tapıb duzəltmələri ən faidalı təshih usulydyr.

9. Inza və qitabət vasitəsilə yzakların tədkiki

(Bir saat verilir)

Inza və qitabətin əhmijjətindən bəhs edərqən ajrıca bir cinət olaraq, by izin muəllimlə tələbələrini bir-birinə jakınləzdirması oldygyne kejd eləmisdiq. By dərşimizdə bir neçə səzlə by cihətin üstündə bir dərəcəyə kədər daha mufəssəl dyrmak istəyiriz.

İnsanın hər hərəqəti, onyn hansı təbiət və iste'dada malik adam oldygyne və ja olacağını qəstərir. Bynynla barabar, hərəqətsizliq də təbii bir dərəcəyə kədər, xarakter və iste'dadı, daha dogrysy iste'dadsızlıq qəstərir. İnsanın ən mə'naları hərəqətlərindən, fəaliyyətlərindən bir parça əubhəsiz jazısı və səzudur. Bynyn uçundur qı, dejid bir adamın, ajrı bir fərdin, həttə butun bir xalkın jazılı və jazısız ədəbijyatını tədkik edərəq, o xalkın mənzəi, tarixi, jazajısı təbiəti və həttə qələcəji haklında oldykca muhum fiqirlər pejda etməq mumqundur.

Inza və qitabət dərslərində tələbələr tərəfindən ifa edilən vezifələrin tədkiki səjəsində muəllim öz sınıfını, öz tələbələrini oldykca muqəmməl syrətdə tanıja bilər. Alman pedaqoklarından LEMAN, rys pedaqoklarından "L. Tolstoj" by xusysda bir neçə təcibələr japmışlardır. Son zamanlarda LAKLER və Bine qibi pedaqokların təcibələri, by xusysda əldə olan nəticələri daha ziyadə zənginləzdirmişdir. By qibi tədkiklərin nəticəsində əsqər olmyzdyr qı, yzaklar təsvirdən ziyadə heqajəni, təcərryat-

dan xırda cihətlərdən ziyada əsaslı və bilxassə hərəkətləri sevirlər.

By nəticə onlara veriləcəq mevzyların həttə okyndyrylacak parçaların hansı əqıl və mahijjətə maliq olmasl lazımlı qəldijini qəstərir. Mucərrəd fiqirlər, təhlillər yzyn-yzadı muhaqəmələr yzakların arızl və maraklarına, jə'ni organizmələrinə jabancıdır. Bynynla barabar byradan inza və qitabət uçun veriləcəq materjal və mevzylardan muhaqəmə, təsvir... qibi yzakların xozyna qətməjən əjləri bus butunkaldırıl atmak lazımlı fiqri anlaşılməsln. Bil'əqis, javaz-javaz, bəlqə əzlərinin xəbəri olmadan butun by əjlərə alıxdırılmalılrlar. Bizim byrada kejd etdijimiz nəticə ancak inza və qitabət izlərinin istikamət və əsas mahijjətini qəstərməq uçundur.

Byndan başka yzakların hamısı bir təbiət və secijjədə dejildirlər. Jykarıda adlarını çəddijimiz pedagoglar indijə kədər tələbələr arasında başlıca dörd tip tapmıslardır:

1. Təsvirçi, jalınlı kəbyl edici, hər dyjdygyny, qərdjunu təsbit edici tip.
2. Tərəssud edici, arajlı tip.
3. Dyjcy, həssas, qərduju əjlərin bir-birinə olan bağınl, əlakə və munasəbətini arazdırən tip.
4. Nihajət alim tip. Qərduqlərini umymi kajda və kanynlara, qeniz nəticələrə qəturməjə çalısan tip. Hər dörd tipin, onlara bir mevzy verərəq, by mevzyyn hakklnda jazacaklarl jazılarl qəzdə dytarak, konkret, səcijjəvi çizqilərini, karakteristiğini mejdana çlkarmak mümkündür.

Məsələn: məqtəblərdən birisində "Bagdaql xəzinə mevzyy üzərinə tələbələr heqajə səjlənmiş, rəsim qəstə, rilmiş və by mevzyy hər qəsin əzuncə qenizlədəreğ jazması təqlif edilmiş.

Birinci grypa mənsyb yzak əzagıdaql səzləri jazmısl: „By levhədə bynlar rəsim olynmyz: jatakda bir koca, onyn janında uç cəvan, koltyk sandalja, qiciq yzak: əlində sud əmən yzagınl dytan ana, onyn arkasında 9 jazında bir kızıqgaz dyrr. Kaplja dogry itlə bir kadın bylynır. Jerdə agacdən bir beziq və çanak„.

Byrada yzagın rəsində qərduju və ja heqajədə əsitdij butun əjləri sajlıb çlkıldığını qərunuz. By yzak

rəsində qərduju əja və insanların bir birinə munasəbəti üzərində heç düşünməmiş və heqajənin mə'na və məf-hymyny da nəzəri-e'tibara almamısl.

İqinci grypa mənsyb olan, jazır: „Koca qizi tezdən ələcəjini dyjyb, janına yzaklarını çağırıl, yzakları dörd idi: uçu jazıl, bynlarda 15-16-17 jazlarında idilər. Balaca yzak anasılın dizlərində otyrır. Birisi də koltyga otyryb, kocanı dinləjirdi. Koca dedi:

„Balalarım, mənim atamdan kalmısl olan topragl satmajınlz. Onda xəzinə saklıdır. Topragl qəzəlcə kəzljınlz, əziniz və xəzinəni taparsınlz“. O səjlərqən xidmətçi kız dolabdan zarab qətirdi, qəpəq qəzləri ilə onyn hərəkətlərini tə'kib edirdi. Koca qizi: „Topragl satmajınlz!“, dedi və qəzləri kapandı..

Uçuncu tipə mənsyb olanlardan diqər birisi jazır:

„By acıklı səhnə, levhə fəkir bir kulbədə olyb qəçdi. Fəkir qəntli əzunun acıklı dözəjində əlum halında jatırdı. Ezidilir ezidilməz bir səslə koca qizi yzaklarına dedi:

„Ogyllarım topragl bir kaç dəfələr qurəq ilə ejicə kəzljınlz, heç bir jeri kojmajınlz.. Əlum jatagl janında əlində yzagl ana dyrr. Yzaklarından o birisi atasılın, jatagl janında onyn ağıllı səzlərini dinləjirdi. Əvdə kajgl və matəm həqum sururdu..

By yzagın əzundan ilavə etdij səzlərə ilavə dikkət edilsə hissi tipə mənsyb oldygy əzqar qərunur.

Nihajət dörduncu grypa, alim tipinə mənsyb olan yzak by səzləri jazır:

„Qəjlu əlumunun jəkinlğınl dyjarak, butun balalarınl çağırıl, hamısı jıgıldıklıdan sonra onlara dedi qı, tarlada xəzinə saklıdır. Gejrət edilərsə ony tapmak olar. Qədiniz dedi onlara,erqəqcəsine çalıslınlz, mətin gejrətli olynıyz, xəzinəni taparsınlz.. Yzaklar tarlanı bir bəzdan bir bəza bir kaç dəfə kəzdlar, xəzinəni tapa bilmədilər. Laqin qələnl il iqi dəfə ziyada məhsyl aldılar..

Bir slınlıda by nev' muxtəif tiplərin tapıldığını bil-məq, inza və qitabət dərslərinin qəturulması uçun zəyridir. Byradan çlkən nəticə odyr qı, butun bir slınlfa bir durlu inza və qitabət vəzifəsi verməq olmaz. Bynyn uçun olara bir neçə mevzylar təqlif edərəq içərisindən

istədiqlərini seçib almalarında onlara ixtijar verməq lazımdır.

İnza və qitabət dərsləri yalnız umymi inqisaf tip-lərini qəstərməq ilə kəlməyib, yəzakların daha bir neçə zehni səciyyəvi, ictimai... çizqilərini tədkik etməyə də ja-rar. İnza və qitabət dərslərinin plan daxilində jəpılan jəqyny, ejni zamanda təhsil və tədris izinin, muəllimin verdiji mə'lymat, izlətdiji usylların muvəffəliyyətinin, və ja muvəffəkijjətsizliyin də jəqynydyr.

- Syallar:* 1. İnza və qitabətin nə əhəmiyyəti vardır?
 2. Əsqi məqtablərdə inza və qitabət dərsləri nə jolda qədirdi?
 3. Jeni məqtab hansı cihətlərə diqqət verir.
 4. Bədii, texniki və təlimi cihətdən inza və qitabətdə nələrə diqqət etməlidir.
 5. İnza və qitabət vasitəsilə muəllim hansı cihətləri tədkik edə bilər?
 6. Sizin inza və qitabət izində nə qibi təc-rubəniz vardır?

Vəzifə: Yəzakların ejni mevzy üzərinə jəzılmış olan qitabət vəzifələrini alaraq, byradaqı janlızla-rı və muvəffəkijjətləri tapıb, byradan muəjjən nəticələr çıxarmaya çalışınız.

TURQ DILININ TƏDRIS USYLY

İmla və jazı

1-Öliriz

(Dərsin planı.)

Turq dilinin usylına ajid olan by dərsimizdə imia və jazılın tədris və tə'liminə ajid usyli məsələlərdən bəhs eləcəyiz. Ölərəq jazı, qərəqsə imla-duz jazma mə-sələləri usyl nuktəji nəzərindən çox muhum məsələlərdir.

Jazı, məqtabin və umymijjətlə tə'limin dildən sonra iqinci bəjuq təməlidir qi bynsyz heç bir syrətlə nə məq-tab, nə də umymijjətlə mədəniyyət təsəvvur olynamaz. İmla isə dil ilə jazılın münasəbətidir. İmlanın tədrisi, jazı ilə dil arasındaqı möhqəm və daimi bağları əjrət-məqdir. By muhum bəhsi də ajdın və sistemli bir sy-rətdə qeçə bilməq üçün, əzagıdaqı kısımlara ajırdık:

1. Jazı nədir?
2. Jazılın inqisaf və təqamul devrələri.
3. Jazılın əldə etməq usylları.
4. Jazı ilə okyma arasındaqı münasəbət
5. İmla? nədir? (Duz jazma və duz da-nıjma)
6. İmla əsasları.
7. Turq dilində imla əsasları, (imla kon-ferensijasının kərarları)
8. İmlanın tədrisində bəzıca usyllar.

By səqqiz parçanın hər birini ajrı-ajrı dərslər əəq-lində izlədiq; siz də by dərsləri qəzəlcə əjrənə bilməq üçün, hər dərsin sonyna ilavə olynan syallara cavab arazdırmaq və vəzifələri də ifa etməli, jəzməlisiniz.

2-Jazı nədir?

(Bir saat verilir)

Byndan əvvəlqi dərslərimizdə sizə dilin, səsin və hərfin xusysijjətlərindən bir dərəcəyə kədər bəhs eləmiş-di. Demizdiq qi, insan əvvələn isarətlər və hərəqətlər

jardımı ilə fiqrini anladar imiz. Laqin izarət və hərəqt-lər vasitəsilə fiqr anlatmak pəq zijada yjgynsyzdyr. Mə-sələn: karanlıkdə insan heç bir zəj ifadə edə bilməz. Səs dili jə'ni səslər vasitəsilə danlızık dili ilə məram anlatmak zühəsiz daha əlverişlidir. İnsanın əli və uzu ilə japacağı hərəqətlər məhdyd və səthi oldygy halda, söz vasitəsilə daha zənqin, daha mufəssəl syrətdə və daha yzaklarda qecə və qunduz, öz dyjgy və duzunca-lərini ifadə eləjə bilər.

Bynynla barabar səs dili mədəniyyətə qirmiz ehtijac-ları artmış insanlar üçün qafı dejildir. Bilxassə istehsal kollektifləri təzəqqul edib, jə'ni insanlar ictimai həjətlə jəzəməyə bəsləjib, bynlar arasında cür-bə-cür məsələlər ətrafında münasəbətlər pejdə olmaya bəslədikdən sonra „muxabərə“ ehtijacı dogmysdyr. Muxtəlif xalklar arasındaql xəbərləmə, münasəbət əvvələn xusysy elçilər, jə'ni sifahi nitk vasitəsilə idərə olynə bilmizdir. Necə qı, by qun ibtidajı xalkların bir çokynda öz aralarındaql münasəbət by syrətlə muhafəzə olynır. Laqin tuccari, ikti-sadi, sijasi və mədəni münasəbətlərin tarixin kejd etmə-diji zamanlardan bəsləjərk, dev addımları ilə iləriləməsi və mürəqqəbləməsi, karlıması, sajəsində sözdən daha əlverişli, daha zijada yzaga qədə bilən və sözə qərə daha yzyn zaman muhafəzə olynə bilən diqər vasitələr arəzdlərməyə bəsləmələr qı, „jazı“, by arəzdlərmələrin nəticəsində mejdana çlkmizdir. Jazı da bir dildir. Bildi-jimiz, və səslərdən ibarət olan dil „kylak, və ja samie dili“, oldygy halda jazı „basirə, qəz dili“, dir. Jə'ni səslərlə qəruşdujumuz danlızıqlımlz zaman, kylak vasitə-silə ezidildiji halda, jazını qəzumuzlə qərüb anlajırız. Jazı ilə dil-arasında mevcyd fərklərin ən bəjuu bydyr. Çünqu dımaglımlzda qərəq kylak, qərəqsə qəz vastəsilə xaricdən alınan tə'sir və intiba'ların jlgıldıqlı mərqəzlər bir-birindən ajrıdır. İmdi jə kədər psixolog və fiziolog alimlər tərəfindən japılmış olan tədkikat qəstərdi qı, dımaglımlzda dil ilə jazı üçün ajrı-ajrı mərqəzlər var-dır. Umymijjətlə by mərqəzləri 4 nəktədə qəstərməq mumqundur: 1) jazılmış zəjlərin zəqilərin kejd və idə-rə edən mərqəz. By mərqəz vasitəilə butun okydyklarımlz zəhnimizdə, dımaglımlzda jərləzir, ancak by mərqəz sajəsində biz qərdujumuz jazı və ja izarəti hər zaman tanıja

biləriq. 2) Səjləmə zamanında japılan hərəqət təsəvurlə-rini kejd edən mərqəzdir. Biz, əzumuzun xəbəri olmadan səjləmə zamanda agzımlz, əlimiz, uzumuz, və bəzka uzvlərimzlə japdıqlımlz hərəqətləri kejd edirik.

Bir adamın danlızıqlı vakt japdıqlı hərəqətləri yzak-dan qərduqda onyn nə danlızıqlınlı, azagı-jykarı an-larsınlz. Deməq qı, by hərəqətlər sizin dımagınlz, hə-fizənizdə məhqəm syrətdə jə dytmyzdyr. 3) Jazma za-manında japılan hərəqətləri kejd edən mərqəz. By mərqəzin bylynması və dımaglımlzda fəalijjət qəstərməsi də çok muhumdur. By mərqəz isləməzsə, biz jazı zamanın-da japılması lazım qələn hərəqətləri dımaglımlzda kejd edəməjiz və bynyn nəticəsində by hərəqətləri japamajız, jə'ni jazı jazmajız. Nihajət 4) sözlərdən əldə edilən sevti, sameəvi, tə'sir və intiba'ları kejd və muhafəzə eləjən mərqəzdir qı, bynyn sajəsində səsləri ezitdijimiz zaman onları tanıjr və mə'nalarını da anlajırız.

By dərət mərqəz, jazı və danlızıqlı „uzvi.-ryhi ci-hətini“ tə'biri məxsysilə psixolojijiasınlı təzqil edər. By mərqəzlər sajəsində jazı ilə dil, danlızık bir-birinə sıqlı syrətdə bağlıdır.

Bynynla barabar byny da ilavə eləməli qı, dil ilə jazılın əldə edilməsi, inqizaf və mahijjəti uzərinə jykarılda kejd etdijimiz ajrıqlıqlı jə'ni jazılın „basirə“ qəz, dilin, „sameə“ kylak vasitəsilə anlaşıması cihətləri pəq bəjuq tə'sir edər.

Byndan bəzka, dil ilə jazılın bir-birindən ajılan ci-hətlərdən birisi də ajrı uzvlərimiz vasitəilə əldə edilmələridir.

Dil, sevti cihaz tə'bir elədijimiz (dil, dişlər, dodak-lar, cijərlər, səs telləri...) uzvlər vasitəilə mejdana qəlir qı, by cihazı idarə edən mərqəzlər dımaglımlzda ajrı və mustəkildir. Halby qı, jazı əl vasitəilə jazılır byrada daha zijada hərəqət əsəblərinin, əzələlərin roly vardır və dımagdaqlı mərqəzləri ajrıdır.

Jazı ilə dil arasındaql fərk bynlarla bitməz. Dil ilə jazılın dəjizmə nəktəsindən alacak olsaq, qərəcəjiz qı, dil birinci dil dərsimizdə səjlədijimiz qibi-dyrmadan də-jizdiji, bir zəqildən diqər zəqlə qəcdiji halda, jazı ejni halda sabit kalar. Dil ilə jazı arasındaql by fərki anla-mak üçün, misal olaraq, byndan juzlərcə illər əvvəlisi

jazılmış olan hər hansı bir əsəri alalım. By əsərin jazılı eynilə dyrdygy halda dili dəjizmişdir. Biz o jazılın hərflərini öjrənib deyə bilərik; o əsərin dilini heç bir zaman, o vaxtda qibi təqrar edə bilməyiz.

Nihajət byrasına diqqət eləməlidir qı, jazı dildə olan hissi, həyəcanlı, ahəngi kejd edə bilməyir. Danlıqda sözlərin ayrı-ayrı səslərindən başka bir də onların xusysi tə'bir ilə intonatsiyasını (by sözu də ahəng deyə tərcümə eləməq məbyriyyətinə) eşdirir. By ahəng bizdə sözlərin mənasından başka o sözu danıan adamın daxili hissiyatını da bildirir. Jazıda isə bynların heç birisi qərunməz. Məsələn: azəri ləhcəsində syal ə-qili iqi durlu ola bilər: birincisi „mi“ əqilcisi, ədatı ilə. Məsələn: qəldin-mi? İqincisi ədatsız və jalınız xusysi ahəng və söz axırının yzadılması ilə mejdana qətirilir. Məsələn: qəldin? Byrada ələ'adə „qəldin“ sözu ilə istifham, syal jerində səylənən „qəldin?“ sözu arasındaqlı fərki jazı qəstərə bilməyir.

Butun by qəstərdijimiz fərqlərin qəz ənundə dytylması və jazılın tədrisi zamanında by fərqləri hesaba alacaq usylların izlədilməsi lazımdır.

Xulasə: byraja kədər səylədiqlərimizi xulasə edəcəq olsaq, jazılın mahiyyəti və bynynla dil arasındaqlı fərqlər haqqında qəldijimiz nəticələr bynlardır:

1. Hərəqət və sima dilinə qərə „səs dili“ səs dilinə qərə də „jazı dili“ daha əlverişli və fəjdalıdır.

2. Jazı ilə dil arasında bir neçə cihətlərdən fərqlər vardır: 1) dil kылak vasitəsilə, jazı qəz vasitəsilə alınır anlaşıdır. 2) Jazı ilə dilin dımagımızda ayrı-ayrı mərqəzləri vardır. 3) Dil sevti cihazımızla, jazı isə əlimizlə jaradılır. 4) Dil çox tez dəjizir, jazı isə daha sabitdir və dəjizməz. 5) Jazı dildəqi ahəng və həyəcanlı əqs etdirəməz.

3. „Jazı nədir?“ syalına by syrətlə cavab verilə bilər:

„Jazı danlıqlı xatırlatmaq üçün iste'mal olynan izarətlərdir“. Byrada danlıqlı xatırlatmaq sözünə çox diqqət etməlidir. Çünqı jıkarıda da kejd etdijimiz qibi, jazı dili tamamilə əqs etdirməz. Dildə bir çox səslər vardır qı, jazıda bynların hərfləri jokdyr. Jalınız başlıca səslərin hərfləri iste'mal olynır. Məsələn: jeni

əlifbada „ə“ sözündə „l“ ilə „al“ sözündəqi „l“ hərfini bir-birilə mukajəsə ediniz, birinci sözdeqi, incə və iqinci sözdeqi kalındır.

Halby qı, butun belə səslər üçün birər hərflər vardır; ziyadasına luzym da jokdyr; çünqı by qibi incə fərqləri bilən adam hər zaman xatırlaja bilər. Əqər danlıqlı diqqət etsəniz bir neçə „ə“lər, „i“lər, „o“lar tapacaqsınız qı, bynların jazıda izarətləri jokdyr; daha sonra jazı canlı dilə danlıqlı məxsus olan həyəcan və hərəqəti əqs etdirməz. Butun by səbəblərə qərə turq dili muəllimi heç bir vaxt jazılın dilin musavisi qibi kəbyl edəməz. Hər zaman bilməlidir qı, dil başka, jazı başkadır. Jazı jalınız dili xatırlatan izarətlərdən ibarətdir.

3. Jazılın inqizaf və təqamul devrələri

(Bir saat verilir)

Jazı bir tərəfdən çox muhum mədəni və ictimai amillərdən olması, diqər tərəfdən imdiyə kədər jazılan sərf-nəhv və lisan qitablarımızda daima dil ilə karlıdırılması e'tibarilə üzərində mufəssəl syrətdə dyrylması lazım qələn məsələlərdən birisidir. Bynyn üçün jazılın nə syrətlə nəz'ət və təqamul etdijini qəzdən qəçirməliyiz.

Jazılın birinci devrdə dogrydan-dogryja əjanın özu, təsviri, rəsmlərlə baqlı bylyndygyny biliriz. Qərəq əsqidən kalma jazılar və qərəqsə by qunqu ibtidai xalkların bir çokları tərəfindən jazı jerinə izlədilməqdə bylynan izarətlər, maddələr byny izah edir. Bir neçə xalklar denilə bilər qı, by qibi maddələrdən fəjdalanmışdır, bynynla barabar by qun by nev' jazılara ən çox 3imali Amerika jerlilərində rast qəlinir. Məsələn: jerli meqsikalılar latınca „Pater noster“ bizim anamız sözünü jazmak üçün by syrətlə hərəqət eləmişlər:

Əvvələn bir bajrak almışlar (bajrak Meqsika jerli dilində: pan) sonra daz (Meqsikaca-te) Kaktys meyvəsi (Meqsikaca: noç), nihajət jenə daz (te) almışlar və bynları sıra ilə bir araja dızmışlar qı, by syrətlə: „pantenoc“ sözu mejdana qəlmışdır qı, təbii by qibi ibtidai əlifba ilə ancaq by dərəcədə jazıla bilər.

Byndan başka dogrydan dogryja maddə və həjvanın rəsmindən, təsvirlərindən ibarət olan jazılara çox dəfə dəz üstündə dunjanın hər tərəfindən rast qəlinir. Məsələn: İsveç, Norveç, Məgolystan, İnqiltərə, Afrika və Avstralja... qibi ölkələrdə. Byradan jazının hər xalkda by syrətlə başladığını fərz etməq mümkündür. By jazıların dəz üzərində kalmışlarına „petroglif“ tə'bir olynır qı, (dəz jazıslı) deməkdir. Uymıjjetlə jazının qeçirdijı by dəvrə „təsviri jazı-niktografija“ tə'bir olynır. Vaktılə turq-tatar xalklarının da by nev' jazı ilə jazdıkların zamanımıza kədər kalmış olan ən əsqi turq jazıslını (Orxon qitabələri) jə'ni by jazılardaql hərflərin əqillərinə bakarak səjləjənələr vardır. Çünqu jazıslını təzqil edən hərflərin pəq çoky turq-tatar qəçəbə xalklarının by qunə kədər izlədə qəldiqləri „tamga“ tə'bir olynan izarətlərə bənzəjir. By izarətlər həjvanlaflı və ja həjvan surulərini bir-birlərindən ajrlmaq üçün izlədilir. By tamgalar içindən bir çokları da həjvan əqillərinə və muxtəlif maddələrə bənzəjir. Dedijimiz qibi bəzi mütəxəssislər vaktılə turqlərin də jazı jerinə əqillər, həjvan və maddələrin təsvirlərini iste'mal etdiqlərini zənn edirlər. Deməq qı, turq jazıslının birinci devri də təsviri jazılardan ibarət olmydyr. Jazının iğinci təqamul devrəsi „ideografi“ devri adlandırılır. By devrdə artıq jazıda ajrl-ajrl maddələrin jazı və əqilləri dejil, bəqlə muəjjən səslərə və ja həcalara dəlalət edən əqillər bylynır. Məsələn: jazıda ky3 rəsmi „ky3“ deməq olmaqlı „ky“, və ja „k“ deməkdir. Laqın jazı, izarətləri e'tibarılə daha təsviridir, jə'ni bir neçə təsvirlər və izarətlərdən ibarətdir. Mıslı, Çin, „əsqi-qıldani“ və „asyri“ xalklarının izlətdiqləri çivi jazılar by nev'dəndir.

Uçuncu devrdə jazı: „hecaji-syllabique“ olar. By zamanda hər izarət mustəkil əqildə olmaqla barabar, jazılınız bir səsi qəstərməjib bir neçə səsi kejd edər. Azagıda bəhs edəcəjimiz son devrəyə qəlməjən bütün jazılar həcaji devrəsindədir. Son zamanlara kədər turq-tatar xalklarının izlədə qəldiqləri ərəb əlifbasının bir çok izarətləri həcaji idi. Xusysən turq dilinə həcaji syrətdə təd-bik edilmiş idi. Jə'ni bir izarət bir neçə səsi ifa edərdi. Nihajət jazının ən son və ən muqəmməl dərəcələri „herfi-буквенный“ və „sevti-фонетический“ jazılardır.

qı by nev' jazıja daha Avropa xalklarının bir çoky belə qələ bilməmişdir. Çünqu məsələn: alman, fransız, rys qibi Avropa xalklarının jazıları „hərfi“ olmaqla barabar sevti dejildir.

Sevti jazı necə olar? Sevti jazıda hər səsi karı, bir hərflə və hər hərflə karı dildə bir muəjjən səsi olmalıdır. Halby qı, bəhs etdijimiz xalkların jazılarını qəzdən qeçirdijimiz zaman byny qərə bilməjiriz. Məsələn: alman jazısında „c, h, s,“ qibi uç hərfdən ibarət „sch“ izarətləri bir hərflə „3-“ jerinə izlənir. Ejni syrətlə fransızda au=o, eau=o, eu=o, ou=y, ph=f, ch=z...

Ryscada ts=ц, зç=щ, ja=я, jy=ю, je=e... izlənir.

Turq-tatar xalklarının indijə kədər izlədə qəldiqləri ərəb əlifbasında bylynan byndan daha çok idi. Laqın 1926-ncı sənəsi, „Turqləzi kyryltajı“ tərəfindən kəbyl edilən jeni turq əlifbası by qibi noksanlara malik dejildir. Byrada turq dilində bylynan hər səsi karı ajrl-ajrl hərflə izarət vardır, və bir səsi, bir hərflə kejd olynır.

By dərsimizin başında da səjlədjimiz qibi jazı da dil qibi, zehni inqizafımızın məhsulydyr. Laqın inqizaf joly, dilinqi ilə bir dejildir. Byndan başka inqizaf surətləri də bir dejildir: dil, surətlə inqizaf və təbəddul etdijı halda, jazı pəq aqlı bir inqizafa tabə'dir. Bynynla barabar hər qəsin umymi dildən ajrl, özünə maxsys fər-di zəxsi tələffuz və təqəllum xusysijjətləri oldygy qibi, hər qəsin özünə maxsys bir jazıslı, əl jazıslı vardır qı, byna bakarak imzasız da olsa jazı sahlıblını tanımaq mümkündür. Butun byraja kədər səjlədiqlərimizi xulasə etsəq by nəticəyə qələcəjiz:

1. Jazı inqizaf devrəsində dört mərhələ, qeçiddən qeçmişdir.

2. Jazının birinci devri təsviri kriptografja devridir.

3. İğinci devri „idlografi“ devridir.

4. Uçuncu həcaji devridir.

5. Dərduncu „hərflə və sevti“ devridir.

6. Uymı və zəxsi dil, danlık oldygy qibi, umymi jazı sistemindən başka ajrl-ajrl zəxsi jazılar vardır.

7. Turq tatar xalklarının imdiye keder izletdiqleri jazılar butun by devrleri qecirmislerdir.

8. Jeni turq elifbası „hərfi sevti“ elifbalardan olyb, by cihətdən bir neçə Avropa xalkalarının elifbalarından daha muqəmməldir.

4. Jazının əldə etməq usylları

(İqı saat verilir)

Jazının əldə etməq usyllarını qıçıq bir dərş içinde qəzden qecirməq belə mumqun dejildir. Jazı jykarlıq dərşlərimizdə də seylədiyimiz qibi, məqtəb həyatının məqtəb izinin birinci sənəsindən başlajarak ən luzymly vasitələrdən birisidir.

Jazı mumarəsələri bynyn uçun daha elifba tədriş əsnasında yapılmalıdır. Yzaklar jazılmlə seyləri okyjarak „basirəvi-zritelnyy“ mərqəzi kuvvətləndirdiqleri zaman, okydyklarını tərsim və təsvir və nihəət jazmaga gejrət edərəq, jazının əzələri və hərəqi mərqəzini də inqizaf etdirməyə çalısmalıdırlar.

„Jazı nədir?“ mevzynda seylədiyimiz dərşdə artıq xatırlasanız qərəqdır qı, jazı və dilin başlıca dərş mərqəzi vardır. By mərqəzlər dımaglmləzda bylynyb öz aralarında sıklı munasəbətə bylynyrlar.

By iqi nev' mərqəz, jazı və dil arasındaqlı bag, munasəbət, okymak-jazmak izləri başlarqan dahada ziddətli olmalıdır. Jə'ni jazı başlajan yzak, jazacqlı seyləri sevti təsəvvurlər və sevti hərəqətlərlə bağlamalıdır, jə'ni seyləməlidir. Seyləməq yzakda həm sevti təsəvvurlər olandır, həm də dilin və başka sevti uzvlərin hərəqəti səjəsində sevti hərəqətlərin tə'sirlərini zehində jərlədirir. Jazının by devrində nıtkın butuu parçaları: jə'ni səslər, hərflər, hecalar, seylər bir-birilə sıklı syratdə bağlanır. By devrdə jazı jazan yzak, daha seyləri, cumlələri dejil, ajrlı-ajrlı hərfləri təsəvvur edər; by devrdə jazı „sevti-fonetiqlı“dır.

Laqın jazı ilərilədiqə jə'ni jazı jazan yzak mexaniki bir syratdə ezitdijı səsləri hərflərlə izarət eləməyə alıqdıqca, by hərflər üzərində dyrmajarak daha zijada bir neçə hərfdən ibarət seyl seyllərini və butun „jazı“ nı

xatirində dyta bilər. By fiqri daha da açlık seyləməq istəsəq deməlijiz qı: jeni jazı başlajan yzak, ajrlı-ajrlı hərfləri jazar və bynların tərqibindən, birləsməsindən mejdana qələn jazı seyllərini xatırlamaz; laqın təcribəsi ilərilədiqdən sonra butun jazı seyllərini qərməyə alıqlı və ajrlı-ajrlı hərflərin fərkinə varmaz.

Jazının by iqiinci devrinə „seyli-morfolojiqlı“ denilir. Bynynla barabar, by iqiinci hər qəsdə bir dərəcə inqizaf etməz; bəqlə ajrlı-ajrlı seylərə qərə inqizaf dərəcəsi də ajrlıdır. Jazlı adam bir seylə jazmak uçun bir „iradəvi təprənmə-hərəqət“ jəpdiqlı halda, yzak ejni çəzu jazmak uçun bir çək iradəvi təprənmələr jəpar, diqər tərəfdən jazlı bir seylə butun birgrafiqlı seyli qibi jazdıqlı halda yzak ajrlı-ajrlı hər hərfi və həttə hər hərfin ajrlı parçalarını çızmaga çalıqlı.

Məsələn: jazlı bir adama bə'zi hərfləri byraklmlə, və jə janlıq jazılmlə bir jazı qəstəriniz, by janlıqları qərə bilməz; çunqu dedijimiz qibi o butun seylləri qərub hərflərin fərkinə varmamaga alıqlıdır.

Butun by nəktələri dikkətə aldıqla, jazı ejrətmənin usylları nədən ibarət ola bilər?

By qun butun pedaqoklar arasında kəbyl və tətbiq ediləmqdə olan nəkteji-nəzərə qərə, dogrydan-dogryja jazı başlamadan əvvəl yzaklar rəsım, və təsvir izlərlə məsgyl olmalıdırlar. By qibi mumarəsələrdən məksəd, yzqlı əlini və qəzunu çizqlərə alıqlırmak və qərəq basirəvi, qərəqsə hərəqi mərqəzlərini izlətməqdır. Rys pedaqoklarından „I. N. Zapożniqof“ „Canlı səslər-Живые звуки“ namını verdijı əsərində by xusysda çək fajdalı numynə və tevsijələr verməqdədir. By əsər, sizə, turq muəlliminə, ajrlıca tevsijə olınyr. Hər halda, imdiye keder bizim məqtəblərimizdə jəpdiqlı qibi, dogrydan-dogryja jazı qəcmədən əvvəl, yzakları xejli vakt rəsım və təsvirlərlə məsgyl eləməq zəryridir. By syratlə yzak, sanqlı jazının-jykarlıda bəhs etdijimiz „təsviri“dən „hərfi“ jə keder jəpdiqlı təbi inqizafı qecirmiz olar.

Jazı uslyna ajid məsələlərin iqiincisi: jazının tərqibi, təhlilimi qecilməsıdır. By məsələ ətrafında pedaqokların fiqirləri bir nəktədə dejildir. Avropa, Rysja və jeni turq məqtəblərinin haman cumləsində jazı tərqibi usylla qecilməqdədir. Jə'ni yzaklar başda hərfləri, sonra by hərfləri

lərin tərqibindən mejdana qələn söz və cümlə zəqillərinin jazmasınlı öjrənirlər. Hətta hərtlərdən əvvəl bir neçə vakt çizqilərlə təcribə və mumarəsə japarlar. Amerika məqtəbində daha ziyadə təhlili usylla çalışılmakdadır. Əlifba tədrisində oldygy qibi, jazıda da Amerika yazakları birdən-birə bütün sözləri jazmasınlı öjrənməqdədirlər. By syrətlə Amerika məqtəbi yazakları dərhal jazlqların jerinə kojmakda və hərfdən əvvəl bütün sözlərin jazılmasınlı tə'lim etməqdədir. Hər durlu jazı nihajət avtomatıq, mexanıqı, zuyrsyz jazma dərəcəsinə varmadıkca, daha əldə edilmiz sajlılmaz. Amerikan usuly, by avtomatıq jazılın tezə əldə edilməsinə çalışır. Son zamanlarda əlifbada oldygy qibi, jazıda da by usyl oldykca bəjuq rəgbət kazanmakla barabar, oldykca bəjuq noksanları da qəzə çarpmakdadır. Birinci noksanı jazılın ayrı-ayrı unsurlərini kontrol etməq, daha açlkcası hər hərfin duz və ja janlız jazıldıqlınlı təftiz eləməq üçün mi'yar jokdyr; çunqu birinci dəfə bilmədiyi bir neçə hərfdən murəqqəb sözu jazan yazak by sözun muxtəlif unsurlərinin duz jazılıb jazılmadıqlınlı fərkində belə olmaz. Diqər tərəfdən təhlili usylla qədildiyi zaman bir neçə rəsımlər, təsvirlər, cədvəllər lazımlı qələcəqdır qı, təchizat cihətidən daha fəkir olan turq-tatar məqtəblərinin karzısında byda bəjuq bir maniədir. Bynyn üçün əsasən jazılın öjrədilməsini tərqibi usylla qəturulmalıdir.

Bynynla barabar təhlili usyla dogry, jə'ni jazılın „zuyrsyz jazı“ ja, avtomatıq jazıja dogry inqizaf etdirilməsinə gejrət olynmalıdır.

Jazılın dogrylygyndan başka, bir də qəzəllıq tərəfinə əhəmiyyət verilməlidir. Kalegrafi-qəzəl jazmak-məsələsi məqtəblər və umymıjjətlə həjat üçün oldykca bəjuq əhəmiyyətə malıqdır. Çırqın jazılın əməli cihətdən izlədilməsində bəjuq qucluqlər oldygy qibi qəzəl jazılın verə biləcəyi bədii zevkdən də insanı məhrym elər. Mə'lym oldygy uzrə jazı hər xalkda və hər devrdə zıjnət və sys vasitəsi olaraq da izlədilmizdir. By da qəzəl numynələrdən kopja usylilə əldə edilir.

- Nəticələr:*
1. Jazı mumarəsələrinə baslarqan qərəq dil və qərəqsə jazı mərqəzlərini ahəng dajirəsində inqizaf etdirməyə çalışmalıdır.
 2. Yazın jazısı „sevti-hərfi“ olar, jazlı adamın jazısı bütün sözlər zəqlində, morfoloji və avtomatıq olar.
 3. Jazıda yazak, qıçiq-qıçiq bir neçə iradəvi təprənmələr japdıqlı halda, jazlı adam bütün bir sözu bir iradəvi təprənmə ilə jazar.
 4. Jazını əldə ətməq usulyna ajid məsələlərin birincisi: jazıdan əvvəl rəsım və təsvir mumarəsələri japdımaqdır qı, by nev' mumarəsələr üçün lazımlı qələn mevzy'lar musahəbələrdən alınır.
 5. Jazı usulyna ajid iğinci məsələ: jazılın təhlili və ja tərqibi usyliləmi öjrədilməsi məsələsidir. Avropa və Rysjada tərqibi, Amerikada təhlili usyl izlədilir. Bizim məqtəblərdə tərqibi usyl-daha əlverişlidir.
 6. Jazını dogry, duzoqun jazdırmakdan başka qəzəl və jakızıklı jazdırmaga da gejrət etməlidir.

5-Jazı ilə okyma arasındaqlı munasəbət

(Bir saat verilir)

Jazı məsələsindən bəhs edilərqən uzərində dyrylması lazımlı qələn nəktələrdən birisi də jazı ilə okyma arasındaqlı munasəbətdir.

Dil metodikasında, usyli tədrisdə by məsələ hakında uç cərəjan vardır:

1. Okyma ilə jazmanı bir arada qəturməq.

By cərəjan jazılın tərqibi—təhlili usylla, murəqqəb usyllar qəturuməsində tə'kib olynır. Məqtəblərdə zamanlımızda ən ziyadə qəqləzən usyl bydyr.

2. Jazı okymadan əvvəl qəturulur.

Son zamanlardan „Montessori“ usuly namilə əlifba tədrisində kyllanılan usullar bağl, olaraq qəturulur. By usyla qərə yzaklar əvvəlcə jazmagl, sonra okymagl, əjrənirlər. Montessorinin by xusysdaql, fiqrini ejnən əjrənəlim .

Mənim usulymda – dejir Montessori—jazmaga qə-turən izlər, əməliyyələr, ejni zamanda okymagl, da tə-min edirlər. Fonotiq sevti jazl,ja maliq olmajan dil-lərdə, məsələn; inqiliscədə muəllim qəsmə hərflərdən durlu sözlər mejdana qətirir və by sözləri javaz səj-ləjir. Byndan sonra yzak by təcribə və mumarəsəni təqrar edərəq, sözləri təhlilə və tərqibə kojylyr. Təc-ribə mənə jazma ilə okymanl, ejni zamanda mumqun olmadıql,nl, əjrətdi. Məncə umymijjətlə mevcyd olan fiqrin əqsinə olaraq jazma okymadan əvvəl qəlir“.

Byrada jazl,nl, okymadan əvvəl qəturmaq tərəfdarl, olan pedagoglarl, əsas dəlilləri, jykarl,daql, dərsləri-mizdə qəstərdijimizdə qibi hər iqi izin psixolojiq nək-tə-dən bakl,ldl,da qəstərdiqləri fərkdir. Jazl, mə'lym oldygy uzrə „motor“ jə'ni hərəqət və əzələ, sinir və əsəblərinin fəalijjətə qəlməsini, izlədijini istəjir. Bir sözlə jazmak hərəqi və əzələvi bir izdir. Okyma isə daha ziyadə hissi və zehni bir fəalijjətdir. By iqi nev' fəalijjətin inqizafi arasl,nda da oldykca bəjuq fərk vardır. Əzələ və hərəqəti fəalijjət daha javaz, hissi və zehni fəalijjət isə daha tez inqizaf edər. Yzak jazmaga qərə, okymaga daha tez al,ılır, bynyn uçun də Mon-tessori və onyntərəfdarl, olan pedagoglarl, fiqrincə jazl, -nl, əvvəlcə basl,adarak, həm okyma, həm də jazmanl, muvazi əqil də qətura bilməlidir.

Byndan başka, iqinci bir fiqr daha vardır qi, o da by cərəjanl, fajdasl,na çl,klr. By fiqrə qərə yzak əvvəlcə jazmaga əjrənib əzələvi və hərəqi intiba, və təcribələrini kuvvətləndirir artırl,rsa, iləridə byna oky-madan dogacak hissi və zehni tə'sirləri də ilavə eləjə-rəq, hər iqi sənəti həm okyma, həm də jazmanl, asanlıqla əldə edə bilər.

3. Okyma, jazmadan ajrl, olaraq və ondan əvvəl əjrətilməlidir. By üçuncu cərəjan da jeni dejildir, jal,-nl, son zamanlardan „Linder“ naml,daql, pedagog, by

cərəjanl, jəniden canlandl,rmədlr. Əqər, jykarl,ql, dərsl-ərimizdə səjlədiijimiz qibi jazl, və dil mərqəzlərinin öz aralarl,ndaql, sl,kl, munasəbəti nəzəri—e'tibarə alacak olyrsanl, , jazl, ilə okymanl, bir arada qəçməq oldykca əlverişlidir; çunqu by syrətlə butun mərqəz ahənəqdar bir əqildə fəalijjətə qəlmiz olyr. Laqin dedijimiz qibi, Lejbsing pedagogy olan „Linder“ okymanl, „hissi“, jazmanl, „hərəqi“ fəalijjətə məhtac olyb bynlardan hissi fəalijjətin, tez hərəqi fəalijjətin daha javaz inqizaf etdijini və jazmadan əvvəl jazl, uçun lazlm qələn materjal, okyma əsnasl,nda jl,gmak mumqun oldygyny səjləjərəq okymanl, jazmadan ajrl, olaraq və ondan jə'ni jazmadan əvvəl tə'lim və tədris edilməsini tələb edir.

Jazl, ilə okymanl, ajrl,—ajrl, əjrətilməsi, bir çox texniqi yjgynlyklar və əməli fajdalardan başka bir çox, da umymi, tərbijəvi və sihi ustunluqlərə maliqdir. Okymaja nisbətə pəq ziyadə karəlk və quc bir iz olan jazma yzaklarl, sagl,ql,na belə bə'zən aqlr tə'sirlər tapa bilər. Butun by fiqr və mulahəzələr jazl, ilə oky-manl, bir birindən ajrl,maq və okymanl, ondan əvvəl əldə etməq kajdasl,na fiqr verməyə məbyr edir. Təbii byrada jazl,da məksəd „əl jazl,sl,“dlr; əqər „jazl, -nl, qəniz mə'nasl,nda alacak olyrsaql, sözləri ifadə edən izarətləri anlaja bilməq və by izarətlərlə səsləri və sözləri tə'jin eləməq, hər zaman zəryi bir iz olacaktl,.

Yzaklar karton qagl,zl,ndan japl,mlə hərflərdən sözlər japarəq bynlarl, jazar və jazl,lanlarl, da okyrlar, təhlil elərlər.

Okymanl, jazmadan əvvəl qəlməsi, əjrətilməsi səjəsində yzaklar jazl,ja qəçmədən əvvəl jazl, uçun lazlm olan butun söz materjallarl, əldə etmiş və karton hərfləri muqəmməl syrətdə tanımlə, jə'ni jazl,ja hazl,lanmlə olacaktl,.

Syallar: 1. Jazl, ilə okyma arasl,ndaql, munasəbat hakkında nə dejə bilərsiniz?

2. Jazl, ilə okymanl, munasəbəti məsələsi ətrafında kaç durlu cərəjan vardır?

3. Nə uçun okymanl, jazmadan ajrl, və əv-vəl əjrətilməlidir.

6- İmla nədir?

(İqi saat verilir)

İmla nə deməkdir? „İmla“ sözü ərəbcə olyb „dol-dyrmak“ mə'nasınla ifadə edir. Ərəbcədə vaktilə nöktə-siz yazılan hərflərin nöktələrini kojoyb okymak mə'na-sına qəlsə qərəqdir. Halby qi, by sözün Avropa dillə-rindəqi karəlləgl orfografijadır qi, iqi ajrl səzdən tərəqqub etmişdir: „orfa—grafija“ Birinci sözün „orfo“ nyn mə'nası „duz dogry“ deməq oldygy qibi, iqinci sözün mə'nası „jazmak“dır. By syrətlə bütün sözün mə'nası: „duz jazmak, dogry jazmak“ deməq olar.

Necə qi, by sözün ryscası olan „правописание“ dogrydan dogryja Avropa dillərindən „orfografija“ sözünü tərciməsidir, imla tə'biri janlı olmaqla barabar muəllimlərimizin imdijə kədər ən zijada alədləklər, bir söz oldygyndan istilah olaraq iste'mal etməyə kə-rar verdiq. Sözün iztikaki, mə'nası, hakklnda verilən by kləsə mə'lymatdan sonra „imla-nın lisanijjat və ədəbijjat nöktəji—nəzərindən nə deməq oldygy, ictimai nöktəji—nəzərdən, hajiz oldygy əhəmiyyət hakklnda fiqrimizi səjləjəlim.

İmla və ja „dogry jazma“ cəmiyyət halında jazılan və jazılja maliq olan mədəni insanlar üçün pəq zijada zəryridir. Deje biləriz qi, imlasizmədəniyyət ola bilməz. Jazılın kiijməti, ictimai əhəmiyyəti imla ilədir. Əqər hər qəs özünə maxsys əqildə jazsa idi, insanlar bir birinin jazılın okyja bilməz və by syrətlə xəbərleş-məq, bir birinə jazıl ilə fiqir bildirməq, məram anlat-mak mumqun olmazdı. Dogry jazmanın birinci əsas, dogry səjləməq, dogry danləmakdır.

Turq dilinin sərf və nəhvi hakklndaql dərslərimizi dinləjənlərin xatirində olsa qərəqdir qi, dil, dyrmadan daimi syrətdə dəjizən bir əjdir. Bynyn uçundur qi, turq—tatar dilinin juzlərcə zivələri mejdana çəkmişdir. Dikkət etsəniz hər adamın özünə maxsys dənələk, səjləmə təzi vardır. Əqər hər qəs kalkıl jazıl öz dilinə yjdyrma, jə'ni öz danələgl, özünün səjləmə əqlini jazsa, dildə və jazıl dedijimiz qibi bəjuq, çok bəjuq karələklək bəz verir.

Mədəni xalqların, xəssi dillərin, rajon və ja da ajrl—ajrl təbəkələrin dilləri ustundə umymi və savad sahlıl hər qəs üçün əjrənilməsi məbyri bir dili olar. Məsələn: konzomyz ryslar alılz. Ryslar juzlərcə gy-bernijalarda bir neçə zivələrə maliqdirlər və öz aralar, öz vətənlərində by zivələrdə səjləjirlər. Laqin rysların bir də umymi bütün qitablarda, gəzetə və teatrolarda məqtəb qərmez, təhsil alılz munəvvər və savadlı adamların izlətdiqləri bir umymi rys dili daha var-dır qi, byna „rys ədəbi dili“ tə'bir olınyr. By ədəbi dil səjəsində Baqlıda okyjan bir rys tələbələri vladi-vostokda jazılan bəzka bir rys ilə danləa bilər, və nərdə təb' olınyrsa olsyn rys qitabları, rys gəzetə-lərini okyjb bəzə duzur Kləsadan dejəcəq olsak juz miljona jakın insan by dil səjəsində bir birinin fiqrin-dən, izindən təcribəsindən fajdalanır. Dilin ictimai ki-jməti jazılın insani fajdası by əqildə birinci mərtəbə-jə jətəir. Jalılz ryslarda dejil, bütün mədəni xalk-larda bynyn qibidir və qəçmişin mədəni xalqları da dili by əqildə izlətmislərdir.

By nev' xalklarda duz, dogry danləma deməq ədəbi dildə danləmakdır. Rysca duz danləmak deməq ədəbi dilin əsas olan Moskva zivəsində danləmakdır. Bynyn da ilavə eləjəlim qi, ədəbi dil hamı daima iktisadi və siyasi mərqəzlərin dilidir. Necə qi, Moskva juzlərcə illərdən bəri rysların siyasi və iktisadi mərqəzi ola qəlmədir.

Duz jazmak da ədəbi dildə danələldəql qibi jaz-makdır. Ədəbi dil umymi oldygyndan, by dilə dajıl-larak mejdana qətiriləcəq jazıl da umymi və bir əqildə olar. Səjlədiqlərimizin əqsini düşünəcəq olsak, ajdındır qi, ədəbi dilləri olmajan xalqların duz danləmaları və binaən-ələjh duz jazmaları və ja imlaları ola bilməz. Turq—tatar xalqların umymi, ədəbi dilləri jokdyr: bynyn üçün də umymi turq—tatar imlası ola bilməz. By səbəbə binaən by dərslərimizdə ancak azəri ədəbi dilindən və by ədəbi dil üzərinə kyryla biləcəq imla-dan bəhs etməlijiz.

Azəri ədəbi dili, ancak zamanımızda, bütün mə'nasılə Oktjabr inkilabından sonra mejdana qəlməqdə-dir. Çünqu Oktjabr inkilabından əvvəl Azərbaycan turq-

lərinin bir mədəni siyasi və iktisadi mərkəzləri yok idi. By o deməq dejidir qı, azəri turqlərinin ədəbijjati, yok idi. Ədəbijjat ilə ədəbi və umymi dili bir birindən ayrılmalıdır. Məsələn Azərbaycanda dört juz il əvvəlişi tərəjən və hər tərəfdə nam kazanan „Fizyli“ qibi əairlər və onların əsərləri vardı. Bynynla barabar by zamandan XX əsrə kədər qələn juzlərcə əairlərin dilində umymiliq qərməq kabil dejidir. Byndan başka pəq azı, istəsna edilərsə, by əairlərin əsərlərində turq sözləri pəq az işlədilmişdir. Bynlar ərəb və fars əairlərini təklid etdiqilərindən onların sözləri ilə jə'nj ərəb və fars sözlərlə maramlarınlı ifadə edə qəlmislərdir. Nəticədə Azərbaycanlı, umymi ədəbi dili yokdyr.

Laqin Azərbaycanda, tez zamanda muqəmməl bir ədəbi dil yaratmaq üçün çox kəvi əsaslar vardı.

İnkilabdan sonra mejdana qələcəq ədəbi dilin nə qibi məzıjjetləri olmalıdır? By ədəbi dil bir tərəfdən canlı dil ilə xalk dili ilə bağlanılmalıdır. Çünqu inkilabın karəmlizə çlkardıqlı ən bəjuq vəzifə, qəniş xalk qutlaları ilə bağlanmaq, onlara savad, elm və mədəniyyət verməkdir, by da ancak xalkın dilinə jakın bir dildə jazmaq səjəsində mümkün ola bilər.

İqinci ərt ortada olan ədəbijjatdan ayrılmamakdır; çünqu by ədəbijjat bir neçə illər içərisində hazırlanmış, oldykca kiymətli bir xəzinə və səmajədir. By ədəbijjat içində xalk dilini əqs etdirmələri də çokdyr. Birinci Azərbaycan imla konfersijası „dogry jazmaq“ üçün lisani əsas olaraq bir tərəfdən canlı əivə rajony qəstərməkdir qı, by da „Kazak-Qəncə-Şirvan-Karabag“ rajonynın əivəsidir. Azərbaycan ədəbijjatınlınlı muhum simaları by rajondan çlkmlə və ən muhum az-çok klassiq əsərlər by rajondan çlkan ədib və muhərrirlər tərəfindən jaradılmışdır. By ədiblərdən uğunun adınlı səjləməq ilə by fiqrin dogrylygyny qəstərə biləriz: Fətəli Axyndof-Həsən bəy Zərdabi-Ələqbər Sabir. By ədiblər by qunqu azəri ədəbi dilini bir tərəfdən canlı xalk dili ilə, diqər tərəfdən əsqi azəri ədəbi dili ilə, ədəbi ən'ənələrlə bağlaja bilmislərdir. By ədiblər və canlı dil rajonyndan başka Azərbaycanda ədəbi dilin jaradılmasında rol oynajan və xidmət edən diqər bir amil daha vardı qı, o da „Azərnəş“ Azərbaycan nəş-

riyyət idarəsidir. By qun mevcyd olan cumhyriyyət nəşriyyatlarınlınlı həman ən kuvvətlişi olan Azərbaycan Nəşriyyatı İdarəsi imla və ədəbi dil haqqında muəjjən və az-çok kət'i kərarlar üzərində çalılğından ədəbi dilin dogması, kuvvətləməsi jolynda ynydylmaz xidmətlər qərməqdədir. Bynyn üçün birinci imla konfersijası Azərbaycanda ədəbi dilinin əsas olaraq jykarlıda bəhs elədiyimiz uç unsuru: muəjjən əivə rajony by rajondan tərəmiş klassiq ədiblər və by rajonyn by rajondan çlkan ədiblərin dilindən çlkmlə ədəbi dil cərəjanınlı həjata qeçilər „Azərnəş“ rin fəalijjetini kejd etmişdir. İmdijə kədər səjlədiyərimizi xulasə edəcəq olsaq „imla nədir?“ slvalına umymi və Azərbaycan əətləri içində veriləcəq cavablar bynlardan ibarət olır.

1. İmla, dogry jazmaq deməkdir.
2. Dogry jazmaq, ancak dogry səjləməq üzərinə kyryla bilər.
3. Dogry səjləməq də ancak ədəbi dil əsasında mümkün olar.
4. Ədəbi dili olmyjan xalkların imlası yokdyr.
5. Tamamilə təəqqul etmiş Azərbaycan ədəbi dili yokdyr. Laqin „Kazak-Qəncə-Karabag Şirvan“ rajonynın əivəsi üzərində işləjən ədiblərin əsərləri və Azərnəşrin by dili ilərijə dogry təqamil etdirməsi səjəsində artıq ədəbi dilinin zəryri unsur və əsasları vardı və bynyn üçün Azərbaycan imlasınlı da yaratmaq mümkündür.
6. İmlas və ədəbijjatı olmayan bir dilin mədəniyyət və insanijjet üçün ciddi bir fəjdası ola bilməz.

7 - İmla əsasları

(İqı saat verilir)

Dogrydyr imla ədəbi dil üzərində mejdana qələr. Laqin dili jazılda kəjd və təsbit aləmənin durıu jolları vardı qı, byna imlanın umymi prinsipləri, və ja əsasları tə'bir olınyr.

Turq dilində hansı prinsiplər üzərində kyrylması lazımlı qəldijindən bəhs etmədən əvvəl, muxtəlif dillərdə mevcyd by prinsiplərlə sizi tanıla eləməlijiz. Avropa, və imlaja malıq bə'zi Şərk dillərini qəturdujumuz zamanda byrada dört beş əsaslara rast qəlırız.

By əsaslar da: 1- tarixi, 2- səvti, 3- iştikaki, və ja əqli, 4- əcnəbi sözlər, 5- ideografik əsaslarıdır. Sizi kilsadan by əsaslarla tanış edəlim.

I - tarixi əsas: tarixi əsas əsqi imlaja malik dillərdə qərunur, məsələn fransız, ingilis, bir dərəcəyə kədər rys dilində biz by əsaslı qərunur. Ərəb əlifbasında kyrylmyz əsqi turq imlasında da jok dejildir.

Rysca „вода“ „окно“ qibi sözləri alınır. Bynları ryslar „voda“ qibi „a“ ilə tələffuz etdikləri halda „o“ ilə yazırlar. Səbəbi nədir? Çünqu vaktilə rys dilində by sözlər «o» ilə tələffuz olynardı. Ejni syrətlə fransız dilində „oglan“ mənasına „fils“, klz mənasına «fille», ustaz mənasına „maitre“ sözlərinin by əqillərdə yazılıb „fis“ „fij“, „metro“ və ja «lau» (sy) sözünün „o“ qibi okynması və səjlənilməsi də fransız dilinin tarixi ilə izah olyna bilər. Jə'ni vaktilə əsqi fransızcadə by sözlər əsqi yazırlarına yjgyn syrətdə tələffuz olynardı.

Ərəb əlifbası əsnasında kyrylmyz olan turq imlasında da, by nev' tarixi əqillərə rast qəlməq mümqundur. Məsələn: İstanbyl təb'indən çlkməz əsərləri qəzdən qəçirənlər, bilirlər qı, byrada „ada“ sözünü «آطه-atə, بويوك آطه - Bəjuq atə» «dag» sözünü tag (قاراطاغ - kara tag) «Qəbzə» sözünü «ككوزه-Qəqbyzə (bir zəhrin adı) „təqər“ sözünü «تكفور-تاقير» (Təqfyr-dag) yazarlardı.

By sözlərin haman cümləsi əsqi və artıq dildən gejb olmyz tələffuzların imlada saklanılmasıdır.

Dil daima iləriləyib, jazı jerində və öz əqlində kaldıqlıdan canlı dil ilə jazı arasındə, qətirdijimiz misallarda qərdjunuz qibi bəjuq bir bəzlyk əmələ qəlmədir,

II - Sevti əsas: by əsas bir sözlə xulasə ədəcəq olsak „aglızdan çlkdıqlı və ja əzidildijı qibi jazmak“ dəjə biləriz. By syrətlə səvti əsas təməmilə tarixi əsasın ziddidir. İləridə sevti əsəsdən bir kədər daha da mə'lymat veririz.

III-İştikaki və ja əqli əsas:

İştikaki ilə əqli sözləri və bynların ifadə etdikləri imla əsasları bir-birindən ayrı olmaqla barəbar,

usuly ədəbijatda imdijə kədər kəbyl edilməz adətə tabe' olaraq, biz də bynları bir jerdə cəm' etdik.

«İştikak» sözünü «etimoloji» sözünü «İştikaki»ni „etimoloji“ sözünün karəllıqlı olaraq izlədiriz.

İştikaki əsas, imlada sözün əslini nəzərə almaqlıdır. By prinsipdə bir neçə dillərdə qərunur. Məsələn ruscada „хлеб“ „председатель“ qibi sözləri alınır. Birinci sözün sonynda „p“ əzidildijı halda „b“ yazılır. Nə üçün? Çünqu by söz təsrif olyndıgy zaman bütün diqər əqillərində „b“ səsi əzidilir: „хлеба“ „хлебу“ „хлебушка“.

Ejni syrətlə iğinci səzdə „пред“ parçasınlınsonynda „t“ əzidildijı halda „d“ yazılır. Çünqu by söz ayrıca izlədildijı zaman hər jerdə „d“ əzidilir.

İştikaklı əsasın turqəcə nə syrətlə tətbiq edildijini byndan sonraqlı dərsimizdə qəstəracəjiz. Əqli əsas, dil bilqisində „morfoloji“ tə'bir olynır. By əsas da muxtəlif əqillərə malik olan damar və ja əqilçilərin (ədatlar) birisini seçib almak və jazıda ancak ony izlətməkdir.

Turqcədə mazi, qəçmiş zaman fe'linin ədatlı məlym ol dygy uzrə, sagır samitə ilə bitən sözlərin sonynda „t“ sədalı samitə və ja da, saitə ilə bitən damarların sonynda „d“ dır.

1 - Sat-tı, jap-tı, kapat-tı, bit-ti, aç-tı,

2 - Sar-dı, jaz-dı, karar-dı, bil-di, al-dı.

Halby qı ərəb əlifbası ilə olan imlamızda mə'lymynyz oldygy vəchlə, jalınır „d“ var idi: „satdı“, «kapatdı», «japdı»... və iləx...

IV — Əcnəbi sözlər əsası:

By əsaslı tərif etməq istəsəq: «əcnəbi sözləri öz imlaları ilə kəbyl eləməq, dəjə biləriz yzaga qətməjə-rəq jənə ərəb əlifbası ilə mevcyd olan əsqi imlamızdan by əsasa istənildijı kədər misal tapa biləriz.

«Səbat», «ləzzət», «came'», «əli», «dajirə», «mə'myr», qibi sözlər by əsaslı təmsil edirlər. Mə'lym oldygy uzrə savadlı, savadsız, bütün turqlər, by sözləri: «səbat», «ləzzət», «əli», «dairə», «mə'myr» «cami» qibi tələffuz edirlər.

Ərəb və fars sözlərini öz hərfi əqillərində kəbyl edən dindar və farspərəst ərəbçi dədələrimiz by sözlə-

rin imlasınlı da oldygy qibi byrakmlılardır. Jeni əlifbada by əsaslın aldılğı əqildən byndan sonraql dər-simzdə bəhs edəcəjiz.

V — Ideografiq əsas.

Tələffuz olmajan bir əqli jazıda izarət eləməqdir. Məsələn: fransız və ərəb dillərində „cəm“ əqli by syrətlə izarət olynyr. Fransızcada deyəlim, «tatare» (tatar) sözünü cəm' edərək «tatarlar» deməq istəsəq by sözün axırlına bir „s“ qətiririz. „tatares“ (jənə də tatare okyny). Byrada „s“ hərfi okynmaz ejni syrətlə ərəbcədə „səjlədilər“ mə'naslna „قالوا“, „yrdylar“ mə'naslna „ضربوا“ sözlərini alınlz. Byrada sonqu „l“ hərfləri okynmaz. Laqin by „s“ və „l“ lazımdır, çunqu əqs təkdiydə ejni sözün cəm' və ia mufred oldygyny anlamak çətinləsir. Imlada by nev' əqillərə ideografiq əsas tə'bir olynyr.

Bir də bə'zi xalqların imlalarında „təxaluf-ajırma“ əsas tə'bir olynan bir əsas daha izlədilir. By da bir-birinə əqilcə oxşajan iqi və ja daha ziyada sözu ajrl ajrl əqillərdə jazmakdlr:

Əsqi rys imlasında „sulh, barlılk“ mə'naslna qələn „мир“ „dunja“ mə'naslna „мир“, ejni syrətlə „свет“ (cihan), „світ“ (lzk) sözləri by kəbildəndir. Turqcədə: „ad“, „at“, „od“, „ot“ sözləri də belədir.

Vəzifə:

By dərsimizi okyjan tələbə by əsasları izah eləməq üçün qərəq turqcə və qərəqsə özqə dillərdən misallar jlgmaga çalılmalılrl.

8 - Turq dillərində imla əsasları

(Bir saat verilir)

Turq dilində imla yaratmaq üçün, jykarlıdaql dərsimizdə bəhs ələdijimiz əsaslardan hansılrl əlvərislidir?

Byrada biz jalınlz jeni əlifbanı nəzərə alırlz. Çunqu ərəb əlifbasında mevcyd olana imla əqillərini sistemli bir syrətdə muəjjən əsaslar ətrafında jlgmak kabil olmajacakdlr. Necə qi, imdijə kədər by əlifba əsasında turqcə üçün imla yaratmaq təcribələri juz ilə ja-

klı bir zamandan bəri japlıdılğı halda muvəffəkijət-sizliqlə nəticələnmişdir.

Jeni əlifbada imla jaradırlqan „tarixi prinsip“ bizim izimizə qəlməz. Çunqu biz by qunqu turq dilini canlı dili əsas aldılğımlıdan dilimizin qəcmizilə əla-kəmizi qəsmiz olyryz. Ejni səbəbdən dolajlı əcnəbi söl-ləri də əcnəbilərin tələffuzuna deji, öz xalkımlızın da-nıllıqlına, öz dilimizin səslərinə yjdyrarak kəbyl edər və jazarlız. Məsələn: bizim jazı və imlamızda ərəbin ع, ث, ذ... səsləri və hərfləri tapıla bilməz.

Ideografiq təxaluf əsaslarına qələncə bynların im-lada əhəmiyyətli olmadılğı qibi, fajda və luzumları da jokdyr. Deməq qi izah ələdijimiz prinsiplərdən karə-l-mızda ancak „sevti“ və „iztikaki“ prinsiplər kalır.

Jeni əlifbanı kəbyl edən turq-tatar əlqələrinin ha-man cümləsi zamanımızda by əlifbada öz dilləri üçün imla duzəltməq izi ilə məşgyldylrlar. Bynlar arasında by iqi prinsipi izlədib izlətməməq məsələsi ətrafında iqi durlu cərəjan varlır. Bə'ziləri jalınlz sevti prinsipi kəbyl etməq istədiqləri halda bəskaları byna iztikaki prinsipi ilavə etməq tərəfdardırlar. Məsələn: imdijə kə-dər mə'lymyny oldygyna qərə „bəskırt“ və „Kazan tatar“ xalqları jalınlz „sevti“ prinsip üzərində dyrdyk-ları halda „Kırm“, „Azərbaycan“, „Əzbəjistan“ qibi bəz-ka əlqələr hər iqi prinsipi izlətməq fajdasına rə'j ver-miz və imla əsaslarınl by prinsiplər üzərinə kyrmaga çalılmalılrlar.

Azərbaycan birinci imla konferensjası, imla üçün iqi əsas: sevti və əqli-iztikaki kəbyl eləmişdir, nə üçün? Çunqu „sevti“ əsas məhqəm və sistemli bir imla təz-qilinə qifajət etməz. Sevti əsas aglıdan çıkdılğı qibi jazmakdlr. Halby qi, hər qəs aglından çıkdılğı qibi, jazdıqlı təkdiydə, xusysən bizim daha ədəbi dilə maliq olmajan turq-tatar ləhcələrimiz üçün anarxiyadan bəzka heç bir nəticə çıkmaz. By halda hər jazıqlı, öz rajo-nynyn zivəsini tələffuzunu qətirib ədəbijjata sokacak-dır. By qibi imlanı məqtəblərə sokmak, onları üzə-rində qıtab, əsər, mətbyat dogyrmak kabil ola bilmə-jəcəqdır. Bir sölə jalınlz sevti əsasla qifajətlənməq, imlasızlıqlı, imla karlıllıqlınlı kanynləzdirməq de-məqdır.

Bynynla barabar sevti əsasından vaz keçməq heç bir syrətlə kabil ola bilməz. Çünqu hər halda bizim əsri imlamlızn əsaslı, canlıdır, danlıqlı uzərinə kyrylmalıdır qı, by da sevti əsaslı kəbyl etməqlə tə'min olna bilər.

Laqin sevti əsasa jərdlmçl olaraq, dedijimiz qibi əəqlı və ıztkakı prinsipləri də almalıdır. İmla konfrensiaslın kərarı by mərqəzdədir.

By ıqıncı prinsipə dajanarak imla konfrensiası, bir neçə məsələni həll edə bilmədir. Məsələn: azəri ləhcəsində bylynan və «metatezis» tə'bir olynan hadisəni tanımalıml, syalına konfrensija tanımalıml, de-jə cavab vermədir. Byna qərə: ərqən, iləri, qərpu, tor-pak, tystax... qibi sözləri ərqrən, qərpu, toprak, tytsax... əəqlində jəzmalılrl.

Eni syrətlə bir neçə zamandan bəri muhərrirləri maraklandıran «k-g-x» məsələsi də həll olynmyzdyr. Azəri ləhcəsində mə'lym oldygy uzrə «papak», «papag», «papax» və ja «yzak», «yag», «yax» qibi bə'zi sözlərin uç durlu tələffuzu vardırl. Bynların hansı duzdur? Əqr jəllınlz sevti əsaslı, kəbyl olynsa bynların uçu də quz sajlmalıl idi. Halby qı, by, jəllınlz uç dört söz dejl, jəzlərcə söz byraklıdıl, zaman ertaja çlkak karlıklıl, təsəvvur etməq mumqundur. Bynyn uğun konfrensija „k“li əəql uzərində dymydyr. Hər ıqı kərarda ıztkakı prinsip qəzədilmədir. Çünqu „irəli“ sözünün əsli və butun azəri ədəbijatında ızlədılən əəqlı „iləri“ dir. Ejni syrətlə „g“ „x“ „k“ nihəjətlərindən sözün əslinə jəklən səs „k“ dir.

Ejni prinsipə yjylarak: „qəliriq“ jərinə „qəliriz“ „çlkak“ jərinə „çlkakım“, əəqilləri kəbyl edilmədir.

Sojyk, savyk, sogyk əəqillərindən də orta əəqlı olaraq savyk əəqlı kəbyl edilmədir.

İmla konfrensiaslın kərarları və turq dilindəqi imla əsasları, haklında daha mufəssəl mə'lymatı, dərslərimizin dil klsmında verəcəjimizdən usyl klsmında by kədəri ilə qıfəjətlənməlijiz. Byrada nəticə olaraq jəllınlz by nəticəni çlkarmalıjlz:

İmla konfrensiası, sevti prinsiplə canlı dilə yjgyn

əsri və qutləvi bir əsas kəbyl etdiqi byna əəqlı - ıztkakı prinsipi ilavə etməqlə imla karlıklıl, gından kyrtaracak joly tapmıdılrl.

9-İmla tədrisində başlıca usyllar

(Bir saat verilir)

İmlanı jəratdıkdan sonra karlımlıda dıran ən muhum məsələ by imlanı həjata qəçirməq və qənc nəslə tə'lim etməq məsələsidir, qı, by vəzifəni tamamilə jərinə qətirə biləcəq ən ciddi təəqilat da əubhəsiz məqtəblərdir. Rysları məhyr lisan usylçylarından professor „Tomson“ imla tədris usylınl, imlanın əzundən də muhum oldygyı səjləjir qı, by söz də çox bəjuq həkikət vardırl. Çünqu ej bir tədris usylı ilə ən fəna imlanı da qəzəl syrətdə tə'lim etməq kabil oldygy qibi fəna usylı ilə ən fənni əsaslar uzərində kyrylmyz imla da bərbad edilə bilər.

İmla tədrisi usylında by cihətləri qəz ənundə dıtmalıdır.

1 — Səzun dogry səjlənməsi, 2 — dogry əzidilməsi, 3 — sözün jəzlı əəqlı, 4 — jəzı əsnasında jəpılan hərəqətlər, 5 — imla kajdalarınlın əjranılməsi.

Byrada professor „Laj“ın təcribələrini xatırlamalıdır. By təcribələr qəstərmədir qı jəzı hər əjdən zıjada basirəvi və rəsmi — grafiq bir sənətdir. Bynyn uğun imlanı, kılak vasitəsilə əjratməq kabil ola bilməz. Mətinləri əzbərdən yzaklara jəzdlrməjarak, kopja usylı ilə jəzdlrmalıdır.

By xusysda e'tiraf etməli qı, bizim məək usylı ilə çalızan əsqi mədrəsə və məqtəblərimiz, əzbərdən imla jəzdlran jəni məqtəblərimizə qərə pedagozi nəkteji-nəzərindən bəlqə tamamilə təsadufi olaraq daha zıjada həkikətə jəklənmədir.

Dogrydan-dogryja hazırlan jəzılan mətindən kopja etməqlə, yzaklar birdən həm əzələvi mələqələrini həm basirəvi intiba'larınl, kuvvətləndirirlər qı, by syrətlə imla həm duzqun, həm də tez bir əəqildə əjranılır.

İmla kajdalarına qələcəq olırsak, by kajdalarınl imla tədrisindəqi jəri pəq qıçıqdır. Muəllim by kajda-

lara ancak nəticəsiz kaldığı zamanlarda muracət etməlidir.

Muəllim joldasa bir mühüm nöqtəni daha xatırlatmalıdır, yəni da ibtidadan yazarkən janlıq yazmağa yol verməməkdir. Bynın üçün yazarkən əvvəldən janlıq yazılmalı mətnləri verərək, bynlarkən düzəldilməsini istəmək dibindən janlıq və pedagoziyə tərs bir usuldur. By usul "kakografiya", namilə rys məqəblərində inkilabdan əvvəl pəq ziyada intizar etmişdi. Bə'zi turq sərfələrində də yazarkən düzəldmək üçün təkdin olynan by qibi numynələrə rast qəiliriz.

Byndan başka bə'zi texniqi ixtarlar da byrada kejd etməliiz. Rys pedagoglardan „Alferov“ by nöktələri ziqr edir:

1—Jazılmak, kopja edilmək üçün veriləcək mətnlər, bir iqi sətirliq klisa və mətby' olmalıdır.

2—By qibi mətnlərin, parçaların hərfləri bəjuq olmalıdır. Jazılarkən qəzəl olmalıdır.

3—Bə'zi quc sözlərin altını cizməlidir.

4—Verilən jaz vəzifələri qeri alarqan tələbələrə nə üçün sözləri by əqildə jazdıqları haqqında məlumat almaga və by syratlə onların əyryly syratdə bilərək jazmalarına çalışmalıdır. Başka rys pedagogy „Florov“ səbəst imla usulyny təvsijə edir.

By usulyn tətbiqi by syratlə olar:

Yazarkən onların maraklandılan hər hansı bir mevzy' üzərinə yfak bir mətn okynar və ya onların özələrinə okydylyr. Sonra əllərindən qitablar alınarak ağıllarında kalanların jazmalarını təqlif olynar. By qibi dərslərdən əvvəl jazılacaq mevzya əjid musahəbələr japıla bilir. By qibi dərslər imla ilə qitabət arasında qəzəl bir qəçid devri təəqil edə bilər.

Təbii imlanı qərəji qibi pedagozi fəninin bütün istəq və tələblərinə yjgyn syratdə qəturə bilmək üçün bir neçə dərslilər və rəhbərliqlərə hacət vardır, qə, məttəssuf bizim yeni turq məqəbi daha by qibi vasitələrə malik dejidir.

Imlada japılan janlıqlar üzərində israr etmək dogry dejidir. Jallıq düz əqilləri daha ziyada təqrar etmək və çoxca jazdırmaq nəticəsində muəllim janlıqların önünü ala bilər.

Syallar, vəzifələr:

1—Sizin məqəbinizdə imla tədrisi hansı usulla qedir?

2—İmliyə kədər bəhs elədiyimiz başlıca imla məsələləri haqqında qıqrınızı xulasə ediniz.

3—Jeni əlifba ilə jazılmış əsərlərdən numynələr alarak orada qı imla pozgynlyklarkın qəstəriniz.

OKTJABR İNKILABI ADINA

EVDƏ PEDAGOZI TEXNIKYMY

BİRİNCİ KYRS

BEŞİNCİ BYRAKLIL3

TURQ DILI

Jazau: Professor B. Çobanzadə

Söz, damar və zəqilçi

I-Qırız

(Bir saat verilir)

Sizə byndan əvvəlqi dərsimizdə verdiqimiz Planda fanetiqə, sevtijət məsələlərindən sonra **ahənoq** (intonasja) **dyrgy izarətləri və imla** (orfografja) hakkında mə'lymat verməqi və'd eləmiədiq. Laqın bütün by məsələlərin, qəqu qibi ajdınlaşdırılması **söz** və **cümlənin** jə'ni sərif və nəhvini bir dərəcəyə kədər qeçilməsinə baqlıdyr. Bynyn uçun by məsələləri bir az sonraja kojarak, sizə by dərsimizdə **söz damar və zəqilçi** qibi turq sərfinin muhum cihətlərindən bəhs edəcəqiz.

Səs, söz və söz tərqibindən ibarət olan dildə mərqəzi mevke'i **söz** və onyn təhlili, qəzəlcə anlaşılməsı, izgal edər. İndijə kədər jazılmlı turq-tatar sərflərində bynlardan bə'ziləri heç zühəsiz mə'lymynyz səs bəhsi heç jokdy. By sərflər, dogrydan—dogryja turq, daha dogrysy, ərəb jazlslnda bylynan hərfləri sajdıkdan **“əksami-qəlam”**, “sözün parçaları” namilə mə'lym olan bəhslərə qeçib byrada **ism, sifət, zəmir, fe'l, zərf, nida, ədat...** qibi jeddi, bə'zən dokkyz klslm qəstərilərdi.

By təksim dogrymydyr? Və byny bizim sərflərimiz haradan alınılər?

By təksimi bizim sərif qitablarımlı, zühəsiz ərəblərdən, ərəb sərif qitablarından alınılər; Ərəblər də rymlardan qəturmuşlər. Rymlardan birinci dəfə “Aristot “dili,” ism fe'l və bynları tamamlajıl parçalar, olmak uzrə uq klslma ajrlımlı idi. Byradan by təksim həm Gərbə, Avropa sərflərinə, həm də Zərkə ərəb, fars

və turq sərflərinə dogry jəllimlədyr. Dəməq, qi, mən-
zə e'tibarilə by təksim pəq zıjadə əsqidur.

Əcəba duzmudur? Byrada nəzərə alınacaq nöktə
by təksimin hansı prinsib yzərinə kyrylmyz oldygydyr.
By təksim sözlərin mə'nasına qərə jəllimlədyr. Dog-
rydan da **ism** ilə **fe'l** arasındə nə qibi fərk vardyr.
Təbii bəsləca mə'na fərki. Məsələn jəməq sözu bir
qərə ism, bir qərə fe'l—məsdər olyr. Ejni syrətlə ism
ilə sifət arasındə da çok dəfə mə'na fərki vardyr: **ka-
ra** sözu bir qərə sifət, bir neçə dəfə ism ola bilər. Ha
belə **jaxəl, jaman kızı** (altyn və kızıl ordy).

Byradan çlkan nəticə, dilin, sözlərin, jəllimləz mə'-
naja qərə, təksimi kabil olmadıgıdyr.

Sözləri **əqillərinə** qərə təksim etməq lazımdyr.
Sözün əqli nədən ibarətdyr və hansı kanyınlar və un-
surlərin tə'siri altındə mejdana qələr?. By dərşimizdən
məksəd by syallara cəvab verməqdur. Indijə kədər jəp-
dılğımlyz qibi by bəhsi də parçalara, dərslərə ajrarak
qəçəcəqiz.

Uymijjətlə sərfdə dydygymyz usyl, turq dili və
by dillə indijə kədər məşğyl olanlar uçun tamamilə jə-
ni oldygyndan, tələbələrimizin hər dərşə dikkətlə tə'kib
etmələri və verilən vəzifələri ciddi syrətdə ifa edib sy-
allara əzlərindən cavablar tapmaga çalğmaları lazımdyr.

Dərşlərimiz əzagadaql məsələlər üzərinə olacak-
dyr:

- 1) Sözün əqli və mə'nası (xarici və daxili ci-
həti)
- 2) Damar nədur? Bəsit, jəpma və kəzma damarlar.
- 3) Əqilçi nədir? Əqilçilərin nev'ləri.
- 4) Dillərin əqli təsnifi.

By dərş bəiuq bəhs daha qıçıqlərinə təksim edilə
bilər. Laqin məsələni tam və bir birinə bağl əqildə
qəçməq daha qıçıq dərslərə təksim etməqi munasib
qərməjiriz. Bynynla barabar, sizə hər məsələni ajr-aj-
rıl misallar və lazımlı qələn kontrol syalları, vəzifələri
ilə izah etməqə çalğacagız.

II-Sözün əqli və mə'nası

a) Mə'na. (uç saat verilir)

Hansıl dili alırsanız alın dildə iqi cihət vardyr.
Birisi o dildəqi, sözlərin mə'nası, diqəri onyn əqli,
jə'ni səslərinin məcmyyndan ibarət olan cihətidur qi,
by dərşlərimizdə qərəcəqimiz qibi, by səslər qejfi sy-
rətdə bir-birinin jəllinə qətilirmiz olmaqlı, bəqə mu-
əjjən və çok kət'i kanyınların tə'siri altındə bir-birinə
jəllimlərdyr.

Sözün mə'nası nədur? **O sözün bizə xatırlatdıqlı
maddə və hallardyr.** Əsqi alimlər, sözün əsasındə, ib-
tidada ifadə etdiqi maddə və hallara bənzəjib bənzə-
mədiqi hakkındə juzlərcə illər munakəzə etmişlərdur.
Bə'ziləri sözlərin, maddələrdə bylynan səsi, kok, rəng
əqil, biçim, qibi hər hansıl bir xasijjətə qərə verildi-
qini iddia etmişlərdur. Hər dildə oldygy qibi turqcədə
bir neçə söz vardyr qi, dəlalət etdiqləri əzlərin təkli-
didurlər. Bynlara təklidi sözlər „Звукотдража-
тельн“ tə'bir olynyr; məsələn: partlamak, qurlə-
məq, havlamak... iləx.

By qun by sözlərin bə'ziləri o dərəcə dejişmiş-
lərdur qi, bynların vaktilə təklidi sözlər oldygyny tap-
mak çətinur. Məsələn tupurməq sözünün **tufu** və ja
tupu sözündən qəldiqini çok adam dyjmaz, xusysilə
osmanlı və əzqə ləhcələrdəqi tufur əqli qəturulursa
Ejni syrətlə sysmak sözu də **s!** nidasından qəlmiz-
dur.

Jlidləz və ja yldyz sözu jənə də **jalt, jylt...** qi-
bi təklidi sözdən dogmyzdyr.

Dediqimiz qibi hər dildə bir nəçə by qibi sözlər
tapmak mumqundur. Jəllimləz butun dilin, vaktilə by
qibi sözlərdən ibarət oldygyny zən etməq xətdyr. By
məsələ by qun də lisaniyyat və fəlsəfədə həll edilməmiş-
dur. Jəllimləz byrasıl ajdındyr qi, sözlərə mə'na ve-
rən, **iz** dur, **istehsal** dyr. Bir xalk nə kədər mədəniy-

jətsiz və ibtidai olyrsa olsyn, onyn özünə maxsys istehsal usyllar, istehsal munasəbətləri vardyr.

Istehsaldan əvvəl, jə'ni cəmiyyətədən əvvəl, dil jokdyr, jə'ni, əsasən dilə ehtijac jokdyr. İnsan by dərəcədə jə'ni dilsiz devrində qəstərən heç bir izə rast qəlinməmişdir. Ən əsqi devrlərdən alarak insanlar camaat halında və istehsal bəzində qərunurlər. Bynyn uçun hər hansı bir əqildə ifadə alətləri, dilləri də vardyr. Alimlərdən bir neçələri daha miladi on jeddinci və on səqqizinci əsrlərdə demislərdir qı, dildə ən əvvəl mejdana qələn və əsas olan unsurlər, **fe'llər** dur. Sonra ismlər, sifətlər, zəmirilər... iləx. fe'llərdən çlkməzdyr. Son zamanlarda japlan tədkiklər by fiqri kəviləzdir-mislərdur. **Fe'l** tə'bir etdiqimiz sözlər nədur? İzin, hərəqətin adı, dejilmi? Yəklər, ibtidai insanlar, hər zəjdən zıjadə, hərəqətə, izə dikkət edərlər. By xususda usyli-tədris, kiraət məsələlərinə ajid olarak jazdılmlz dərslərdə qafi dərəcədə mə'lymat vardyr.

Səjjahlardan bəziləri ibtidai xəklər içində o qibilərini tapmıslərdur qı, bynların dilində fe'ldən başka söz jokdyr və butun başka sözlər fe'llərdən japılır. Məsələn bynlara bir zəjin adı sorylsa, bynlar «onyn nəjə jaradılmlz» səjlərlər. Məsələn ajak-kabıl jerinə ajaga qəjilən zəj, ajak jerinə jurujən, əljerinə dytan...iləx.

Turq dilində də by qibi sözlərdən çokdyr; məsələn: Supurqə sözu supurən deməq dejilmidir? Suz-qəc, dalgıç, kapıl (kapanan zəj) ajag (əsqi əqli atag və mə'nasıl atılan; addım byradan qəlir).

Dajag, kajılğ (kajan), bılçag (biçməqdən)iləx... hər by qibi fe'llərdən japılmlz sözlərdur.

Xulasə: sözlərin mə'nasıl iz və istehsal verir.

Jənə ifadəli kiraət bəhsində də dediqimiz qibi sözlərin mə'nasıl jalılz konkret zəjlərə dəlalət etməqlə kalmajır. Bir neçə mucərrəd, jə'ni dəlalət etdiqləri zəjlər məjdanda olmajan sözlər də vardyr. Laqin by mucərrəd sözlərin əslini arazdırısanlz qərəcəqsınız qı ibtidada bynların hamılz konkret sözlər imiz. Sözlərin əqli, xarici cihəti nədur? Onların səsləri, əvvəlqi dərslərimizdə qərduqumuz qibi onların məxrəcləri və tərqiblərindən ibarət cihətlərdur.

Ibtidai insanların dilində by qunqu dilimizdəqi, kyrylyz tapmak çətindir. Onların dillərində ajıl - ajıl səslərdən murəqqəb sözlərə rast qəlinməjirdi. Təbi bə'zi kijaslar joly ilə əldə edilmiş bir fərzijədur; joksə qimsə insanların by devrdə qərməmiş və by qibi bir dil zamanımlzda jokdyr. Dilin daha təzəqul uzrə bylyndygy by devrə «əczalarında ajılmlamılz dil - нечленораздельный яз.» devri tə'bir olynyr.

By devrdən sonra dil, artık muəjjən səslərdən təzəqub etmiş sözlər və bynların tərqibindən hasil olan cümlələrə malıq olyr. Jykarıda bəhs etdiqimiz devrdə hər sədə, hər nida bir cümlə jerində idi. Jə'ni bir fiqir ifadə eləjirdi. By qun də dilimizdə bylynan vaj! aj!, ax!, vax!... sözləri qibi. Bynlar vasitəsilə insan mə'lymyny oldygy vəchlə, tam bir fiqir, jə'ni məntiki cihətdən alınlıkda bir cümlə ifadə etmiş olar. Deməq qı, dildə əvvələn **cümlə**, sonra **söz** dogmyədyr. Yəklərlə dilinə bakılz! Onların birinci danlma devrlərində çlkardıqlarıl hər səs bir arılja bir fiqrə və ja dygyja dəlalət edər. Ona qərə yəkl dilində əsas cümlədur. By xusysyn bilinməsi, dil tədrisi bəhsində də qərəcəqimiz qibi, pəq zıjadə muhumdur. Çünqu usylçylar arasındaql sərfdən və ja nəhvden dil tədrisinə bəzlamamak davasılz həll etməqdə by nəktənin kə'ti tə'siri olmyədyr. Xulasə: sözün xarici cihəti onyn səsləridur. By səslərin muəjjən uzvlərimiz vasitəsilə mejdana qətirildiqini qəçən dərslərimizdə qərdunuz.

Əcəba sözün mə'nası ilə səsləri nə syətlə dejizir? Byrada dil dejizirmi, dejisməjirmi? məsələsilə sizi məzgyıl etməq istəməjiriz; by xusysda daha birinci dərslərimizdə, turq - tatar dillərindən, ləhcələrindən bəhs elərqən qafi dərəcədə mə'lymat verdiq.

Sözün mə'nasıl dəlalət etdiqi zəjin, halın ortadan kalkmasılə dejizir.

Mə'na dejisməsində byndan başka hallarda olar. Sözün mə'nasıl qənilənir, darılır. Deməq qı, mə'na dejisməsində biz uç cihətə dikkət verməlijiz.

1) Mə'nanın dejisməsi, 2) Qənilənməsi, 3) Darılması.

Mə'nanın dejisməsinə misal: tənrl sözu əsqi turq-

cədə səmə, qəjmə'naslna idi; islamdan sonra allah mə'naslna qəldi; mə'naslna tamamilə dejiəmiz oldy. By qibi dejiəmələrə misal oldykca az bylynır. Laqin mə'naların daralması və qənişlənməsinə misal pəq çokdyr. By mə'nada hər insan hər qun sözlərin mə'nalarlnı dejiədirib dyryr.

Məsələn qənt, səhər, jol, çərəq qibi sözləri alalm. Bir qəntdən iqi adam bir - birinə rast qəlib:

—“Qəntdə nə var nəjok!”, dedi qizaman, qənt sözünün mə'naslnı darlaəmləz olar.

Çunqu qəntli öz qəndini soryəy; qənt, umymijjətlə qənt deməq olmaqlı bəlgə jalnlı muəjjən qənt deməqdir. Ejni syətlə səhərdə otyran bir adam, səhərin mərqəzini kəsb edərəq:

—“Səhərə qədirəm!”, dedi qizaman səhər sözünün mə'naslnı daralır.

Bil'əqs jol sözünü joldaə, (sosjalizma joly, dogry jol, təqiblərində işlətdiqimiz zaman by sözün mə'naslnı qənişləyir. Umymijjətlə jəməq jerində işlətdiqi zaman çərəq sözünün mə'naslnı da qənişləyir:

Çərəq jəjəlim, Səhər çərəq jəməqdən evdən çlkdl...

Jykarlda da səjlədiqimiz qibi insan sözləri işlədir-qən onlarln mə'naslnı ja qənişləyir, ja darlaəmləz.

Mə'nalarln dejiəməsində bir cihətə daha dikkət eləməlidir qı, by da xarici - tiz həyata ajid olan sözlərin daxili həyata, aləmə qəçirilməsidir. Bilxassə işləməz mədəni dillərdə by hal qəyuruz. Xarici həyata ajid olan, jəni dələlət etdiqləri əjləri qəzə qərməq mümkün olan sözlərə **konkret**, mevzy'lar xaricdə olmajan sözlərə isə **abstrakt** və ja **mucərrəd** tə'bir olynır.

Konkret sözlərə misal: daə, dag, ot, at, də-niz, ajak...

Mucərrəd sözlərə misal: kajql, dyjgy, fiqir, duəuncə, qəzəlliql... iləx.

Sözlərin mə'naslnı nə uəun dejiəy?

By syala bir sözlə' aəlik və kənaətləndirici bir cavab tapmaq quədur. Jalnlı by kədərini deməq olır qı, məizətin, mədəniyyətin dejiəməsi təbəddul etməsilə sözlərin mə'naslnı dejiəy. Məsələn qəntli həyatında bir

mə'naja qələn söz daha juqsəq mədəniyyətlə malıq olan səhərdə tamamilə özqə bir mə'na ifadə edər. Umymijjətlə təsərrufat əqillərinin dejiəməsi ilə sözlərin mə'nalarlnı da dejiəy. Bynyn uəun hər slnlfln ejni sözu anlamaslnı, və ja bir sözün hər slnlfdəql mə'naslnı bir dejiədir. Umymijjətlə ibtidai mədəniyyətlə malıq olan xalklarda konkret mə'nalı sözlər daha çok, mucərrəd mə'nalı sözlər daha azdyr. Çunqu mucərrəd sözlərin dogması uəun insanln **təhlil - analiz** və **təcrid - abstraksiya** japacak kədər iləriləməsi lazlmıdyr. Jə'ni onyn başında mucərrəd, məntiki fiqirlər dogmalıdyr. By da ancak elmin, mədəniyyətin, jə'ni təsərrufat əqillərinin iləriləməsi, juqsəlməsi, iz bəlumunun mejdana çlkmasılə mümkün olır. Butun by dejiəmələrin (təsərrufat əqillərinin, zəhni inqizafln, mədəni juqsəlmənin) özünə maxsys umymi kanyınlarln oldygyndan, mə'nalarln söz mündərəcələrinin dejiəməsi də umymi və əsas kanyınlardan aslmıdyr.

Mə'nalarln dejiəməsində qı kanyınlarln axtaran elmə **mə'naijjat — semasiologiya** dejiyir.

Syallar:

- 1— Sözün mə'naslnı nədur?
- 2— Bir neə səsdən ibarət olan bir söz nə syətlə bizə xaricdə qı əjləri və daxili hallarlnı xatırladıql?
- 3 — Təklidi sözlər nədur?
- 4 — Mə'naların dejiəməsi neə cüolar? Qənişləmə və darlaəma hadisələrinə misal tapa bilərmisiniz?
- 5— Konkret və mucərrəd sözlər nədur?
- 6— Hansı kanyınlarln tə'siri altında sözün mə'naslnı dejiəyilir?

Vəzifə:

Aəaglda Sabirdən aldqlı parçada kyrsif ilə jazlmıə sözlərin mə'nalarlnı dejiəyikliqlə qəstəriniz!

Bir bəluq boə—bogazlık, həjvərəliql adətimiz.

Dolydyr lə'nətilə, gejbət ilə səhbətimiz.
Okymakdan pajlmıız jok jazıdan
kismətimiz.

By avamlıkda belə hər sözu təfsir edəriq!
Mumqun oldykda, musəlmanlara təqfir edəriq.
Danıqlı bəşlənəriq hər necə unvan olsyn
İftira, ləgv, əbəs, hərzeji hədjan olsyn
Koj bizim din arimiz olsa da viran olsyn.
Ejni əji Ə.Həkverdov dan aldılğmıız by par-
çalarda qəstəriniz:

Bəli əlim, ajagım qəsildi arvat qibi
oldym; istədim istəfa verəm; sonra kəza özu mə-
nim kolymdan dytdy.

By sözlər bir ok olyb, Qərbalajı. Zalın by
tərəfindən dəjib, o biri tərəfindən çıkdı. Arvat
abquət pizirmizdi, qətirib kojdy qizinin kabagına.

Byna bənzər parçalar tapıb orada jykarıda
sejladıqımız nəkteji – nəzərdən mə'na dəjizmələrini
qəstərə bilərsiniz.

b) 3əqil

Sözün xarici cihəti haqqında, mə'nadan izahət
verirən, demişdiq. Söz xarici cihətdən alınlıqda bir
neçə səslərdən əmələ qələr. By səslər əvvəla **həcalar**
mejdana qətirər. By həcalar da birləşərək sözləri ve-
ririlər.

Sözlərin mejdana qəlməsi muəjjən kanynlara ta-
bə'dur. Əvvələn hər sözün bir mə'nası olmalıdyr; mə'-
nası olmayan səs jıqlıqlı **səz** deyilə bilməz.

Bəs sözün dəjizməsi, 3əqildən 3əqilə qəcməsi nə
syətlə olyr? Sözün xarici cihətdən dəjizməsilə daxili
cihətdən dəjizməsi arasında münasəbat jokdyr. Məsələn
jykarıda qəstərdiğimiz qibi' tanrı sözünün mə'nası
tamamilə dəjizdiqi halda səsləri, 3əqili heç dəjizməmiş-
dur, deyərsəq janlıq olmaz (jalıqlı bə'zi jerdə n ilə
tanrı və ja ə ilə tənri deyilir). Halby qı, dəmir
sözünü alınlıq: timyr, Tejmyr, Təmir qibi bir neçə
3əqilləri izləndiği halda mə'nası bildiğimiz mə'dəndur.

Ejni syətlə: taz, daş, qəl, çəl, qıl, sy, syv,
syb... sözlərinin mə'nası dəjizmədiqi halda 3əqilləri
ajrı kəbilələrə və əlqələrə qərə ajrıdyr.

Byradan çıkan nəticə nədur? Sözün 3əqli ilə mə'-
nası ajrı—ajrı 3əjlərdur və onların arasında muna-
səbat olmadıqlıdan dəjizmələri də ajrı—ajrı kanynlara
tabə'dur.

Turq—tatar dilləri mə'naca bir—birindən çox yzak-
ləmadıqlı halda 3əqilə, xarici unsurlərin dəjizməsilə
arada muhum ajrıllıklar vardyr.

Sözün 3əqli nədur? Səz, bizim dilimizdə başlıca,
iqi parçadan ibarət olyr: **damar, 3əqilçi**. Byna rysca,
корень və аффикс tə'bir olynır. **Damar** sözün əsli
əsqi tə'birlə desəq cevheridur; sözün mə'nasınlı daşlı-
jan damardyr: Dəmir, qəmur, daş, əl, jol, ev qibi
sözlər damardyr.

3əqilçi səzə ilavə olynarak onların mə'na və 3ə-
qilə az çox dəjizmələrinə səbəb olyr. Bynın üçün də
onlara **3əqilçi**, jə'ni sözün 3əqlini dəjizdirən de-
jiriz. Məsələn jykarıda qətirdiğimiz sözləri alınlıq. Byn-
ları dilimizdə azagıdaqlı 3əqildə qərməjən, esitməjən
jokdyr. dəmirçi, qəmurluq, daşlı, əlindən, jol-
da, evlən...

Byrada damarlara ilavə olynan parçalar: **çi, luq,**
ıl, dən, da, lən dur. Bynların hamısı 3əqilçidir.

Damarın 3əqilçi ilə bir jərdəqi halına o sözün
3əqli deyilir; məsələn: dəmirçi dəmir sözünün qə-
murluq qəmur sözünün 3əqlidir.

O halda sözün 3əqli nə deməqdur? Sözün 3əqli
damarla 3əqilçidən ibarətdur. Sözün dəjizməsi də iqi
durlı olar. 1) Damarın dəjizməsi. 2) 3əqilçinin dəjiz-
məsi.

3əqilçisi olmayan sözlərə **damar** dediyimiz qibi,
3əqilçili sözlərə **əsas** (основа) deyiriz.

By xusyslarda iləridəqi dərslərmizdə mə'lymat ve-
ririz.

Vəzifə:

İmdi azagıdaqlı parçaları, damar və 3əqliçiyə
ajrınlıq:

Okytmyram, əl çəqin

Ogyl mənimdur əqər, okytmyram, əl
çəqin!

Ejləməjin dənqəsər, okytmyram, əl çəqin!
Qərçi, by bədbəxt əzu elmə həvəsquardyr
Qəsbi—qəmal etməqə sə'ji daxi vardyr,
Məncə by izlər butun ziveji-quffardyr.

Ixtar—Ərəb və fars sözlərini damar qibi alıb oları parçalara ajırmak lazım qəlməz.

III-Damar nədur?

a) Bəsit, b) Japma, d) Kozma damarlar.

(Dert saat verilir)

Damar nədur syalına bir dərəcəyə kədər jykarıda da cavab verdik. Damar sözün mə'nasılı dazıjan parçadır. Heç bir əqilçi ilavə olynmadıqlı haldada damarın özünə maxsys mustəkil mə'nası vardyr. Ağac, qızı, ot, at, jer, dəniz, by qibi əqilçisiz damarlardyr; bynynla barəbar, bildiqiniz vəchlə hər birinin özünə maxsys mustəkil mə'naları vardyr. Lugətləri açdıqlı zaman, rast qetirəcəqiniz sözlərin çokysy by qibi bəsit və mustəkil mə'nalara maliq sözlərdur.

Bir xalqın izlətdioqi damarlar bir jerdə, bir qitabda jıqlırsa ona lugət dejilir.

Əqilçisi olmajan damarlara biz bəsit damar de-jiriz. Bəsit damar daha əqilçi ilə damara ajırmak kabil olmaz. Laqin byrasılı xatırlılda dytmalıslıqı, by qun bizim bəsit damar dedioqimiz sözlərin pəq çoky əvvəlcə bəsit dejilərdi. Bynlar by qun dilimizdə danızan adamların byrlarına qərə **bəsit** dur. Çünqu onlar artıq by damarlara ilavə olynan əqilçiləri izlətməjirlər; by əqilçiləri, tə'bir cəjiz isə ynytməylər.

Bir neçə sözlər vardyr qı, əvvəlcə bəsit olmadıqlar, halda by qun bəsitləməjilərdur; məsələn jakın, açık, qəzəl, iləri, alçak, toprak.. sözlərini by qun damarla əqilçiyə ajırmak kabil dejildur.

Japma damarlar. Japma damar əqilçi ilə bəsit damardan tərəqqub edən sözlərdur.

Dilimizdə bylynan bir çok sözlər japma damarlardan ibarətdur. Laqin jykarıda sejlədioqimiz qibi, by qibi japma damarların bir çokyny artıq fərk edə bilməjiriz; çünqu by damarlara ilavə olynan əqilçilər, tə'bir cəjiz isə cansızlanmıdyrlar, jə'ni bynları artıq damarlardan ajırmak kabil dejildur.

Damarla əqilçinin birləsməsi, başka durlu dejə-

cəq olsak, jəpma damarların mejdana qəlməsi üçün bir neçə zərtlər lazımdır:

1-Bir damardan ayrılan hər zəqilçi, özqə damarlara da ilavə oluna bilməlidir; məsələn: b l ç + a k, d a l + g l n, d a z + l l k, d a g + d a, k a j + g l n. sözlərindəqi: **ak**, **gln**, **llk**, **da**, **gl** zəqilçilərini turqcədə tapılan hər hansı bir sözə ilavə edə bilərsiniz; məsələn **gln** zəqilçisi ilə j a n + g l n, d a r + g l n, d o j + g y n, a z + g l n, d y r + g y n... **Ak** zəqilçisi ilə d y r + a k, o r + a k, j a t + a k, d a r + a k, b a t + a k...

Llk ilə: d a g + l l k, b a z + l l k, k l z + l l k, b a j r a m + l l k, l n s a n + l l k...

Da ilə: b a g + d a, a z l l k + d a, A z ə r b a j c a n + d a, a t a + d a, b a z + d a...

L ilə: ç a l + g l, d y r + g y, y z + g y, s o r + g y... qibi sözlər mejdana qətrilə bilər.

2-nci zərt zəqilçi ayrıldıkdan sonra kalan damarın öz başına müstəkil mə'nə verə bilməsi və özqə zəqilçiləri də ala bilməsidir; məsələn: **dag** damarın **da** zəqilçini ala bildiği qibi, **dan**, **llk**, **çl**, **la**, **ll**... qibi daha bir neçə zəqilçiləri ala bilər.

By zərtləri nəzəri—e'tibara alaraq, damardan ayrıla bilən zəqilçilər, həqiqi zəqilçilər oldıyğı qibi kalan kisləm müstəkil mə'nəyə malik olmaq zərt ilə müstəkil damarlardır.

Bynynla barabar, jəllənlz by kədər qafi dejidur. Zəqilçi ilə damarın bir-birinə məhquəm syrətdə jəpləməsi üçün uç zərt daha vardır:

1-Zəqilçi, damarın ahənqinə tabe' olmalıdır. **Ahənq** nə deməq oldıgyny sizə qeçən dərsimizdə bildirdi. Byrada daha duzoqun və məntiki olmaq üçün, damarın son həcasının ahənqinə deməq lazımlı qəilir. Çünqu mə'lymynyz oldıyğı vəchlə, dilimizdə bylynan bir neçə, fars, ərəb və Avropa dillərindən alınmış olan sözlər ahənqə tabe' dejidur. Byrada e'tibar damarın son həcasındadır; əqər sözün son həcası kalın isə zəqilçi də kalın, incə isə incə olmaq lazımlı qəilir. Azəri ləhcəsində byndan başqa zəqilçilər d o d a k s a j i t ə l ə r i a h ə n q i n ə t a b e ' d u r, j ə ' n i s ə z u n, d a m a r ı n s o n h ə c a s ı d o d a k s a j i t ə s i n ə m a l i q i s ə, z ə q i l ç i d ə d o d a k s a j i t ə l i b a ş k a t ə '.

birlə, **mudəvvər sajitəli** olmaq lazımlı qəilir. By syrətlə bir çok zəqilçilərin dörd zəqli vardır: 1) incə, 2) ka-, lın, 3) mudəvvər, 4) gejrı mudəvvər. Məsələn: **gln-qin** d a l + g l n, q ə r + q i n, d y r + g y n, d u z + q u n.

2-Zəqilçinin baş samitəsi ilə, damarın son samitəsi sağrılıq və sadalıq cihətdən bir-birinə yjmalıdır. başqa sözlə deyəcəq olsak damarın son samitəsi zəqilçinin baş samitəsini təmsil edir. By syrətlə turq dilində bylynan zəqilçilər by cihətdən də sadalıq və sağrı olmaq üzərinə iqi kisləmə ayrıılır. Bynynda ahənqə qərə dörd zəqlini alacaq olırsak hər zəqilçi səqqiz durlu olar: dörd sağrı, dörd də sadalıq. Məsələn jykardı qetirdi-qimiz **gln** zəqilçisi **g** səsinin sadalıq olmasına qərə sadalıq idi və kalanları da onyn ahənqə qərə dejişən iğinci dərəcədəqi zəqilləridir. Sağrı zəqli əzəgıdəqlı qibidir: **Kln-qin**, **kyn-qun**..

Səqqiz zəqilli birdən **gln-qin**, **gyn-qun**, **kln-qin**, **kyn-gyn**. By zəqillər fərzi və nəzəri olmaqlı həjatda. jə'ni dildə pəq zıjadə canlı syrətdə mevcyddyrlar:

d a l + g l n, q ə r + q i n, d y r + g y n, d u z + q u n,
K a ç + k l n, q ə ç + q i n, d y t k y n, q u s + q u n.

3-Zəqilçi ilə damar bir-birinə yrgy ilə bağlanmalıdır; jə'ni bir yrgy ilə səjlənməlidir. **Yrgy** də zəqilçinin üstündə, jə'ni son həcasında bylynyr. Byndan jəllənlz fe'llərin mənfı əmri-hazır sigəsi müstəsnadır.

Bə'zi səflərimizdə **adət** jə'ni zəqilçi namı altında zıqr edilən jərlim sözlər vardır qı, bynlar damarların yrgysyny almazlar; Damarla barabar bylyndykları zaman ayrı yrgy ilə tələffuz olınyrlar. By xusysda **lalə** zəqilçisi ilə: **ilə** jərlim sözünü mukajəsə ediniz. By sonıncysy ejni zamanda ahənqə də tabe' olmaz; məsələn):

a d a m + l a, b a b a m + l a, m ə n i m + l a, q ə z + l a...

a d a m + i l ə, b a b a m + i l ə, m ə n i m + i l ə, q ə z + i l ə...

Butun byraja kədər səjlədiqlərimizə bir jəqyn verməq istərsəq by nəticəyə qəlməlijiz:

Zəqilçi, ahənqə, yrgy ilə və damarın son səsi vəsitəsilə təmsil edilməq joly ilə damara sıqlı syrətdə bağlanan və müstəkil mə'nəyə malik olmajan söz parçalarıdır.

Byrada əcnəbi sözlər barəsində bir neçə söz de-

məliji. İndijə kədər turq dilinə qeçmiş olan əcnəbi sözlər, umymijjətlə turq dilinin ahənqinə tabe' olmaqlar. Bynların bəziləri xalk dilində ahənqə yjdyrylmyə isələr də, xalk dilinə qirməyənləri, ədəbi dilimizdə, de-jilə bilər qi, tamamilə öz əqillərində izlədirlər. Byn-lara əqilçilər, turq dili əqilçiləri ilavə olyndygy zaman sonlarına e'tibar olynır. Əqər sezun sony **xəfif-incə** həca ilə bitərsə incə, **səkil-kalın** həca ilə bitərsə kalın səslə əqilçi ilavə olynır: səbat+la, mətanət+da, itab+dan...

Jykarlıda, by qun artıq bir neçə japma damarları, əqilçilərindən ajrlmak kabil olmadıqları, səjləmişdiq, azagıdaql dərşimizdə, by xusysda daha ziyadə dajan-maql və'd etməqlə barabar byrada bir neçə sözlə by fiqri izah etməliji: jakın, iləri, jykarlı, kylak, ajak, otag... qibi sözlər by qunqu turq dilinin kaj-dalarına, daha dogrysy, damar və əqilçilərinə dajana-rak parçalarına ajrlmak kabil dejildir. Halby qi, byn-larlı azagıdaql syrətdə parçalamak mumqundur: jak+ılın, il+əri, jyk+arlı, kyl+ak, aj+ak, ot+ag. Bynlardan bəzilərinin (məsələn kylak) by qun artıq kət'i syrətdə mə'naslı mə'lym dejildir. Laqin bir neçələri qərəq əzqə turq-tatar ləhcələrinə və qərəqsə əsqi turq dili abidələrinə istinad edilərək oldykca duz-qun syrətdə təhlil edilə bilər; məsələn:

Jak sözu tərəf mə'naslınadyr qi, jaka sözündə də saklanmışdır; ılın əqilçisi bir neçə sözlərimizdə tapılar: ak+ılın, sat+ılın... iləx. İləri sezunun əsqi əqli ilqəri dur qi, byrada il+qəri parçalarlı-nı ajrlmak asandır. Necə qi, içəri dızarlı sözləri də iç+əri (əsqi iç+əri) dıə+arlı (əsqi dıə+karlı) parçalarında tərəqqub etmişdir.

Jykarlı sözündə damar **jyk** dyr qi, jokyə, juq-səq sözlərində by damara rast qəliriz. Mə'naslı təpə, juqsəq deməqdur (jyca sözündə də byjy damarlı var-dyr). Ajak sözünün əsqi əqil adakdyr qi, byrada **ad** və **ak** əqilçisi ajrla bilər, necə qi, addım sözündə də by **ad** damarlı vardyr.

Otag sözündə **ad** damarlınlı tanlmak çətin de-jildir. Kylak sözünün parçalarlınlı kət'i syrətdə qəs-tərməq mumqun dejilsə də bynyn da japma damar

oldygyna subhə jokdyr. Japma damarları, ancak by qun danızan xalkın suyrına qərə almalıdyr. Çünqu dilin tarixi ilə əznə olan adama qərə japma damarlar daha ajdlı qərunur və əczalarlına daha tez ajrla bilir

Kozma damarları. Dildə söz yapılmasınlınlı bir usuly daha iqi damarlınlı bir-birinə ilavə edilməsidur; Agdam karankyə, doksən, səqsən, Ag-dəniz... By misallarda iqi ajrl damarlınlı bir-birinə ilavə olynıb bir əjə dələlət etdiqini qərunur. Məsələn Ag-dam, nə **ag** nə də **dam** deməq olmaqlı jalınlı Azərbajcanda bir əhərdur. Ejni syrətlə karankyə, Ag-dəniz qibi isimlər də by qibidur.

Byrada kozma (murəqqəb) isimlərin birinci ərtini mejdana çlkarmış olyryz: kozma ismin hər iqi parçası öz mustəkil mə'naslınlı itirərək, uçuncu bir mə'naja qəlməlidur, jəni mə'naca jeni bir isim ortaja çlkmalıdyr. Bəzən kozma ismin əlaməti **mə'na** dejil, bələqə **əqli** dur. Məsələn **ahənq**: iqi damar ahənqə bir-birilə kajnadıqlı, bağlandıqlı halda kozma bir damar mejdana qətirmiş olyrlar: səq-sən, doksən... sözləri əlbəttə: səqiz+on, dokyz+on, sözlərindən murəqqəbdur. Laqin byrada sevti və ahənq cihətlərindən sözlər bir-birilə slıqlı sy-rətdə bağlanmışdyrlar: **on** sözu səqsəndə **ən** olmyə və doksəndə **an** diqər tərəfdən səqiz sözu səqs, dokyz sözu isə doks əqilinə qəlmış, jəni birinci-sində i, iqincisində y səsləri duşmuşdur.

Nəticə: kozma damarlınlı iqi əlaməti vardyr: 1) Kozma damarlı mejdana qətirən parçalar öz mustəkil mə'nalarlınlı itirməlidurlər. 2) Səscə, ahənqə bir birinə bağlanmalıdyrlar.

By ərtlərin hər hansı biri tapılmak qafidur.

Syallar:

- 1—Damar nədur?
- 2—Bəsit damar nə deməqdur? Butun by qunqu bəsit damarlar əvvəlcə nə halda idi?
- 3—Japma damar nə deməqdur?

4—Zəqilçi ilə bəsit damarın birləşməsi üçün nə qibi zərtlər vardır?

5—Kəzma damar nədur? Və necə mejdana qəlir?

Vəzifə: hər hansı bir parçanı alıb oradan bütün by səjlədiqimiz damarları bylyb qəstəriniz!

IV—Zəqilçilər və nev'iləri

(By dərsə dert saat verilir).

- a) Zəqilçi nədur?
- b) Səz jəpıclı zəqilçilər.
- d) Səz dejişdiricilər
- c) Bəz. orta, son zəqilçilər,
- i) Cənsız zəqilçilər.

Zəqilçi nədur?... İndijə kədər olan dərslərimizdə sizi bir neçə zəqilçilər ilə tanıd elədiq. İləridə turq dilində tapılan zəqilçilərin bəzilələri ilə əznə olacaksınız. Əcnəbi **da-də, çi-ci, ak-əq, gyn-qun...** qibi bir neçə zəqilçilər haradan çıkdı? Öz dili üzərində düşünən adam by syala qəlib çatacakdyr. By qunqu dil bəljisi-nin bizə qəstərdiqinə qərə zəqilçilər ibtidada, jə'ni. tarixin kejd etmədiqi vaktlarda mustəkil damarlar idilər; sonra qet-qədə öz mustəkil rollarını itirib, zəqilçi halına qəldilər. Zəqilçilər, bizim dilimiz üçün ən əhə-miyyətli sözlərdur; bynlar olmazsa danləmək kəbil olamazdı. Bynların rolyny, ağacların, nəbatların canlanma-sına xidmət edən fəjdalı mikrobların rolyna bənzətməq kəbildur. Zəqilçilər səjəsində dil canlanır, hərəqətə qə-lir, sözlər bir-birinə bağlanır, bir damardan bir neçə sözlər mejdana qətirməq olar.

Zəqilçiləri bir neçə nev'lərə ajlrmak mümkündür; 1) səz jəpıclı-səz dejişdirici, 2) bəz-orta-son, 3) cənsız, və jə cənsızlanmış zəqilçilər.

Səz jəpıclı zəqilçilər. O nev' zəqilçilər vardır qi, bynlar ilavə olyndyklar sözlərdən mustəkil sözlər mejdana qətirirlər və o səzun əvvəlqi mə'nasını dejişdirirlər. Bynlara „səz jəpıclılar-словообразователи“ deji-lir: **çi, ci, gyn-qun, lık-liq** zəqilçilərini alınız.

İz səzundə izçi səzunı təzqil edəlim. İz də izçi də mustəkil sözlərdur. Ləqin iz başka, izçi başka. Jə'ni **çi** zəqilçisi iz səzunun mə'na və mevzy-yny dejişdirmiz oldy, iz səzundən tamamilə ajrl bir səz mejdana qətirdi.

Ejni syrətlə dyr sözündən mejdana qələn dyr-gyn, duz dən: duzoqun, qəz dən: qəzluq, don dan: donlyk bir-birindən tamamilə ayrı sözlərdur və bynların səbəbi də jykarıda qəstərdioqimiz əqilçilər-dur. İndijə kədər jazılmış olan səflərimiz bynların bəzilərinə sifət ədatları namlə ziqr edə qəlmislər-sə də umymijətlə dilimizin təəqqulatına by nəkteji nəzərdən janəmadlıklarından söz japlıcl əqilçilərin, dilimizin ən canlı klsmənlə kiymət və əhəmiyyəti on-ların qəzundən yzak duzmuşdur. İləridəqi dərslərimiz-də sizə by xusysda daha çox misal və daha bol izahət verəcəqiz.

Söz dəjizdirici əqilçilər. Söz dəjizdiricilərin roly, dilimizdə pəq muhumdur. Bynlar olmadan sözləri biri birinə bağlamak və tərqi b cümle nlik mejdana qə-tirməq kabil dejildur: **da-də, a-ə, ja-jə, lın-lın, la-lə...** qibi əqilçiləri alınlz: $ota + da$, $ev + də$, $ev + ə$, $ota g + a$, $ota g + lın$, $ev + lın$, $ota g + la$, $ev + lə...$

By əqilçilərin damarları ilavəsilə sözlərin mə'na-sı dejidimi? Xejr jalınlz əqli dejidir. Jə'ni jeni bir söz mejdana qəlmədi, jalınlz ejni söz başka bir əqil aldı. By xusysda tam kənəət hasil etməq üçün: **Ev-də, evli, adamla, adamlık, baladan, ba-laca...** sözlərini mukajəsə ediniz. Ejni sözə bir dəfə söz japlıcl, bir dəfə də söz dejidirici əqilçilər ilavə edilmizdur. Söz japlıcl ilavə olyndykda jeni sözlər əmələ qəlmizdir (evli, adamlık, balaca). Halby qı, söz dejidiricilər ilavə olyndykda sözün əsas mə'nasını de-jizməməqlə barabar ejni söz jeni bir əqlə qirmizdur (evdə, adamla, baladan...). Söz dejidirici əqilçilər sözləri bir-bir bağlarlar demizdiq. Dogrydan da, məsə-lən **adamla** dediğimiz zaman söz tamam olmaz. **Adamla nə olmyə?** qibi syal xatıra qəlir. Za-tən sözə by əqli verməq ony özundən sonra qələcəq sözlərlə bağlamak xatı, uçundur. **Adamla adam ol atamla qetdiq evdən çlk!** Evdə idim qibi söz japlıcl əqillərə mustəkil sözlər mejdana qə-tirdiqləri üçün **sərifi əqilçilər** dəxi dejildir.

Söz dejidiricilər isə sözləri bir-birinə bağladlıkla-rından, bynlara **nəhvi əqilçilər** tə'bir olynyr.

Baz, orta və son əqilçilər. Əqilçiləri bir də sə-zun başında, ortasında, sonunda olmasına qərə ayrı-lz: baz əqilçi, orta əqilçi, son əqilçi. Bizim dilimiz-də jalınlz son əqilçi olmakla barabar, baz və orta əqilçili dillərdən də bir çox söz alınlz. Baz və orta əqilçilərin nə oldygyny da bilməlisiniz.

Məsələn ərəbcə **kəlb** - کلب sözünü, və ja qutub - قطب sözünü alalım; birinci sözdən inkilab - انقلاب sözünü mejdana qetirə biləriz qı, by qun bizim dili-mizdə bildiğiniz mə'nada, jə'ni revolusija mə'na-sında islənilir; **kəlb** damarından by söz nə syrətlə hasil oldy. İqi əqilçi vasitəsilə: baz və orta. Sözün başına **in**, ortasına **a** əqilçisi qəldi və by syrətlə jeni bir söz hasil oldy. Bynlardan **in** baz, **a** orta əqilçi olar.

Ejni syrətlə qutub - قطب sözündən: məqtəb - مكتب sözü təqil edildiyi zaman damarın başına **mə**, sony-na: **ə** əqilçiləri qetirilmiş olar.

Məclis - (مجلس) cəlis və inqisar - (انكسار) qəsr (کسر), təqil - (تشکیل) əqil - (شکل), iclas məclis (مجلس) sözləri də by nev'dəndur.

Qətirdiğimiz misallar ərəb dilindən alınılmışdır. Baz əqilçi Avropa dillərinin hamı cümlesində var-dyr; məsələn zys dilini alınlz: byrada сидеть пре-дседател, ход, выход, вход, восход, заход, расход, отход, приход, переход... sözlərinə rast qəlirsiniz qı: пред, вы, в, вос, за, рас, от, при, пере, əqilçiləri vasitəsilə təqil edilmizdur. Əqilçi və da-mar bəhsində turq dilindən qətirdiğimiz misallardaql əqilçilər, həp son əqilçilərdur. Çünq turqədə baz və orta əqilçilər jokdyr.

Cansız əqilçilər. Bir neçə əqilçilər vardyr qı, dilin dyrmadan dejidməsi nəticəsində javaz-javaz by dili danlızanların zuyryndan çlkar və öz rolyny itirir. O dili danlızanlar artlk by əqilçinin fərkinə varmaz-lar. By nev' əqilçilərə **cansız, əlu** (мертвые) əqilçi-lər dejilir. Turq dilini qəzdən qəcirdiğimiz zaman by qibi bir neçə əqilçilərə rast qəliriz; byradan məksə-dimiz jalınlz sizin dilə zuyrly syrətdə bakmanlz və

əsqi səflərdə oldygy qibi, jalınlz kury kajdalar, əzbər-
ləməjərəq, dilin muxtəlif cihətləri üzəndə lazımlı qə-
lən muzahədələri japa bilməniz munıqun oldygyndan bir
neçə misallar qəstərməqlə qifajətlənəcəqiz. İləridə sərf və
lisan məsələlərində kuvvətləndiqiniz zaman by nəv'
məsələlərlə daha dərindən məəgyıl ola bilərsiniz.

1) Əsqi turqcədə **qəri-gari, karı-qəri** əqilində
istikamət qəstərən əqillər vardır qı. Cənyb turqcəsin-
də bynlar **k, q, g q** səstərinin duzməsilə: **əri-arı** qibi
iqi əqlə ixtisar olyndylar. Azəri ləhcəsində by əqil-
çinin əzəgıldaql sözlərdə tapılır: dı-ə-arı, jy-k-arı;
il-əri, q-əri, iç-əri... Bynlardan jalınlz içəri dı-
ə-arı sözlərini təhlil etməq munqundur (Azərbaycanda
dı-ə-arı əqli də vardır). Əsqidən bütün sözlərə qə-
lə bilən by əqilçi, indi cansızlanmışdır; jə'ni bir ne-
çə sözdə kalmışdır. Byndan başka azəri ləhcəsində
danışan adam by əqilçinin heç bir syrətlə fərkində
dejildir. Bynyn üçün by sözlərə bir daha **mə'yl fih**
ədatı, və ja əqilçi olan **ja-jə, a-ə** ilavə olynyr: dı-
ə-arı-ja, içəri-jə, iləri-jə..

By syrətlə dı-ə-arı, dı-ə-a deməq oldygyndan:
dı-ə-arı-ja=dı-ə-a+a, içəri-jə=iç-ə+ə+ə olar.

2) Jənə əsqi turqcədə ərəb istilahlə dejəcəq olsa
mə'yl-mə mə'nasılın verən: **in-in** əqilçiləri vardır
qı, bizim by qunqu turqcəmizdə cansızlanmışdır. By
əqilçiləri biz ancak kıl-ıl, jazıl qibi bir-iki söz-
də tapılır.

Kıl-ıl-kıl ilə, jazıl-jaz ilə deməq-
dur qı. rysların: зимою, летом dediqlərinin karəllil-
dyr. Vaktilə by əqilçilər də bütün sözlərə ilavə olynə
bilirlərdir.

Dilin ömrünü qəzumuz önünə qətirərəq duzunə-
cəq olsak by nəticəyə qəlıriz:

Mustəkil sözlər javaz-javaz jarıl
sözlər, və ja əqilçilər olyr və canlı
əqilçilər iste'maldən çılklb cansız-
lanır, onları n jərinə təzələrlə qəlır.

Syallar:

- 1—Əqilçi nədur?
- 2—Söz jarıl, əqilçilərin xusysijətləri nədən ibar-
ətdur?
- 3—Söz dəjizdiricilər hakkında nə dəyə bilərsiniz?
Nə üçün söz jarıl, "sərfi" söz dəjizdiricilərə "nə-
vi" əqilçilər dejiriz?
- 4—Baş, orta və son əqilçilər nədur?
- 5—Bizim dilimizdə hansılar, vardır?
- 6—Sansız əqilçi nə deməqdur?
- 7—Dilin ömrünü necə xulasə eləyə bilərsiniz?

1) vəzifə

Turqcə mə'lymynyz olan mənsyr və mənzym bir
parçanı, alarak əqilçilərini qəstəriniz və onları, bizim
jarıl, jalınlz qibi, silnıflara bəlunuz!

2) vəzifə

İndiliq əzəgıldaql parçada *altı cızılmış* əqilçilərin
nev'lərini və rolların qəstəriniz!

Sabirdən:

Qonlym bylanır quçədə cəvlanıl, qər cəq
Nitkim dytylyr hərzeji-hədjənıl, qərcəq.
Canım uzulur əldəqi kalxanıl, bakcak.
Kəlbim alırlr bəldəqi patranıl, qərcəq
Bakdıkcə revolverinə, əndəmlm olyr syst.
Bəgırlm jarıl, xəncəri-bərranıl, qərcəq.
iləx.

V-Dillərin əqil təsnifi

İndiyə kədər keçən dərslərimizdə qəstərdioqimiz xysysijjətlərinə bakarak, dunjada bylynan butun dilləri slnlflara ajllrlrlar qi, bynlar araslnda turq dilinin də özünə maxsys jeri vardyr. Byna ə ə q l i t ə s n i f demə-
mizin səbəbi, byrada dillərin jallnlz əəqli xusysijjətlə-
rinin e'tibara alınmasındandyr. Əəqilcə bir birinə ox-
sajan dillərin bir birilə kohym, jakln olmasl lazlm
qəlməz. Necə qi, butun qəçəbə xalklar biri-birilə ko-
hym, jə'ni bir əsildən çlkməz dejildurlər. Bynynla ba-
rabar necə qi, butun qəçəbə, və ja qəçəri xalkların
iktisadi vəzijjətləri, təsərrufat əəqilləri, umymi əsasları
ilə, bir dərəcədədur, ejni syrətlə, ejni əəqli xusysijjət-
lərə maliq dillərin təəəqqulatl, sərfi əsasları birdur.

İndiyə kədər bəzləca dert tip əəqildə dillər tədkik
olynmyzdyr.

1) **Həcaji və ja əəqilsiz dillər**; by nev' dillərdə
jallnlz damarlar bylynyb əəqilçilər olmaz. Ona qərə
by qibi dillərdə „sərf“ jokdyr. Jykarlnda qərduqumuz
qibi, bizim dillərimizdə bir damardan, əəqilçilər
jardlmı ilə, bir neçə söz mejdana qətirməq mumqun-
dur. Halby qi, əəqilsiz dillərdə sözün jallnlz özündən
və sonra qələn sözə qərə mə'nasl mə'lym olar.Çin,Sijam,
Annam.... qibi əlqələrin dili by kəbildəndur.

2) **İltisaki dillər**: by dillərdə əəqilçilər vardyr; ja-
llnlz sözu sonyna qələrler, bəzlnda və ortaslnda by-
lynmazlar. **İltisakinin** mə'nasl **japlıdırma** deməqdur.
By dillərdə damarların sonyna əəqilçilər, qyja japlı-
dırılmlz qibi oldyklarından by ad verilmişdur, turq-
-tatar, mogol-mançy, finygyr, bir neçə Avstralja və
3imali Amerika dilləri by əəqlə maliqdur.

3) **İnsirafi dillər**: by dillərdə həm bəz, həm orta,
həm də son əəqilçilər bylyndygy qibi, səzlərin dejjədi-
qi zaman damarların səsləri də dəjizər. Halby qi, ilti-
saki dillərdə by hal jokdyr. Məsələn; ryscadan bir-ici
misal alalım:

Бумага-бү мажрый, ход-заха-живат, писать-пиши..

Byrada б у м а г а sözünün axlrlndaql **g** səsinin **z** səsi-
nə, ход sözündəqi **d** səsinin jənə **z**, писать sözündəqi
s səsinin **z** səsinə təbəddul etdiqini qəruruz. Byndan
bəzka səzlərə bəz əəqilçilər də e'lan edilmişdur.

Hindo-Avropa dilləri insirafi dillərdur. Hindo-Avro-
pa dedioqimiz dillərə: rys, franslz, fars, hind,inqilis, erməni,
qurd, ispanjol, italjan, alman, leh... qibi dillər daxil
olur.

4) **Tərqibi dillər**: by nam altında ziqr edilən dil-
lərdə butun cümlələr söz qibi alınlr. Laqin by əəqlə
malig olan dillər, daha qərəqli qibi, tədkik olynmyz
dejildur. Bə'zi Amerika və Afrikanın jerli dilləri by
nev'dən sanılmakdadyr.

By təksim hakklnda ilq dəfə turqca sərf qitabın-
da mə'lymat verən zat zamanlmızda Turqjədə jeni
əlifba tərəfdarlıqlı ilə məşhyr olan Husejn cahid dur.
Byndan sonra by təsnif məsələsilə bir neçə adamlar
məəgy olmyzlardyr.

Byndan bir çok zaman əvvəl, miladi on dokky-
zyncy əsrdə by təsnifi mejdana qetirmiş olan alimlər-
dən bə'ziləri məsələn 3təjxer demizdur qi, ən ibtidaji
dillər: həcaji, bir az təqamul etmişləri: iltisaki,
nihajət ən muqəmməl dillər də: insirafidur. Hətta
by xusysda bir də təəbih japmızdyr: təbiətdə camadat
(mə'dənlər, daşlar, əlhasil cansız əejlər) birinci mərtə-
bədə, nəbatat (otlar, ağaclar) iquinci mərtəbədə, niha-
jət heyvanlar uçuncu və ən ali mərtəbədə oldyklar
qibi, camadata dillərdə həcaji, nabatata iltisaki,
heyvanlara da insirafi dillər karəqlir.

By fiqir qəqunqən janlızdyr. By qunqu lisan i-
jjat dil bilqisi qəstərmizdur qi, həcaji olan Çin
dili minlərcə illər byndan əvvəl insirafi dərəcədən
qəçmişdur. By qun iosirafi olan Inqilis dili həcaji
əəqlə dogry jənə insirafi dillərdən olan fars və erməni
dilləri iltisaki əəqlə dogry inqizaf etməqdədur.

Dil, dərslərimizin bəzlnda da səjlədioqimiz qibi,
dil iz və istehsal munasəbətlərinin dogrydygy ictimai
vasitələrdən birisidir. Dilin zənoqinliqi, fəkirliqi sərfi
əəqillərindən zijadə onyn lugətində qərulur. İbtidaji bir
xalk mindən artlk damara, sözu malig olmadıql hal-

da mədəniyyət və iktisadi inqisafın, texnika təqamulunun juqsəq dərəcəsinə varan xalqın dilində on minlərcə sözlər tapılar. Bizim dilimiz qəçəri, çoban dilindən çlklb bir neçə zamanlar qəntli dili olaraq kaldı. By qun juqsəq elmi, hunər və Avropa texnikasına dog-ry qədən işçilərimizin əlində daha zənqinləsə bilər. By xusysda sərfin iltisaki əqlin heç bir durlu mane'liyi jokdyr.

Təqrar edirik muxtəlif dillərin bir durlu əqlə malik olmaları, onların bir əsildən çlklklərnlə qəstərməz.

Syallər:

- 1) Dillərin əql təsnifində əsas olaraq alınan nədur?
- 2) Həcaji, iltisaki, insirafi dillərin bir-birindən fərkləri nədədədur?
- 3) Dillərin dərəcələrini qəstərməqdə by təsnifin əhəmiyyəti varmıdyr?
- 4) Hansı dillər hansı slnlfa qirir?

Umymı vəzifə:

By bəhs, umymiljətlə, sərf və nəhvi, dilimizin bəzlə kəynlərnlə, qəraqi qibi anlamak üçün pəq zljədə muhumdur. By xusysda jərdlmcl olaraq sizə profesor Samajloviçin, „Osmanlı sərfi“, muhərriri: „Krim, tatar elmi sərfi“ təvsijə olynə bilər.

Ləqin by bəhsi qəzəlcə anlamak, mənimsəməq üçün, öz təəbbusunuzlə, hər hansı bir parçanl əy planla tədkik ediniz:

1—Səzlərinin mə'nalarl, və by xusysdaql deji-mələr.

1—Bəsit, jəpma və kəzma damarlarl.

3—Jəplcl, dejişdirici və cansız əqlçilər.

4—Əqlçilərin damarlarla olan əhəq, yrgy və təmsil cihətinə bağlarl.

EVDƏ PEDAGOZI TEXNIKYMY

BİRİNCİ KYRS

ALTİNCİ BYRAKLIL3

SƏZ JAPLCL ƏQLÇİLƏR

1—Qiriz

Morfologja əqlijjat bəhsində muhum jə dytan məsələlərdən birisi də „səz jəplcl əqlçilərdir“. Rys dilində bynlara „словообразователи“ dejiir. Səz jəplcl əqlçilər ilavə olyndyklər, səzlərin mə'na və mevzy'larl dəjişdirirlər. By syrətlə bir səzdən jəni bir səz mejdana qətirirlər. Bynyn üçün onlara **səz jəplcl** dejiiriz.

By əqlçilərə əsqi sərlərimizdə əhəmiyyət verilməzdi. Biz by dərsimizdə səz jəplcl əqlçiləri misallar üzərində, əzaqladaql nəktəji-nəzərdən tədkik edəcəqiz.

- 1) Səz jəplcl əqlçilərin əhəmiyyəti və rollarl.
- 2) Səz jəplcl əqlçilərin slnlfarl.
- 3) By əqlçilərin səzdəqi jərləri.
- 4) Dilimizdə tapılan səz jəplcl əqlçilərin bəzlclərnl.
- 5) Cansızlanmı3 səz jəplcl əqlçilər.
- 6) Səz bəzl əqlçilər.
- 7) Ədəbijat.

2. Səz jəplcl əqlçilərin əhəmiyyəti və rolları

Səz jəplcl əqlçilərin dildə, bilxassə bizim dilimizdə, pəq bəjuq əhəmiyyəti vardy. Əqər səz jəplcl əqlçilər olmasajdı, dilimiz bir neçə juz „damar“dan ibarət olyb kalardı və bynlar ilə danlzmak, fiqir bəjan etməq kəbil ola bilməzdi. İrəlində qəracəqimiz qim dilimizdə səz jəplcl əqlçilərin jərdlmcl olmadan izlədilən səzlər pəq azdyr.

By əqlçilclər səjəsində hər damardan bir neçə səz mejdana qətiməq muhqundur. Məsələn jol, iz, kəpə, jaz, jan... qibi bir neçə səz alalım:

1) jol: jolçy, jollyk, jolly, jolsyz, jolak, joldaz;

- 2) iə: iəçi, iələq, iələ, iəli, iəsiz;
- 3) kapa: kapak, kapı, kapajan, kapalı;
- 4) jaz: jazı, jazılçıl, jazma, (qıtab), jazan, jazar (okyr-jazar);
- 5) jan: janık, jangın, janan, janıclı...;
- 6) çal: çalan, çalgı...

By syrətlə hamam bütün sözlər—damarlardan iqidən 10-a kədər, bələqə daha ziyadə əqillər əldə edilə bilər. Byradan da söz yapıclı əqilçilərin rolları və əhəmiyyəti anlaşılar. Söz yapıclı əqilçilər jəliniz sözlərin sanını ziyadələdirməyə və artırmaqla kalmaz; bələqə by sözlər vasitəsilə dimağımızda dogan jüzlərcə, minlərcə fiqirlərin anlaşılmalarına xidmət edir. Bir damardan yapılmış olan sözlərin arasında müəyyən fərqlər olmaqla barabar, ejni zamanda müstəraq nəktələr də vardır:

Qəz, qəzluq, qəzcu, qəzlər, qəzsuz... qibi sözləri öz aralarında mukajəsə ediniz. Bytyn by sözlərin ifadə etdiyi fiqirlərdə əsas olan **qəz** təsəvvurudur. Çünqu „qəzluq“, „qəzə takılan cəz“, „qəzcu“, „qəzlə“, „qəzu ilə bakan“, „qəzun ilə bak“, „qəzsuz“, „qəzu olmajan“, „qəzunə heç bir şey qəruuməjən cəsyar“ mənə'larını ifadə edir. Bynların cümləsində əsas, əqil e'tibar ilə oldygy qibi, mənə'na e'tibarilə də qəz sözüdür.

Bynyn üçün qəz sözü əqilçilər vasitəsilə özündən ayrılan, ja da dogylan sözlərin „damarı“ ja da „anası“ sayılır. Damar ilə birlikdə bütün ondan nə'sət eləjən sözlərə „söz ajiləsi“ deyilir. Jykarıda misal olaraq, qətir-diqimiz sözlər „qəz“ qəzu ilə birlikdə bir ajilə mejdana qətirirlər. By ajilələr jəliniz söz gıryplarından ibarət deyildir. Ejni zamanda insanın başında dogan fiqirlər, dyjgyllar, təsəvvürlərin grypy, ajiləsidir. Uymıjjetlə byny deməlidir qı, hər söz bir fiqir, bir dyjgy, ja da bir təsvirin izarətidir. İnsanın başında fiqirlər, dyjgyllar, qə-lizi qəzəl, tərtibsiz bir syrətdə bylynmaz. Bil'əqis bir-birinə olan əlakəsi nisbətində by fiqirlər bir-birinə mut-təsil, yapıclıq bir əqildə tapılar. O syrətlə qı, by fiqir-lərdən birisi xatirinə qəldiyi qibi diqərləri də əzluqun-də xatirə qəlir.

Byda „psixologja“da fiqirlərin bir-birini çağırması-**-tedaiji-əfqar** tə'bir olınyr, sözlər də bynyn qibidur. Bir-birinə mənə'na bilxassə əqilcə benzəjən sözlər, xu-

sysi tə'birələr bir-birini çağır, sözlərin bir-birinə bənə-mələri onları ejni əqilçilə almaları sajəsində olar.

Jolak, bıçak, kaçak, jatak, orak, batac... sözləri bir birini çağırar. Nə üçün? Çünqu bynların sonlarında ak əqilçisi vardır. Ejni syrətlə:

Bıçqı, seçqi, içqi... və ja jırtık, kırık, çıkık qibi sözlər də axırlarında „qı“ və „ık“ əqilçiləri ol-dygyndan bir birlərini xatırlatırlar. Zair „kafijəli“ jə'ni sonları ejni səslərlə bitən sözləri misra'ları sıralaja-rak əjirlər jazdıqı zaman, sözlərin əqilcə bir-birinə bənəməsindən istifadə elər. Laqin əjirdə ejni əqilçilər-lə kyrtaran sözlərdən kafijə ola bilməz; məsələn: çıkık, jırtık, kırık... qibi sözlər bir-birilə kafijə təzqıl eləjə bil-məzlər. Kafijə olmaq üçün söz damarının son səsləri bir birinin ejni olmalıdır. Məsələn: iç, seç... qibi. Bynla-rın üzərinə ejni söz yapıclı əqilçilər qəldiyi təkdirdə kafijə daha da kuvvətli və qəzəl duzər, məsələn, içqi, seçqi qibi.

Söz yapıclı əqilçilər, kısıdan səjləjəcəq olsaq dilin zənqinləməsinə, kolajlı, asan bir danıclıq və ifadə aləti olmasına bejuq jardıın qəstərir. Dilimiz qibi iltisaki tə-əqqulata malik olan dillərdə söz yapıclı əqilçilərin jar-dımı olmadan danıclıq, jazı və uymıjjetlə dil təsəvvur olıyna bilməz. Bynyn üçün türk dili və ədəbijjatı ilə məğyl olanlar, by əqilçilərə ciddi əhəmiyyət verib tədkik etməlidürlər. İndijə kədər jazılmış olan türk-tatar sərf-lərində söz yapıclı əqilçilərə heç də əhəmiyyət verilməmişdir. By sərf-lərdə söz yapıclı əqilçilərdən ancak „sifət“ bəh-sində, **kijasi sifətlər** namı ilə bəhs olınyar. Ərəb sərf-ləri by əqilçilərdən bəhs edən kısıma **istikak** namını verməqdədürlər qı, bynyn karəlliyi Avropa dillərində „etimologija“dyr. Bynyn üçün bir sözün damarı ilə ə-qilçisini ajırarak qəstərən lüğətlərə „istikak lüğəti“ „этимологический словарь“ tə'bir olınyar. Əqilçilərin „imla“ və „jazı“ məsələlərində də bejuq əhəmiyyəti vardır. Sözlərin axırlına qələn əqilçilərin nə syrətlə jazılması mə-sələsi, by qunə kədər türk-tatar dilləri ilə məğyl olan adamları duzundurmaqdadır. By məsələ Azərbajcanda ancak by il olan imla konferansında bir dərəcəjə kədər müəyyən edilmiş və nizama salınılmışdır.

Uymijətlə indijə kədər imla məsələsi ilə məşğul olan turq-tatar cumhyrijətlərində, məsələn, Kırım, Başkırdıstan, Tatarıstan və Əzbəjistanda, Azərbaycanca ol- dygy qibi imlaja əsas olaraq, sevti prinsiplə birlikdə „əqli-iztikaki“ prinsip alınmışdır. By syratlə jeni turq imlasında turq-tatar dilinin söz japlı əqilçilər əsa- sı bir əhəmiyyət verilməz olar. Söz japlı əqilçilər vasi- təsilə ejni syratlə təzə istilahlər da mejdana qətilə bi- lər. By xusysda, əimal turq-tatar əivələrinə daha zıjadə izlənməzdir. Məsələn, „yç“ sözündən „təjjarə-aero- plan“ mənasında „yçkyç“ qibi sözlər japlıdıqlı qibi, tatar və kazak-kırgız ləhcələrində bütün sərf-nəhv isti- lahları, əqsəriyyə söz japlı əqilçilər vasitəsilə öz ana dillərindən düzəldilmişdir. İstilah yaratmaq iqi jol ilə ola bilər: 1) dildə mevcud və by vaktə kədər ajrlı bir mə- nada izlənilən sözə, jeni bir mə'na verməq; 2) söz japlı əqilçilər vasitəsilə jeni sözlər mejdana qətilməq. Bi- rinci jol dilimiz tərəfindən təbii syratdə izlənilməqdədir. On dokkyzıncy əsrdən bəsləjərkə zamanımızda kədər ədə- bijatımızda və həttə danışık dilimizdə izlənilən sözlər əzlərinin əsqi mə'nalarını itirib jeni mə'na kazanmışlar, və ja əsqi mə'naları janında jeni mə'nada da istə'mal ediləcə bəslənmişlərdir. Jykarıda dediqimiz qibi söz japlı əqilçilərə, indijə kədər əhəmiyyət verilmədiqindən iqinci jol ilə japılan sözlər bilxassə Azəri ləhcəsində nis- bətən azdyr. Azərbaycan istilah komıjasının nəsr etdi- qi lügətçələr qəzdən qəçirilərsə, by cihət ajdınlaşır, ilə- ridə söz japlı əqilçilər qərəqi qibi, izləndiqi təkdirdə, by əqilçilərin istilahçılık izində də bəjuq rol ojnajacak- larına əubhə joddyr.

Syallar

- 1) Söz japlı əqilçilər hansılardyr?
- 2) Söz japlı əqilçilərin dildəqi roly nədən ibarətdur?
- 3) Söz grypy, ja da söz əjiləsi nədur və nə syratlə təəqqul edər?
- 4) Söz japlı əqilçilərin əejirdə, imlada, lügətdə istilahda rolları nədur?

Vəzifə

By parçalardaqlı söz japlı əqilçiləri qəstərin.

Vəzifə jadına duşmuşdu.

Bir bajram qunu Molla tamaza uçun əəhər qənarına çikr. Vəzifədən biri Mollanın əmmaməsini bəzindən alıb, joldazının us- tünə atır. By onyn uçun, o bynyn uçun ata-ata əmmamə qəjdə oına- maga bəsləjir. Molla nə kədər jılvartıb-jakartırsa, qulməqdən əvki- zətarətdən heç qəsin kylagına qırməjir. Axırda molla əmmamədən vmydyny qəsib, əzəqinə minib evinə tərəf qəlir. Jolda tanıqlarından biri rast qəlib:

— Molla haradan qəlırsən? Bəs əmmamən hanı?

— Vəzifə jadına duşmuşdu. Vəzifə ilə oınamaga qetdi (Molla Nəsrəddin məzhəqələri. Əli Abbas Muznuh).

Ələmdən nə'əyə

(Bir parça)

Ləlikdə həjət vadyr, karanlıqda nə vadyr?
Qəniz dünya rıhınyza, deyin nədən pəq dadyr?
Bir zaman mən sizin qibi bədbin oldym, aqladım;
İlhamımı, jerdə deyl, səmələrdə aradım.
Odyr sazım jorylmadan çalır əəlliq havası.
Artık indi sagalmışdyr urəqimin jarası.
Nəçin sizin qəzləriniz aqlamakdan doımaıır.
Rıhınyz da by həjətin əəlliqini dyımaıır?

—
İndi jeni qənc əairəm, qəcməimi ynytdym.
Joklykları byrakarak, varlıqlara uz dytdym
Mənimsədim sevə-sevə öz elimin dilini,
Azık qibi əən sazımın dilləndirdim telini.
Jeni həjət quldu, dərin jəralarım sagaldı.
Urəqimə sevinc doldy, ələmlərim jokaldı.
Jeni həjət bəsləjirqən uzumuza qulməqə
Qəçdim bütün varlıqlımla mən ələmdən nə'əyə
Qonlym qulor, ə'rim qulor, həjət qulor, el qulor
Sevinclərlə çırpınarak sazımdaqlı tel qulor.

(Suleiman Rustəm).

3. Söz japlıqların sınıqları

Əsqisərf-nəhv qıtablarımızda dilimizə təhlili, daha dogrysy elmi bəkləz olmadıqlından uymijətlə əqilçilə- rə oldygy qibi, söz japlıqlara da əhəmiyyət verilməmiş- dir. Bynyn uçun onların rolları, sınıqları, nə'ləri uzə- rində də qımsə duzunməmişdir. Bynynla barabar sizi əsqi sərflərimizin bə'zi təksimatı ilə də tanıql etməq la- zım qələcəqdur. Bizim kyrslərimizi, qəçdiqdən sonra turq dilini və onyn kajdalarını siz əzunuz tə'lim və tədris edəcəqinizdən, bizim dytdygymyz plan ilə əsqi sərflərin planı arasındaqlı fərki qəzələz anlamalıq və by fərki əuyrly syratdə mənimsəməliz lazımdyr. Bynyn uçun

əsqi sərfilərimizin planı məsələsini hər bəhsdə xatırlamalıdır.

Uymijətlə əsqi sərfilər dilimizdə bylynan sözləri əzəgıdāqı kısımlara ajırlırlardı: isim, sifət, zəmir, feil, ədat. Bə'zən daha çox parçalara ajırdıqları da—məsələn: jeddi, dokkyz-qərulur. Qəzluq, „qəzcu“ „qəzle“, „qəzsuz“... qibi sözləri əsqi sərfilərin kajdalarına qərə təhlil etsəq, „qəzluq“ isim, „qəzcu, qəzsuz“ sifət, „qəzle“ feil olar. Butun by təksimat sözlərin mə'nalarını nəzəri-etibara alaraq jıplılır. Halby qı, əqillərini nəzəri-e'tibara aldığımız zaman qətirdiqimiz sözlərin hamı cümləsi bir nev'dəndur. Çünqu „qəz“ sözünün sonyna qələn „luq“, „cu“, „lə“, „suz“ əqılçiləri həp söz jıplıclı əqılçılardur. Bynların mejdana qətirdiqləri damarlar da „japma damar“ lardır. „İzçi“, „izlə“, „izləq“ „İzsiz“ sözlərini aldığımızda da ejni halı qəzuruz.

Byradan söz jıplıclı əqılçilərin nev'ləri, slıfları haqqında bir fıqır pejdə etməq mümkündür: bynların bə'ziləri **isim** bə'ziləri **sifət** və **feil** mejdana qətirirlər.

By əqılçiləri iğinci bir cihətdən daha da slıflara ajırmak mümkündür. By da „ahənq“, ə, səslər yjyeması kanyynına qərə jıplılır. Ahənq nəkəji-nəzərindən bir qərə butun sözlər əqılçilər oldıyqı qibi, söz jıplıclı əqılçilər də xəfif və səkil olmaq uzrə iğijə ajırlır: **liq-lık** **cl-ci**, **la-lə**, **slz-siz**. Bynları damarlara jıplıdıldığımızda by əqıli alırlar: „səhərlıq-axzamlık“, „jızılçıl-izçi“, „bəzla, izlə“, „bəzslz, izsiz“...

Byndan bəzka ejni əqılçilər „dodak səsləri ahənqı“ (губная гармония) nə tabe'dur. Dodak səsləri artıq sizə qeçəndərlərimizdən mə'lym oldıyqı vəchilə, əzəgıdāqı səitələrdur: o, ə, y, u söz jıplıclı əqılçılərdə ancak „u-y“ səsləri bylynyr. By syrətlə jıkarıdāqı misallarda qətirdiqimiz əqılçılərdə dodak səitələri ilə biriliqdə əzəgıdāqı əqıllər artar: „pılsyz“ „qəzluq“, „donlyk“ „suz-syz“, „luq-lyk“, „vırycy, qərucu, qəzsuz“.

By syrətlə hər söz jıplıclı əqılçının imlada dördər əqıli vardır:

„Kyrylyk, qəzluq, dazlık-çəmənlik: „**luk-luq, lk-liq**“ „jolsyz—uzsuz, haksız-dinsiz: „**syz-suz,**

slz-siz“ „vırycy, qərucu, jızılçıl-izçi“: „**cy-cu** **cl-ci, la-lə**“ qibi əqılçilərin ancak iği əqıli vardır. Çünqu bynlar dodak səsləri ahənqına tabe olmazlar:

Juzlə, duzlə, ogyrla, qəzlə...

Bil'əqis bə'zi söz jıplıclı əqılçilərin sajıslı altıja çıkar. By da onların damarların sonyndaqı sagır və sədalı səitələrə yjyb yjmamasına qərədur. O qibi əqılçilər vardır qı, damarların sonynda bylynan samitələrin sədalı və ja sagır olmasına qərə (sagır və sədalı samitələrin nə deməq oldıyqıny qeçmiş dərlərimizdə izah elədiq) əqılçilərin başında olan samitələr də sagır və ja sədalı olırlar.

Mə'lymynyzydyr qı c səsi sədalı oldıyqı halda ç sagırdyr. By syrətlə ci əqılçisinin altı əqıli olar: **ci-cl**, **cu-cy**, **çi-cl**, **çu-cy** sözlərə jıplıdıldığımız təkdirdə əzəgıdāqı əqıli alırlar:

„Dəzçıl-izçi“, „okkycy-qəzcu“, „jızılçıl-izçi“, „tojkyçy-sutçu“.

Bynyyla barabar Azəri ləhcəsində „çi“ əqılçisinin sədalı əqıli pəq o kədər də izlədilməz. Səitə ilə kyrtaran bir neçə damarlara sədalı, samitə ilə bəzləjan əqılçı jerrinə sagır samitə ilə bəzləjan əqılçı ilavə olınyr: (jızılclı jerrində) jızılçıl, (arabacı jerrində) arabacı.

Jykarıda kejd etdiqimiz səqqiz əqıl jıplılyz „ci“ əqılçisinə məxsys dejidur. Dilimizdə tapılan bir neçə əqılçilərin də səqqiz əqıli vardır. Bynlardan bə'zilərini byrada qəstəririz:

1—**qi—kl**, **qi—gl**, **qu—ky**, **qu—gy**:

seç+qi=seçqi, blç+kl=blçkl, sər+qi=sərqi, kar+gl=kargl, sar+gl=sargl. Vyr+gy=vırgy, dyr+gy=dırgy.

2—**qin—kın**, **qin—gın**, **qun—kyn**, **qun—gyn**

qeç+qin=qeçqin, bas+kın=baskın, kır+gın=kırgın, qus+qun=qusqun, dyt+kyn=dytkyn, sur+qun=surqun, dyr+gyn=dırgyn.

Bə'zi əqılçilər də vardır qı, jıplılyz bir əqılə məliqdur: ahənqə tabe olmaz. Məsələn, əsqi sərf qıtablrmızda durulu isimlər altında zıqr olıyan „qi“ əqılçisi

by nev'dəndur; bynyn hansı sözə ilavə olynarsa olynsyn bir əqili vardır.

Məsələn: mənim+qi, sənin+qi, ustdə+qi, janımda+qi iləx... **qi** əqilçisi dəyə biləriz; yalnız Azəri və Anadolı qibi cənub zivələrində by əqildə olyb əzqə turq-tatar ləhcələrində ahənqə tabe olır. Bynyn üçün by ləhcələr də bir neçə əqlə malıqdur: **qi-kl**, **qi-gl**.

Hər halda əqilçilərin böyük bir kısmı ahənqə tabe olar. Bəziləri dodak səsləri ahənqinə də tabe oldygyn-dan, daha sonra samitə ilə başlayan əqilçilərin bəz səsləri damar tərəfindən təmsil olyndygyn-dan bəzi əqilçilərin altı syrəti, əqli olar. Bəzilərini isə səqqiz. İmlada bynların hamısını qəstərməlimi, qəstərməməlimi məsələsi, indiyə kədər qərəqi qibi həl edilməmiş, oldykca çətin məsələlərdən birisidir.

Deməq qi, turqcədə söz japlı, əqilçi ən az iqi əqildə, ən çox səqqiz əqildə olar. Turq dilini suyrly syrətdə, təhriri əqildə ejrənməq və irəlidə ejrətməq üçün qəstərdiyimiz əqilçilərə oldykca ciddi əhəmiyyət verməlidir. Çünq dilin həyatı, canı bynlardadır. Əqilçiləri mə'nalarına qərə də sınıflara ajrlmaq mümkündür. Ləqin bynyn dərşimizin başında qəstərdiyimiz qibi əhəmiyyəti və kiyməti jokdyr. Səzlərin mə'nalarındaql dəjizmələri və by dəjizmələrin başlıca səbəblərini ajrl bir dərşdə „mə'naiyyat-semasiologiya“ bəhsində qərəcəqiz.

Syallar:

- 1) Söz japlı, əqilçilər isim, sifət, feil meydana qə-tirə bilirlərmiz?
- 2) Əsqi səflərmizdə söz japlı, əqilçilər necə təd-kik olynardı?
- 3) By əqilçiləri ahənq nöqtəji-nəzərindən neçə sınıfa ajra bilərsiniz?
- 4) İqi, dört, altı və səqqiz əqilli söz japlıları qəstəriniz?
- 5) Ahənqə tabe olmayan söz japlıları varmı? Hansılardır?

Vəzifə 1:

Dəmirçi, syçy, donlyk, karanlık, daglık, alız-veriz, dajak, jastık, dəzəq, kapak, bıçak, bıçık, çalgı, sorgy, dyryz, dyrak, kyarak, çuruq, jazı, okycy, dalga, suzəc, dalgıç, sevinc, sevgi, bataq, jangıl, janık, akın.

Butun by sözlər «japma damar»lardır. Jə'ni damar ilə əqilçidən mürəqqəbdurlər. Bynları əqilçilər ilə bə-sit damarlara ajrlınız və əqilçilərin nə syrətdə damara japlədlərlə və ahənqə nə syrətlə tabe oldygyny daha nə qibi əqilləri bylyndygyny qəstəriniz.

Vəzifə 2:

Al, var, bəz, dəz, jər, bir, pyl, iz, jol, qıtab, çərəq, jag, bag, sag... və daha bynyn qibi bir neçə sözlər, damarlar alıb, söz japlı, əqilçilər vasitəsilə bynlardan japma damarlar meydana qəstəriniz!

4. Əqilçilərin sözdəqi jərləri

Hər dildə əqilçilərin sözdəqi jərləri bir dəjildir. Bə'zi dillərdə əqilçilər söz başında olurlar. Məsələn rys dilində və haman butun Avropa dillərində by syrətlədur. Məsələn rysca „xod“ sözünü alalım. By sözdən bəz əqilçilər, və ja sözün başına qəstirilən əqilçilər vasitəsilə bir neçə sözlər meydana qəstirilə bilər: восхо-д, захо-д, вхо-д, выхо-д, пирихо-д, расхо-д, дохо-д, прохо-д...

Turq tatar dillərində, umymijjətlə, iltisaki dillərin haman cümləsində, əqilçilər sözlərin sonyna qələr: jol+ +dəz+lar, dan+ +ız+ık, mən+im+qi al+ +ıç, qoru+cu, bil+ci, at+ıç, suz+qəc, sev+inc. By misallarda qərduqlərinizi bir formyl, kajda əqlində qəstərsəq azagıdaql syrət meydana qələr:

Söz=damar+söz japlı, əqilçi.

Əcəba damarla əqilçi arasında bizim formylə za-jid(+) izarətinin jərini dytan nədur? İqi səjdur: 1) **ahənq**, 2) **vyrgy**. əqilçilər umymijjətlə damarın ahənqinə

və vrgysyna tabe'durlər. Bynyn üçün, jykarıldaql dər-simizdə qəstərdioqimiz qibi bir əqlə maliq ancak bir və ja iqi əqilçi bylyna bilər. Kalanlarlnın ən az iqi, ən çok səqqiz əqli vadyr (məsələn qin-kın əqilçilərinin səqqiz əqli vadyr). Laqin byrasını da kejd etməlidur qı. umymijjətlə bir damara bir neçə əqilçi ilavə olynə bilər: $jap + 13 + d1r + 11 + mak + dan$, $jol + da3 + lar + 1m + 1z + la$, $al + 13 + d1r + 11 + d1g1 + n + dan$.

By misalları tədkik etdiqdə (jap) səsünə bez, (jol) səsünə jenə bez, (al) səsünə isə altı əqilçi ilavə olyn-myzydyr. Bynları öz aralarında birləşdirən birinci nəktə əlbəttə ahənqdur. „Jol“, „jap“, „al“ sözləri səkil və ja kalın oldyklarından bynlara ilavə olynan bu-tun əqilçilər də kalındyr. Bynyn üçün, heç turqca bil-məyən adam, ahənqə bakarak, turqca sözlərin nərədən başlaqlı, nərədə bitdiyini anlağa bilər.

Byrada əqilçilərin jerlərini tə'jin edərqən „söz dəjizdirici“ əqilçiləri də nəzəri-e'tibara almalıqlz. Söz dəjizdirici əqilçilər mə'lym oldvgy uzrə başlıca **əh-
vali-isim zaman**, **əxs** ifadə edən feil əqilçiləridur. Zəmir əqilçilərini də bynlara ilavə etməq lazıq qəlır. Cəm' əqilçisi olan **lər-lar** da söz dəjizdiricilərdur.

Umymijjətlə alındıqla söz dəjizdirici əqilçilər söz ja-plıclardan sonra qəlırlər. $Jaz1 + 1ç1 + lar$, $sər + 1ç1 + lar$, $səç + 1ç1 + dən...$ By misalları nəzə-ri-e'tibara aldıqla turqcadə sözün mufəssəl sxeması by əqildədur: damar + söz + $jap1ç1 + söz$ dəjizdirici.

Jykarılda qəstirdioqimiz misallarda (**səç**), (**sər**), (**jaz**) sözləri oldvgy qibi **1ç1**, **1ç1**, **1ç1** söz ja-plıclar, **lar**, **lər**, **dən** də söz dəjizdiricilərdur.

Söz dəjizdirici əqilçilərin öz aralarında muəjjən tərtib və sıra vadyr: məsələn „cəm“ əqilçisi olan-lar, lər dogrydan-dogryja söz ja-plıclardan sonra qəldi-qi halda, zəmir əqilçiləri olan **1m**, **im**, **1m1z**, **imiz** də əhvali-isim əqilçilərindən əvvəl qələr. By syrətlə sө-
zun ən sonynda daima əhvali-isim əqilçiləri bylynır: $jol + da3 + lar + 1m + dan$.

By misalı dəjizdirərəq: $sav1d + 11 + lar + 1m1z + a$ qənt + $11 + lər + 1m1z + 1a$ qibi sözlər alıqlz. Byrada əqilçilərin tərtibi kət'i və muəjjəndur. Heç bir adam heç bir ləhcədə by tərtibi poza bilməz.

Məsələn: $jol + da3 + 1m + dan + lar$, $qənt + 11 + lər + 1ç1 + lar + 1m1z...$ ola bilməz. By kany-na biz. turqcənin **isqelet kanyny**, **ana kanyny** deyə bi-ləriz, Jykarılda əqilçi ilə sözləri, damarları bir-birinə bağlayan ahənqdur və vyrgydyr, demizdiq. Ahənq ilə vyrgy məsələsi bir-birinə sıqlı syrətdə bağlıdyr. Ahən-qə tabe olmağan əqilçi, ejni zamanda damarın vyrgy-syny da almaz. Təbii damarın vyrgy və ahənqə tabe olmağan əqilçi də dejildur, bəlaqə jarım sözdur. Turqcə-də o qibi „jarım söz“ lər vadyr qı. iqi durlu iz-lənirlər; jə'ni həm əqilçi olaraq, həm də jarım söz. Mə-sələn: **lə-la** və **ilə** əqilçilərini mukajəsə ediniz. Bynlar-dan birinciləri əqilçi oldvgy, jə'ni damarın ahənq və vyrgysyna tabe oldvgy halda, iqincisi (ilə) jarım söz-dur: damarla tərqibdə, cümlədə heç bir syrətlə bağlan-maz.

1— $jol + da3 + la$, $qənt + 11 + lar + la$, $ata + m + la$, $sən + in + la$.

2— $Jol + da3 + ilə$, $qənt + 11 + lar + ilə$, $ata + m + ilə$, $sən + in + ilə$.

Bynyn üçün əqilçi olanı (lə—la) nı damarla bir-liqdə jazmak lazıq qəldioqi halda, jarım söz olan (ilə)ni damardan ajrl jazmak lazımdyr.

1) Joldaqla, mənimlə, qəntlilərlə.

2) Jolda3 ilə, mənim ilə, qəntlilər ilə...

Vyrgy və ahənq sajesində qərəq söz ja-plıclı, qərəq-sə söz dəjizdirici əqilçilər damara məhqəm syrətdə ja-plımlı3 olyrlar.

Syallar

- 1) Səzdə əqilçilər nərədə bylynırlar?
- 2) By xusysda bizim dilimizdə əzqə dillər, (məsələn rysca) arsında nə fərk vadyr?
- 3) Əqilçilərin öz aralarında muəjjən sıraları var-mıdyr? Hansı əqilçilər əvvəl hansıları sonra qəlir?
- 4) Əqilçi ilə jarım sözu bir birindən nə syrətdə ajrla bilərsiniz?

5. Dilimizdə tapılan söz japlıq əqilçilərin bəzilələri

By dərşimizdə söz japlıq əqilçilərin bəziləri ilə iste'malları və mə'naları cihətindən sizi tanış etməq niyyətindəyiz. Dilimizdə tapılan bütün əqilçilər indiyə qədər, lüzumı dərəcədə və ciddi syrətdə tədqiq olunmadığı qibi, bir dərşdə bütün əqilçiləri sayıb çıkmak da kəbil dejidur. Bizim byrada bəhs edəcəyimiz əqilçilər, dilimizdə ən çox işlənen və qəzə çarpanlarıdır.

1- **ci-cl, çi-çl, cu-cy, çu-çy**; by əqilçi indiyə qədər yazılan sərf-nəhv qitablarında yalnız bir əqildə qəstərilə qəlməkdir. Halby qı, qərduqumuz qibi səqqiz əqili vardır. By əqilçi turq-tatar dillərinin ən umymi və mə'na e'tibarilə ən ziyadə sabit əqilçilərindən birisidir. Haman hər jerdə hər ləhcədə „sənət və mənsybiyyət“ qəstərir.

Jazı+cl, kalaj+cl, əqin+ci, qəntçi, işçi, kyllıkçy lenin+çi, muxələfət+çi....

2- **liq-lık, luq-lyk** əqilçiləri dörd durludur. Son həcası, damak səsi, saitəsi ilə japılan damarlara ilavə edildikləri zaman **liq-lık**, dodak saitəsi japılan damarlara ilavə edildikləri zaman (**luq-lyk**) əqillərini alırlar. Bynlar da oldykca umymi əqilçilərdəndur. Mə'naları, muxtəlif turq-tatar zivə və ləhcələrinə qərə az-çok ayrılır. Azəri ləhcəsində „məhəl və məqan“ „qyma və qutla“ ifadə edirlər. Bə'zən „məksəd“ və „mucərrəd“ fiqirləri də qəstərir.

Əriq+liq, dag+lık, ba+tak+lık, ryslyk, turqluq, qəz+luq, kılz+lık, qəzəl+liq, bəjuqluq, axmaklık, yzyn+lyk, dar+lık, ac+lık....

Bə'zən də «alət və isim» japmaga jarar. Məsələn: ip+liq.

3- **li-lı, lu-ly**; bynyn da 2-ci paragrafda qəstərdiyimiz əqilçilər qibi dörd syrəti vardır: jə'ni həm damak və həm də dodak saitələri ahənqinə tabe olыр. Indiyə qədər qəstərdiyimiz əqilçilər qibi turqcənin ən canlı, ən ziyadə intizar etmiş əqilçilərindəndur. Bir seje, bir jerə mənsyb və maliq olmaq mə'nasını verir: qənt

+li, qəncə+li, jaz+lı, devlət+li, daz+lı, dat+lı, qəz+lu, jyky+ly, ağıl+lı, kajıl+lı.

By əqilçi, bilxassə son zamanlarda, Azərbaycanca əjilə adlarının sonlarına ilavə edilərək familja adları təəqil etməqdə işlədilməkdədir.

Zejnal+lı, Qəçər+li, Rəhim+li, Əzizbəy+li....

4- **qin-kın, qin-gın, qun-kyn, qun-gyn**. By əqilçinin səqqiz syrəti vardır. Dörd damak səsləri ahənqindən, dörd də dodak səsləri və sağır-sədalı samitələr yjyymasından irəli qəlməkdədir. By əqilçilər də durlu mə'nalara qəlirlər: 1) bə'zən bir sejin və ja bir adamın sifətini qəstərir: məsələn: qəs+qin, kaç+kın, qər+qin, qus+qun, dyt+kyn, əl+qun, dyr+gyn, dal+gın.

2) Bir hadisə, və ja bir vək'əni bəjan edirlər: məsələn: bas+kın, kılr+gın, jan+gın.

5- **əq-ak, iq-lk, uq-yk**. By əqilçilərin altı syrəti vardır. Azəri ləhcəsində oldygy qibi özqə turq-tatar ləhcələrində də oldykca canlı əqilçilərdəndur. İfadə etdiyi mə'nalar durlu-durludur: 1) bir sejin sifətini, xusysijətini bəjan elər: məsələn: jırt+lk, kılr+lk, art+lk, qəs+iq, əqs+iq, dyt+yk, surt+uq, sil+iq, jan+lk....

Bir sejin adını qəstərir: bıç+ak, qəs+əq, kap+ak, ip+əq, dyt+ak (dodak), bil+iq, jat+ak. By syrətlə mejdana qəlen isimlər pəq ziyadə maraklıdır. Məsələn bıçak «biçən alət», «kapak», «kapajan sej», «dodak» «dytmaga jara-jan» deməkdir. Byradan ismlərin nə syrətlə mejdana qəldiyini qərməq mümkündür. Bir alətin, və ja bir sejin adı, o sejin və ja o alətin nəjə jaradığına və ja japdığı xidmətə bakılarak verilmişdir.

6- **ə «mə-ma»** By əqilçinin iqi syrəti vardır. Haman bütün turq, tatar ləhcələrində ən canlı əqilçilərdən birisidir. Bynlarda bir neçə mə'nalar ifadə edirlər: 1) bir neçə jərlərdə «ad-isim» olaraq işlədilir.

Dəj+mə, bozart+ma, kaz+ma, dol+ma, kızart+ma, dəzə+mə.

2. Bir əjin sifətini bildirirlər: jazma, basma, qəsmə, yjdyrma... Jazı e'tibarlı, by əqilçilərlə mejdana qələm sözləri mənfi əmri-hazır sözləri ilə karlıdırmaq mümkündür; ləqin danlıqda bynları bir-birindən **vyrgy** ayrılır. Mənfi əqillərdə „vyrgy“ sözün sondan əvvəlqi həcasında oldygy halda bizim bəhs etdiyimiz əqilçilərin ilavə olyndykları sözlər də sözün son həcasındadır.

7—**qi-kl, qi-gl, qu-ky, qu-gy**. By əqilçinin də jykarıda qərulduqu qibi səqqiz əqli varsa da by əqil-lərin cümləsi Azəri ləhcəsində izlənməz. Bilxassə dodak saitələri yjyymasına tabe olan syrətləri nadirdur. By ə-qilçilər, əqsəriyyətlə, isim, ad mejdana qətirməyə yararlar: seç + qi, sər + qi, kaj + gl, biç + qi, iç + qi, bil + qi, sev + qi, qər + qu, dyr + gy, sor + gy.

8—**i-l, u-y** By əqilçilər də Azəri ləhcəsində pəq az sözlərdə rast qəlir: jaz + l, diz + i, slk + l, dol + y.

9—**iz-lz, uz-yz**. By əqilçilər, Azəri ləhcəsində də oldykca canlıdır. Bə'zən sifət, syrət, tərz, bə'zən də isim və ad mə'nalarını ifadə edən sözlər mejdana qəti-rirlər.

Dyr + yz, duzul + uz, kyryl + yz, qed + iz, qul + uz, qəl + iz, qər + uz, jag + lz, ver + iz, aliz + veriz, at + lz, al + lz, dəq + uz, çap + lz, dogyl + yz, çlk + lz...

10—**qiç-glç, qəç-gaç, qəç-kaç**. By əqilçilər də, azəri ləhcəsində oldykca az izlənilir: ytan — gaç, dal — glç suz — qəç.

11—**ilti-ilti, intı-intı, ıltı-ıltı, yntı-ıntı**. Bir neçə turq-tatar ləhcələrində by əqilçilərin səqqiz syrəti oldygy halda, azəri ləhcəsində bə'zi sözlərdə ancak bir kaç syrəti izlənilir. By əqilçilər hamı bütün ləhcələrdə təbii səsləri təklid edən sözlərə ilavə olınyr.

Qırylty, zırlıltı, akıntı supuruntu, harlıltı.

12—**ar-ər, ır-ir**. Əsasən „feil“ əqilçisi olan **ar-ər** ejni zamanda mustəkil sözlər mejdana qətirməyə xidmət edər; jə'ni söz japlı əqilçilər olaraq da iste'mal edilirlər: jakar, akar, qəlir, qələr...

By syrətdə kollanıldıqlı təkdirdə isimlərin sifətlərini xasijətlərini qəstəirlər: jakarlık, akar sy, qəli-ri az...

Ejni əqilçilərin mənfi syrətləri də söz japlı əqil-çi olaraq, iste'mal olınyrlar: dənmez (uz), çıkmaz (jol) jılmaz (qəz), qəsməz (bıçak).

13—**ən-an, jən-jan (kan-gan-agan)**; Azəri ləhcəsin-də mə'tərizə xaricində qəstərdiyimiz əqillər oldykca canlıdır. By əqilçilər mə'na e'tibarilə ilavə olyndykları sözə, sifət, adət mə'nalarını verirlər: qedən, qələn, jazan, kalan, jaza jan, qəzə jən.

Jənə Azəri ləhcəsində by əqilçinin pəq əsqi bir syrəti olan **agan, əqən** də bə'zi sözlərdə izlənməqdədur: Jatagan, kalagan, qəzə qən.

Mə'lym oldygy uzrə Azəri, turqman və Anadoly ləhcə-lərində **ən-an...iləx** əqillərini alan by əqilçilərin əsqi sy-rəti **kan-gan, qən-qən** dur qi, by qun də zimal ləhcə-lərində by syrəti saklamakdadırlar. Bynynla barabar ziqr etdiyimiz cənyb ləhcələrində də əsqi əqili muhafəzə edən bə'zi sözlər kalmıxdır: ytangan, çalıxkan.

14—**im-lm, um-ym**. Dört əqilə malik olan by ə-qilçilər, bütün turq-tatar ləhcələrində oldygy qibi, Azəri-də də oldykca canlıdır. İfadə etdiyi mə'na „hərə qət adı“, „vək'ə“dur: sur + um, dil + im, jyd + ym, tak + lm, bak + lm, el + um, kyr + ym, jıldır + lm, bil + im.

15—**məli malı** əqilçiləri 12-ci paragrafda qəstərdi-qimiz „ər-ar“ əqilçiləri qibi, söz japlı olaraq da iste'mal olınyrlar: je + məli (mejvə), qet + məli (jer), qər + məli (əej), oky + malı (qitab).

By iste'mal daha zıjadə Azəri ləhcəsinə maxsysdyr.

16—**miz-miz, muz-muz**. By əqilçilər vasitəsilə həm zaman və xəssi ifadə edən feil əqilləri, həm də mustəkil sözlər mejdana qətililə bilir; feil oldykları za-man isimdən sonra, söz japlı əqilçilər oldykları zaman isimdən əvvəl qəlirlər: çəq + muz (ev), otyr + myz (əqildə) qeç + miz (qunlar), qəl + miz (xəbər), qər + muz (adam), bat + miz (qəmi)

Ejni əqilçilərin: ilmiş-ılmiş, ulmuş, ylmyş, inmiş, ılmiş, unmuş, ynmyş syratları də kollanılır: qeçilmiş, kırılmış, qorulmuş, dyrylmyş, qeçinmiş, sarılmış, kyrinmyş, qorunmuş.

17—ın-in, un-yn. By əqilçilərin Azəri ləhcəsində iste'malı daralmış və canlı olaraq ancak bir neçə sözdə kalmışdır: jıg + ın, tut + un, ak + ın, əq + in, od + yn.

18—əsi-ası. Bə'zi türq ləhcələrində jartm canlı bir halda bylynan by əqilçi, Azəri ləhcəsində oldykca kuvvətli qəzə qərunur bir jer dytməkdədir.

Var + ası, qəd + əsi, bil + əsi, qər + əsi, kal + ası.

19—ç-nç, inç-ınç, unç-ynç... By əqilçilər, Azəri ləhcəsində özqə ləhcələrə qərə az izlədilməqlə barabar, jənə də bir neçə sözlərdə canlı olaraq bylynməkdədir: sev + inç, kazan + ç, ysan + ç, qul + unç, öd + unç...

20—qə-ka. By əqilçilərin iste'malı Azəri ləhcəsində daha ziyadə dardır ancak bir iqi sözdə qərunur: su + pur + qə, dal + ga.

21—it-ıt... Əqilçiləri bir neçə sözlərdə bylyndygy halda „qeç + it“ qibi bir-iqi sözdə damardan ajrıla bilər, jə'ni canlıdır.

By əqilçilər, zühəsiz Azəri ləhcəsində bylynan əqilçilərin cümləsi dejidur. Bizim ijirmi bir paragrafda muxtəsərən qəstərdiqimiz by əqilçilərin üzərinə daha çok, pəq çok əqilçilər tapıb artdırmak mümkündür; laqin bizim əqilçiləri damardan nə syratla ajrıldıqlımlı qərub mənimsəjən tələbə, iləridə by qibi əqilçiləri özü də tapıb damardan ajrıla biləcəqdur. By əqilçilərin tədik edilməsi, səjlənərək dildə izlədilməsi səjəsində türq-cəmiş zənginləşəcəqdur. Qərduqunuz qibi hər əqilçi bir damardan bə'zən jüzlərcə jeni sözlər mejdana qətirir qi, bynaların hər biri istehsalı və ictimai alətlərin ən muhum alətlərindən birisi olan dil üçün oldykca bəjuq kazandyr. Halby qi, jənə jykarıdaql paragraflarımızda qərunduqu vəchlə, bir neçə əqilçilər ancak bir-iqi sözdə izlənilir. Jə'ni artıq istehsaldan çıkmaga başlamışdır. By syratla by əqilçilərin vəktilə dilimizdə mejdana qə-

tirdiqləri bir neçə sözlər gəjib olmyşdır. Bynyn səbəbi də dilimizə jüzlərcə illərdən bəri dyrmadan qırmış olan əcnəbi sözlər, bilxassə ərəb və fars sözləridur. Biz türq dili dərslərimizdə daha ziyadə ədəbijjat dilini nəzəri-e'tibara aldığımızdan xalk dilində daha canlı bylynan və butun kuvvəsilə izlədilən bir neçə əqilçilərdən byrada bəhs edə bilmədiq. İləridə muəllim olyb xalk qutlaları arasında çalışacak olan tələbələr xalk dilindən munqun oldygy kədər çokca və jeni əqillər, əqilçilər tapıb mejdana çıkara bilərlər.

Hər jeni əqilçi, dilimizə bir neçə jeni sözlər verəcəqdur.

Syallar və vəzifələr

1—Dilimizdə bylynan və başlıcaları bizim paragraflarımızda ziqr olynan əqilçilərə öz sözləriniz və cümlələrinizlə misallar dejiniz.

2—Bizim qəstərdiqimiz əqilçilərə daha hansıların ilavə edə bilərsiniz?

3—Nə üçün bə'zi əqilçilər bir neçə sözlərdə izləndiqi halda bə'ziləri ancak bir-iqi sözdə iste'mal edilir?

Vəzifə

Özunuzun tapdıqlınız əqilçiləri də ilavə edərək bir əqilçilər cədvəli düzəldiniz!

6. Cansızlanmış söz japıclı əqilçilər

Dilimizdə bylynan butun əqilçiləri dilin by qunqu təəqqulatında ojnadıqları rola qərə iqiə ajrlmak mümkündür: 1) canlı, 2) cansız.

Canlı əqilçilər, kozydykları damardan ajrıla bilən və özqə damarlara da ilavə olynə bilən əqilçilərdur. Jykarıda bəhs etdiqimiz paragraflarda ziqr olynan əqilçilərin hamı cümləsi canlıdır.

Cansız əqilçiləri isə damardan ajrılaamaz: ajrıldıqları təkdirdə kalan damar, özqə əqilçiləri ala bilmədiqi qibi ajrılan əqilçi də özqə damarlara ilavə olynə bilməz. Məsələn: kalın, sakın, çolak, kylak, bojyn, byryn, kojyn...

qibi sözləri damar ilə əqilçijə ajrla bilməzsiz, çünki məsələn: $ka + l + n$, $sa + k + l + n$, $çol + a + k$, $kyl + a + k$, $boj + yn$ syratında parçalara ajrlsak əldə edilən: **çol**, **kyl**, **boj**... qibi damarların by qunqu dilimizdə mustəkil mə'naları jokdyr. Bynları, bynlara bənzəyən diqər sözlərlə (kol, boj...) karlıdrlmak mumqun və dogry dejildir.

Bir neçə əqilçilər vardyr qı, bə'zi damarlarda canlı bylyndykları halda diqər bə'zilərində cansızlanmıladırlar. Məsələn „**ln**“ və bynyn ahənqə qərə, durlu əqilləri, bə'zi sözlərdə canlıdyr, jə'ni damardan ajrla bilər, bə'zilərində isə cansızlanmıladıyr, ajrla bilməz. Jykarıdaql dərşimizdə, 17-ci paragrafda qətirdiqimiz misallarda by əqilçini damardan ajrlmak kabildur: $jlg + l + n$, $tut + un$, $əq + in$, $od + yn$... halby qı, jakln, byryn, bojyn... qibi sözlərdə damardan ajrla bilməz. Ejni syratla bütün sözlərdə canlı olan „**siz-siz**“ və ahənqə qərə, diqər əqilləri „**əqsuz**“ sözündə damardan ajrlmaz, çünki „**əq**“ sözü by qun artlk Azəri ləhcəsində mustəkil bir söz olaraq jokdyr. By qibi cansızlanmıladı əqilçiləri və ja damarları ancak dilimizin əsqi qeçmiş devrlərini, tarixini bilməq sajesində mejdana çlkara biləriz.

Sərf dərşləri, jalnlı bir neçə kajdalaları ortaja atıb əsqidən oldygy qibi onları qor qoryna əzbərləməq dejildir. Turq dilinin sərfi deməq, o dilin durlu kajda və kanyınlarınlı təcribə ilə misallar ilə mejdana çlkarmak, by dilin əmrünü, tarixini, təqamulxətlərini bilməq deməqdur. Bynyn uğun turq dili ilə məəgyi olanlar, bilxassə by sərfi iləridə əzləri tədris edəcəq olan muəllimlər, muəlim namzədləri dilimizin tarixindən də xəbərdar olmalıdyrlar. Cansız əqilçilər, by tarixin bir parçasıdyr. Bynyn uğun by dərşimizdə damara japləlk cansızlanmıladı olan bə'zi söz japləli əqilçilərdən mə'lymat verməqi munasib qərruruz.

1—**ca-ca**, **ça-çə**...qibi əqilçilər bir neçə sözlərdə cansızlanmıladıyr: **koca**, **karlınc**, **incə**...

2—**ən-an** əqilçiləri „**dovsan**“ „**arslan**“, „**ilan**“, „**kaplan**“...qibi sözlərdə cansızlanmıladıyr. By sözlərdən əqilçiləri ajrlıb çlkarmak artlk kabil dejildir.

3—**əq-ak uk-yk**...əqilçiləri: **uz uq**, **urəq**, **qulaq**, **biləq**, **ajak**, **kylak**...qibi sözlər də cansızdyr.

4—**cin-cln**, **çin-çln** əqilçiləri: **qəqərçin**, **bidirçin**, **darçln**...qibi sözlər də cansızdyr.

5—**in-ln**... əqilçiləri: **jakln**, **jogyn**...qibi sözlər də cansızlanmıladıyr.

İxtar: Canlı əqilçilərlə cansızlar arasındaql əsas farkı əjrən-diqdən sonra, özünüz daha bir çox misallardan cansız əqilçiləri bylyb-çlkara bilərsiz.

7. Söz bazı əqilçiləri

Qeçən dərşlərimizdə turq-tatar dillərində söz bazı əqilçiləri (prefiqs) olmadıqlınlı səjlədiq. Turqcədə bütün əqilçilər sözün sonyna qəlir. Bynynla barabar turqcədə əcajib bir xusysijət vardyr qı, byna qərə muəjjən sözlərin bazına əqilçi rolyny ojnajan parçalar cuz'lər qələr. Bynları söz japləli əqilçilər sırasına sokmak mumqun olmadıqlı qibi, söz dəjizdirici sözlər cərqəsinə sokmak olmaz. Çünki bynlar ilavə olyndykları sözdən jeni bir söz mejdana qətirmədiqləri qibi, söz dəjizdiricilər qibi sözlər arasındaql munasəbəti də qəstərə bilməzlər. Bynynla barabar, ilavə olyndykları sözün ahənqini kəbyl etdiqləri qibi əqsərijjən damarla bir vyrgyja maliqdir-lər. By syratla, azagıda bəhs edəcəqimiz by əqilçilər, bir tərəfdən söz japləliylər söz dəjizdiricilər, diqər tərəfdən əqilçilərlə jarlm sözlər arasında bylynırlar. „**Jarlm**“ sözlər „in“ nə oldygyndan iləridəql dərşlərimizdə bəhs eləriz. Söz bazı əqilçiləri adını verdiqimiz by parçalardyr: **Sap**, **ap**, **kap**, **qəm**, **bus**, **jam**, **dos**...iləx, Bynların damara ilavəsilə azagıdaql əqildə sözlər mejdana qəlir: **sap-sarı**, **apag**, **kap-kara**, **qəm-qəj**, **bus-butun**, **jam-jazıl**, **dos-dogry**... Bynların xidməti, mə'na cihətindən sözlərin ifadəsini kuvvətləndirməqdur. Məsələn: „**sarı**“ ilə „**sap-sarı**“ „**jazıl**“ ilə „**jam-jazıl**“ l bir-birilə mukajəsə ediniz.

Bə'zi sözlərin mə'nalarınlı dəjizdirirlər: „**butun**“ sözü **busbutun**“, „**dogry**“ sözüilə „**dos dogry**“ sözlərini bir-birilə mukajəsə ediniz. By sözlərin arasındaql fark jalnlı mə'nasında dejil, ejni zamanda istə'mallarında da vardyr. Məsələn: „**butundunja**“

deməq mumqun oldygy halda „busbutundunja“ deməq kabil dejildur. Halby qi, „sarı adam“, „sap-sarı adam“ deməq olar. Laqin mə'iy ol- dygy vəchlə „sap sarı“ „jam-jazıl“ qibi sözlər də eji syratlə iste'mal edilə-bilər. By cihət- jəri turqcənin nəhvindən bəhs edərqn daha ətraflı syratdə qərəcəqiz. Söz başı əqilçilərinin təəq- qulu damara tabe'dur. Bynlar muəjjən kajdalar al- tında təəqqul edərler: Səzun birinci həcası alınarak byna s, p, m, r... qibi səslər ilavə olynar. Məsələn kap- kara sözündə „kara“ sözünün birinci həcası alınmış. byna p ilavə olynmyz oldygy „jam-jazıl“ da m. „busbutun“də s... iləx ilavə olynmyzdyr.

Byny da ilavə etməli qi, by əqilçilər haman bu- tun turq-tatar dillərində umymidur.

Syallar

1) Söz japlcl əqilçilər hakkində nə qibi fiqirlər əldə etdiniz.

2) Sizin bylyndvgynyjz jerdə nə qibi xusysi söz ja- plcl əqilçilər izlədilir.

3) Söz japlcl əqilçiləri tədkik etməqdə nə fajda var?

4) By əqilçiləri əsqi sərilərimizdə nə təzadə əjrə- tirlərdi, hansı usyl daha zıjadə xozynyza qəlir. Nə uçun?

8. Ədəbijjat

NEFTƏ DOGRY

(Nazim İsmət)

Dərduncu qun.

By qun son qunu jölçylygyn, son!

By dərt qun içində vagon,

Kaç qərrə döldy bəzaldı;

Kaç jölçy jolda byrakdık,

Qədənlərin ardından qulumsəjlə bəkdik,

Qədənlərin jərinə qələnələr əldi...

Vagonymyz by qun:

Muəzzəm kyzy kalpaklarınlın altında,

Janık taxta hejqəllər qibi otyran,

İncə barmakları ilə kara kajtan bəqlərini byran
Kafkas qəjlulərilə dölə!...

Jan qəziə pəncərədən dızarı bəkljorlar.

Ələməq istəjorlarmız qibi qeçdiqimiz jölə...

Dızarıda,

Yzaklarda,

Juqsəlijor, dymanlı bəzi karlı „Kazbeq“in!

Bol ağaclı tarlalarda bəçilmiz əqin.

İncə bellı klıraklar, koklijor çajırları.

Jaazlı rəngin ənvailə izlənmiz-

İpəqli bir xalı, qibi Kafkas klırları...

Qeçdiq janından yəsyz, bycaksız nəft vagonlarınlı!

İçdiq çamlırlı sylarını Dagıstan stasionlarınlı!

Sıcak, sıcak, sıcak!

Kymyn ufkuədə ərimiz kyryyn qibi Xəzər dənizi!

Sıcak, sıcak, sıcak!

Bajaz klıvlıqlımlar jakljor qəzlərimizi!...

Dərduncu və son qecə

Birdən-birə dyrdy tren.

Karanlıqlı ortasında.

Sıcak

və jymyzak

Kymyn üstünə əndim.

Otyrmakdan yjyzan

Vucydymla qəzindim!

Qləq uzı rəngli ry'jalarla dölə bir yjgy qibi,

Dyrgyn ləklı kyjy mavi bir sy qibi

İçində bir səş dejiq qı bə by syja!..

Yldyzların altında jat yjkyja!..

Juqsəldiqə fəkat kymların üzərindən

Jaglı bir nəft kokysy,

Daglı jor qəzlərimdən

By jorgyn jaz yjkysy!...

—Nəjə dyrdyk?

— Nə bəqlijoryz?

Karlıdan qələcəq Baql postasınlı ..

Birdən:

Dyrvədy sijah ipəqli bir kymaz qibi

Karanlıklar alt ycyndan
 Kym klzardı.
 Jandı rajlar
 Karıdan qələn tren

Klzl slrma syrgycyndan

Havalara atəz parçaları byrakıb qeçdi...
 Slrtı pyl, pyl ləldajan bir ilan
 Xlzlrdajarak kymyn ustundən akyb qeçdi!...
 — Saat kaç?
 — Səqqiz.
 — Uç saat sonra Baqlıdajız.
 Xajır iqi saat!
 — Xajır bir saat sonra!...
 Kanat takmak kabil olsajdı saatlara!...

Muvasələt

Qəldiql...
 Bizi neftə qətirən
 By yzyn bojly tren
 Neft jakarak urəqində
 Aədl dert əjlik joly dert qundə!...
 Pırlı-pırlı janan Baqlınl karəslında mən
 Bir dagın dibindən

Dagı sejr edər qibi hejranım

Yldyrların altında təq bəzıma qədər qibi hejranım!
 İçimdə heç dyrmadan kəzmək
 Juqsəq səslə konyəmək,
 Hajkılmək arzısı var...
 Jaglı paltarlı, kara qəzlu izçilərlə əpuzub,
 Baqlınlın mukəddəs topragına uz ustə duzub
 Avyclajıb nefti sijah əarab qibi içməq istijorym!

1927. Moskva— Baqlı joly

By əe'ri dikkətlə okydykdan sonra by syallara cavab verməqə çalıslınlz:

Syallar

- 1) Əe'rin bütün sözlərini anlaırlmıslınlz?
- 2) Əair hansı ləhcədə jazır! Dilinə qərə haralıdyr?
- 3) Əair jolçylygynyn dərduocu qunundə və qecə-sində nələr qəurur və nə uğun bynları kejd eləjir?
- 4) Əair nə uğun „Baql“nı və nefti sevir.
- 5) Əair, hansı məfqrə və hansı ictimai məsləqin adamı olaraq qərulur?
- 6) Əe'rin kuvvətli və zəif jərlərini, səbəblərilə birliqdə qəstəriniz!
- 7) Əair, əe'rini hansı ölçü ilə jazmılz?

SÖZ DƏJİZDIRICI ƏQILÇILƏR

(azanı: professor Çoban zadə)

1 — Qırıq

Bir neçə dərslərdə sizi turq dilinin „əqlijjat-morfoloji“sinə əjd məsələlərlə tanıd etməq istəyiriz. Qeçən dərslərimizdə söz yapıclı əqilçilərin rollarını, əhəmiyyət və vəzifələrini -muxtəsər syrətdə qəzdən qeçirdiq. By dərslərimizdə söz dəjizdirici əqilçilərdən bəhs edəcəyiz.

Bizim dilimizdə əqlijjat məsələləri çox muhumdur. Çünqu əqlijjat dilin kyrylyşny qəstərir. Dilin bilxassə, öz dilinin nə syrətlə kyrylyb təəqqul etdiqini bilmədiq-cə, o dili əjrəninq, daha muhummu, o dili əjrətməq kabil dejidur. Dilin əqlijjatı da, əvvəlqi dərslərimizdə izah elədiqimiz qibi, söz dəjizdirici əqilçilərlə, söz yapıclılardan ibarətdur. Söz yapıclıları dikkətlə qeçdiqdən və mənimsədiqdən sonra əhəmiyyət-cə onlardan əzagıda olmağan söz dəjizdiriciləri də lazım qələn dikkət və həvəsle qeçməyiz icab edər. By əqilçiləri əzagıdaqlı plan üzrə tədkik eləcəyiz:

- 1) Söz dəjizdirici əqilçilərin roly və əhəmiyyəti.
- 2) Sifətlərdə (japma damar)
- 3) Zəmirlərdə
- 4) Sajı adlarında.
- 5) İzəət sözlərində
- 6) İsimlərdə.
- 7) Cansız əqilçilər.

By planımızda qərulən sifət, isim, zəmir... qibi tə'birlər okycyny urqutməməlidur. Biz sərfimizdə mə'na-ja qərə təksimdən vaz qeçmişdiq. Çünqu əvvəlqi dərslərimizdə, az-çok mufəssəl syrətdə izah etdiqimiz qibi, mə'naların dəjizməsilə əqillərin dəjizməsi bir-birinə yjgyn dejidur; ayrı-ayrı kanynlara tabe'dur. Dildə əsas əqildur. Laqin byndan mə'na ilə əqil arasında heç bir əlakə jokdyr, zənn etməq dogry dejidur. Bil'əqis bir neçə nəktələrdə mə'na ilə əqil sıklı syrətdə bir-birinə bağlidy və sözün mə'nasına qərə onların alacağı əqilçiləri

lər də az-çok ayrılır. Məsələn sifət, zəmir, feil...qibi dildə ayrı vəzifələr qəren sözlərin əzlərinə maxsys əqilçiləri varyr.

Ejri səbəbdən dolajı „fesillər“də izlədilən əqilçilər ayrılmıdyr və ayrı bir dərslə izah ediləcədyr.

Byrasını da ilavə etməlidur qı, sərfədə, nəhvədə umy-mijjetlə dərslər qitablarında yapılan təksimlər, təsniflər, kəvi, sabit elmi əsaslardan ziyadə təlim və tədris asanlıqlarını qəz ənündə dytar.

Bizim dərslərimizdə qəturduqumuz planlar da. birinci dərəcədə məsələlərin asanlıqla əjrənilməsini qəz ənündə dytyr.

2. Söz dəjizdirici əqilçilərin roly və əhəmiyyəti

Söz dəjizdirici əqilçilərin roly və əhəmiyyəti haqqında daha konkret və aqlık syrətdə bir neçə söz səjləməq lazımdyr. Söz yapıclılar, artıq mə'lyimyny oldygy vəch-lə, bir „damar“dan bir neçə söz mejdana qətirmə-qə jararlar. Laqin ayrı-ayrı sözlə „nitk“, „danış-mak“ əmələ qələ bilməz. Dildə səslər, söz; sözlər də cumlə mejdana qətirirlər. Məsələn: d,a,z,l,l,k,... qibi səsləri alınız. Byları ayrı-ayrı tələffuz etdiqiniz zaman heç bir nəticə çıkmaz; jə'ni heç bir mə'na ifadə edə bilməzlər. Laqin by səsləri birləşdirərək: d a z l l k, d a z...qibi sözlər mejdana qətirdiğiniz zaman artıq zəhninizdə, dimaqlınızda dogan hər hansı bir fiqri, və ja təəvvuru ifadə etmiş olarsınız. Laqin dediyimiz qibi, danışlık üçün by da qafi dejidur. Məsələn: d a z l l k, qər, mən, o, sən, qəç... qibi bir neçə sözləri bir birinə duzməqlə heç bir mə'na çıkmaz və danışlıkdən qəz-lənən nəticə, jə'ni məram ifadə etməq də hasil olmaz. Halby qı, by sözləri:

1) mən dazlık jər+dən qeçdim.

2) sən dazlık+ı qər+dun+mu?

3) o dazlık+a var+ma+mlı... qibi muəjjən tərtib və bag ilə səjləndiqləri zaman artıq by sözlərin hər biri öz mə'nalarını ifadə etməqlə barabar, öz aralarında birləşərək „jeqparə“, bütün“ bir „cumlə“ mejdana qətirirlər qı, by cumlənin ifadə etdiqi sej, bir „həqum“ və ja kərar“dyr.

Jykarıda qətirdiqimiz misallarda da qərduqunuz qibi by sözləri bir-birinə bağlayarak söz grypları, təqiblər, cümlələr meydana qətirən unsurlar by əqilçilərdur.

Söz dəjizdirici əqilçilər „cümle yapıcı unsurlar“ oldyklarından bynlara ejni zamanda nəhvi əqilçilər dəxi denilir.

Butun əqilçilər qibi, bynlar da haman butun sözlərə ilavə oyna bilirlər. Bynynla barabar, ajdnluk xatrlı uğun ilavə etməlijiz qi, söz dəjizdirici əqilçilərin jardımlı olmadan da dilimizdə bəzi cümlələr təqil edilə bilir. Məsələn:

Əhməd - ağıllı, Həsən - xəstə.

Hava - yaxşı, bıçak - qəşqin, daş - kətli.

Dunjada o qibi dillər vardyr qi, bynlarda nə söz yapıcı, nə də söz dəjizdirici əqilçilər jokdyr. By qibi dillərdə sözlərin bir birinə olan əlakəsini ancak by sözlərin cümlədə izgal etdiqləri jərlərdən, və ja danlılkda yrgynyn, ahənqin bəkaləzmasından anlamak mumqundur, Çin, Sijam, Annam qibi əlqələrdə danlızlan dillər by nev'dəndur.

Turq-tatar dillərində, söz dəjizdirici əqilçilərin jardımlı olmadan cümle kyrylə bilməz. Hər iqi sözün bir-birinə bağlanmasında xidmət edən əqilçilər muəjjəndur. Məsələn: „ev“ və „çık“ sözlərini ancak **dən** əqilçisi ilə bağlamak mumqundur: „evdən çık“, „qəl“ və ja „qet“ sözlərini **ə-a, jə-ja** əqilçiləri vasitəsilə diqər sözlərə bağlamak olr: $ev + ə qəl$, $biz + ə qəl$, $bazar + a qet$, $dunja + ja qəldi$... O biri sözlər də bynyn qibidur. By xususda, nəhv bəhsində daha mufəssəl mə'lymat verəcəqiz. Söz dəjizdirici əqilçilərin dildə ojnadıkları roly muəjjən tərtib və təsnif altına almak mumqundur.

1) Söz dəjizdirici əqilçilər cihət, tərəf bildirirlər: **dən-dan, ə-a, jə-ja, də-da**... həp muəjjən istikamət və cihətləri qəstəririlər: $bazar + dan qəlir$, $bazara qetdi$, $bazardadyr$...

2) Zaman qəstəririlər: **di-dı, du-dy, miş-mış, ir-ər, ır-ar** qibi... feil əqilçiləri bynlardandır: $qəl + di$, $vyr + dy$, $al + miş$, $jaz + miş$, $kyry + myş$, $qedir$, $kalır$, $janar$

Zaman umymijjətlə uç ayrı devrdən—indiqi zaman, qəçmiş, qələcəq—ibarət oldygyndan „feil əqilçiləri“ də by uç zamana qərə ajrlırlar.

3) Əja və ja izin sahıblı, və ja faili olan zəxsi qəstəririlər: **im-im, um-ym, in-in, un-yn, i-l...** qibi əqilçilər əja və ja hərəqətlərin fail və sahıbları olan zəxsləri qəstəririlər: $ev + in$, $qita b + im$, $olum + um$, $ev + in$, $qita b + in$, $olum + un$, $ev + i$, $qita b + l$...

4) Çoklyk və birliq (mufəd, cəm') qəstəririlər. **lər, lar** əqilçiləri by xidməti qərurlər. Azəri ləhcəsində by əqilçilər, təmsil kanyyny mevcibincə: **tər-tar dər-dar**... əqillərini alırlarsa da jazıda, imlada əsas olaraq **lər-lar** qəturulur: məsələn: **attar, kızdar**... deji. **atlar, kızlar**.

Byny da kejd etməlidur qi, butun əqilçilər qibi söz dəjizdiricilər də bir-iqisi mustəsna olmak uzrə tamamilə səslər yjyması, ahənq kanyynya tabe'durlar.

3. Sifətlərdə (japma damar) izlədilən əqilçilər

Sifət tə'bir etdiqimiz sözlər, əsqi səfirlərimizdə: „ezidilib bəllənən, ejrənən—**səmai**“ və „kijas syratilə meydana qələn—**kijasi**“ olmak uzrə iqi kılma ajrlırdı. Məsələn: „qəəl“, „jaxşıl“, „jaman“, „duz“, „kalın“... qibi əczalarına, parçalarına ajrlamayan sözləri **səmai**, „qə-zəlliq“, „cəsəratli“, „bıçak“... qibi damarla əqilçilərə ajrla bilənlinə **kijasi** namını verirlər. Qəçən dərslərimizdə biz bynları **bəsit** və **japma** damarlara ajrlırdıq.

Turq dilində, əsas e'tibarlı ilə, söz dəjizdirici əqilçiləri alınakda ism ilə sifət arasında fərk jokdyr. Ləqin sifət ilə ismə ilavə edildiqdə by əqilçilərin qərduqları xidmətlər bir-birindən fərklidur. Mustəraq və fərqli nək-tələri, əzağıdəql paragraflarda birər-birər qəstəririz:

1) Butun sözlər qibi, sifətlər də „cəm“ əqilçilərin alırlar: seçqi, seçqilər, bıçak-bıçaklar, sevoqi-sevoqilər, izçi-izçilər. By misallarda da qərulduqu qibi „cəm“ əqilçisi, dogrydan-dogryja söz yapıcı əqilçidən sonra

qəlir. seç + q i + lər, iz + ç i + lər, b i + ç a k + lər, sev + q i + lər.

2) „Cəm“ əqilçisindən başka sifət tə'mir etdiqimiz sözlər, **zəmir əqilçiləri** tə'bir edə biləcəyimiz əqilçiləri də alırlar. By əqilçilər, jykarda seylədiyimiz qibi, bir əjin sahlıblı, və ja bir izin səbəb və failini bildirirlər: iz + im, iz + in, iz + i, iz + imiz, iz + iniz, iz + ləri. By misallardan qerulduqu qibi zəmir əqilçiləri xəfif səslərdə tərəqqub edən sözlər üçün: im, in, i, imiz, iniz, ləri, əqilçiləridur. Bynlar səkil sözlərdə azagıdaqı əqilləri alırlar: ba z + ı m, ba z + ı n, ba z + ı l, ba z + ı m l z, ba z + ı n l z, ba z + l a r l. Jə'ni **ı m, ı n, ı m l z, ı n l z** (cəm, və muf-rəd üçün) **ı**.

Byndan başka zəmir əqilçiləri, dodak saitələri ahən-qinə də tabe olırlar.

1) j o k l y (g) + y m, j o k l y (g) + y n, j o k l y (g) + y, j o k l y (g) + y m y z, j o k l y (g) + y n y z, j o k l y k + l a r l.

Deməq qı, səkillər üçün:

y m, y n, y, y m y z, y n y z l a r l... d y r.

2) d u z l u (q) + u m, d u z l u (q) + u n, d u z l u (q) + u, d u z l u (q) + u m u z, d u z l u (q) u n u z, d u z l u q + l a r i.

Xəfiflər üçün də: **u m, u n, u, u m n z, u n n z, l a r i... o l a r.**

İxtar.— Byrada bir sevti xnsysijətə nəzəri-dikkətinizi cəlb etməliyiz. «Joklyk», «duzluq» qibi sozləri «joklygymyz», «duzluqumuz» qibi əqillərə saldıgımız zaman sözlərin sonyndaqı **k, q** səslərinin **g, q** səslərinə çevrildiyini qerursunuz. By xnsysijət jalınlz **k** və ja **q** ilə bitən sözlərə maxsys dəjildur. Bir çok sözlərin sonlarında by qibi dəjiamələrə rast qəllrsiniz qı, by dəjiamələri nihajət umymi bir kanyın altında ziqr etməq mumqundur:

1) d a j + a k, d a j + a g + ı l, q ə m ə q + ı (q ə m ə q), ə m ə q + ı (ə m ə q), j a t + a k, j a t + a g + ı n, ç ə r ə q + ı m (ç ə r ə q)

2) K y r t, k y r d + y, j y r t, j y r d + y m, d ə r t, d ə r d + ə... j y t y t, j y d + y m, y d + y m.

3) K o r, k a b + ı l, d i p, d i b + ı l.

Subhəsiz by kajdanın bir çok mustəsna ları v a d y r; məsələn:

ı p, ı p + ı, s a p, s a p + ı l, q u r q, q u r q + u.

Jykarda, birinci və üçüncü paragraflarda qətirdiyimiz misallarda nə qerursunuz? **k** səsi **a** və **ı** saitələri arasında **g** səsinə, **q** səsi isə ejni syratla **ə** və **i** saitələri arasında **q** səsinə, ejni vəzijətdə **t** səsi **d** səsinə, **p** səsi **b** səsinə çevrilir.

k, q və **t** səsləri, artık qeçən dərslərimizdən mə'ly-mynyz oldygy vəchlə **sagır** oldygy halda **g, q, d** səsləri **sədalı** d y r. By hadisəni bir kanyın halında ifadə etməq istədiyimiz təkdirdə azagıdaqı formyly əldə edəriz:

«**d q i** saitə arasında **sagır** samitələr **sədalı**ja çevrilir».

Laqin by kajda Azəri ləhcəsində daha da inqisai etməzdir. Tələffuzda, məsələn **q** səmindən əmələ qələn **q** səsi **j** səsinə çevrilir:

Ç ə r ə q, ç ə r ə j — i, q ə m ə q, q ə m ə j — i, q ə r q i n l i q, q ə r q i n l i j — i, q ə z ə l l i q, q ə z ə l l i j + i... iləx.

3) Sifət mə'nasını ifadə edən, daha dogrysy «japma damar»lardan ibarət olan sözlər əsil munasəbat əqilçiləri olan: dən-dan, də da, ə-a, jə-ja, lə-la, nin-nın, in-ın, nun-nyn, si-sl, i-l, ji-jl qibi butun əqilçiləri kəbyl edərlər. Məsslən açlk, izçi, qərqin, doly... sözlərini, ajrl-ajrl söz dəjizdirici əqilçilərlə birliqdə qəstərəlim:

1) **açlk:** açlg—ı, açlg—ə, açlk—dan, açlk—da

« : açlg—ın, açlk—la.

2) **izçi:** izçi—ji, izçi—jə, izçi—dan, izçi—da

« : izçi—nin, izçi—lə, izçi—sl.

3) **qərqin:** qərqin—i, qərqin—ə, qərqin—dan, qərqin—da.

« : qərqin—ın, qərqin—lə.

4) **doly:** doly—jy, doly—ja, doly—dan, doly—da.

« : doly—nyn, doly—lə, doly—sy.

By misallarda qətirdiyimiz söz dəjizdirici əqilçilər jalınlz damak səsləri yjyemasına tabe durlar; bynyn üçün də jalınlz: dən-dan, i-l...qibi əqilləri v a d y r. Bynynla barabar **si, ji, nin** əqilçiləri dodak səsləri ahənqinə tabe'dur: **su-sy, nun-nyn, ju—jy.**

İxtar.—Bir neçə söz **i-l, ji-jl** ilə **si-sl, su-sy** əqilçilərinin izlədilməsi hakkında seyləməliyiz: **i-l** syratindəqi əqilçilər samitə ilə bitən sözlərin sonyna ilavə olyn-dygy halda **ji-jl, ju-jy** saitə ilə bitən sözlərin axırlına

qətilir: at-l, ev-i, kar-l, qəz-u, ata-jl, Qəncə-ji, kyt-y, duju-ju.

Si-sl, su-sy əqilçiləri də saitə ilə bitən sözlərə ilə və olynır.

By əqilçilər əsas e'tibarlı ilə i-l əqilçilərinin ejni olyb, bəzlərinə ilə və olynan „s“ səsi gəlibə zəmiri jerini dytar: ləhcə — si, araba — sl, kyt-u-sy, duju-su.

Azəri ləhcəsində, saitə ilə bitən sözlərdən sonra ji, jl jerinə ni, nl da izlədilir.

4) Butun byraja kədər səjlədiqlərimizi azaqlıdaql cədvəldə qəstəririz:

1-açık	1-ağıllı	1-kyty
2-açıqı	2-ağıllınlı	2-kytyjy, ny
3-açıga	3-ağıllıja	3-kytyja
4-açıkdən	4-ağıllıdan	4-kytydan
5-açıkdə	5-ağıllıda	5-kytyda
6-açıqla	6-ağıllı ilə	6-kyty ilə
7-açıqlı	7-ağıllımlı	7-kytyнын
1-səçqi	1-səçqi	1-qəzlu
2-səçqijı	2-səçqisi	2-qəzluju, nu
3-səçqijə	3-səçqisinə	3-qəzluja
4-səçqidən	4-səçqisindən	4-qəzludən
5-səçqidə	5-səçqisində	5-qəzludə
6-səçqilə	6-səçqisilə	6-qəzlu ilə
7-səçqinin	7-səçqisinin	7-qəzlunun

4. Zəmir sözlərində

1— Zəmir sözlərində izlədilən əqilçilər, az-çok ajrı oldygy qibi, zəmir sözlərinin əzləri də əqilçi jerində izlədilirlər.

Turqcədə tapılan zəmir sözləri bynlardyr: mən, sən, o, biz, siz, olar, onlar.

Jykarıda kejd etdiqimiz munasəbət əqilçiləri ilə by zəmir əqilçiləri azaqlıdaql cədvəllərdə qəstərdiğimiz əqildə olarlar:

1-mən	1-sən	1-o
2-məni	2-səni	2-ony
3-mənə	3-sənə	3-ona
4-məndən	4-səndən	4-ondan
5-məndə	5-səndə	5-onda
6-mənimlə	6-səninlə	6-onynla
7-mənim	7-sənin	7-onyn

1-biz	1-siz	1-olar
2-bizi	2-sizi	2-olartı
3-bizə	3-sizə	3-olara
4-bizdən	4-sizdən	4-olardan
5-bizdə	5-sizdə	5-olarda
6-bizimlə	6-sizinlə	6-olarnan
7-bizim	7-sizin	7-olartın

2—Jykarıda səjlədiqimiz qibi, zəmir sözlərinin əzləri də əqilçi olaraq izlədilirlər. By syrətdə „mən“ sözündən: im-lm, um ym, „sən“ sözündən: „in-ln, „un-yn“, „o“ dan: i-l, u-y, əqilçiləri mejdana qəilir. By əqilçilərin damarlara nə syrətdə jərlədlıqlınl azaqlıdaql cədvəldə qəstəririz:

1-Evim	1-qəzum	1-baqlm
2-Evin	2-qəzun	2-baqln
3-Evi	3-qəzu	3-baqlı
4-Evimiz	4-qəzumuz	4-baqlmlz
5-Eviniz	5-qəzunuz	5-baqlnlz
6-Evləri	6-qəzləri	6-baqları
	1-dyryəym	
	2-dyryəyn	
	3-dyryəy	
	4-dyryəymyz	
	5-dyryəynyz	
	6-dyryələri	

3—Zəmir sözlərindən jərlımlə olan əqilçilər, saitə ilə bitən sözlərə, damarlara ilə və olynıqları zaman, ajrı əqillərə malıqdurlər: m, n, su-sy, si-sl miz-mlz, muz-myz, ləri-ları. Məsələn:

1-Əlu—m	1-kyty—m	1-dəri—m
2-Əlu—n	2-kyty—n	2-dəri—n
3-Əlu—su	3-kyty—sy	3-dəri—si
4-Əlu—muz	4-kyty—myz	4-dəri—miz
5-Əlu—nuz	5-kyty—nyz	5-dəri—niz
6-Əlu—ləri	6-kyty—ları	6-dəri—ləri
	1-jazl m	
	2-jazl—n	
	3-jazl—sl	
	4-jazl—mlz	
	5-jazl—nlz	
	6-jazz—ları	

4—By zəmir əqilçiləri, mustəkil damar, söz halında işlədilən zəmirələrə də ilavə oyna bilər:

- 1) mənim
- 2) sənin
- 3) onun
- 4) bizim
- 5) sizin
- 6) onların.

5—Dilimizdə, jə'ni Azəri ləhcəsində, jəliniz bir əqildə işlədilən **qı** əqilçisini də ziqr etməliyiz; by əqilçi zəmir əqilçilərinin üstünə ilavə olnur və by syrətlə turqcədə uç zəmirin bir jerdə toplanması kabil olar:

- 1) mənimqi, 2) səninqi, 3) onunqi, 4) bizimqi, 5) sizinqi, 6) onlarınqi.

Qlörulduqu qibi by əqilçi ahəncə tabe dejildur və bynyn üçün də jəliniz bir syrəti vardyr.

Bynynla barabar, diqər əqilçilər qibi, haman bütün sözlərə ilavə oyna bilər:

Atamınql, joldazımınql, konşylarımınql...

İxtar—Turqcədə bir neçə sözlər vardyr qı, həm i-l həm də si-sl əqilçilərini alırlar. Halby qı, birincisinin qəldiqi, bylyndygy jerdə, iquincisi fəzlə olmaq lazım qəlirdi.

Həpisi=həp+i+si, birisi=bir+i+si.

Qimisi=qim+i+si, çokysy=çok+y+sy

6—Əcəba səzdə zəmir əqilçiləri ilə umyni münasəbat əqilçiləri rast qəldiqi zaman bynların tərbihi necə olar? Əvvələn zəmir əqilçiləri, sonra **qi**, daha sonra münasəbat əqilçiləri qəlir, jə'ni damar + zəmir + əqilçisi + qı əqilçisi + münasəbat əqilçisi.

Bynların cümləsindən əvvəl söz jəplər əqilçinin damara jəplədlərlə nəzəri—e'tibara alırsak, turqcə sözün mufəssəl syrəti azagıdaql qibidur.

Damar + söz jəplər + zəmir + qı əqilçisi + münasəbat.

Bə'zən **qi** əqilçisi münasəbat əqilçisindən sonra da qələ bilər. By da **də-da** sonra olar.

- 1—Jol + da3 + lar + lmlz + ln + qin + dən
- 2—jol + da3 + lar + lmlz + da + qi

5. Sajl adlarında

Sajl adları da, zəmir sözləri qibi bir qərrə xusysi əqilçilərə maliqdur: 1—**ər-ar**, **zər-zar** əqilçiləri haman bütün saj sözlərinə ilavə oyna bilər və ilavə olynдықları saj damarlarına „top“, „dənə“, „toply qə-mijjət“ fiqir və mənasını verir. Əqər saj sözu samitə ilə bitirsə, **ər-ar** saitə ilə bitirsə, **zər-zar** əqilçiləri ilavə olynur:

1—Birər, uçər, dərdər, bezər, səqqizər, dokkyzar, onar, otyzar, klrkar... juzər, minər.

2—İqizər, altızar, jeddizər, ijirmizər, əllizər..

By əqilçilər Azəri xalk ləhcəsində, danlık dilində işlədilməməqlə barabar, bə'zi ədiblərin, muhərrirlərin əsərində, qənardan alma, iktibas olaraq işlədilməqdədur.

3—**inci-lnci**, **uncu-ynce** əqilçiləri də saj adlarına maxsys əqilçilərdən olmaqla barabar, bə'zi başlangıç, mikdar, son, intiha ifadə edən zəzlərdə işlədilir. Sıra, tərbihi ifadə edərlər:

Bir+inci, iqi+nci, uç+uncu, dord+uncu, bez+inci, ijirmi+nci, otyz+ynce, klrk+lnci, min+inci.

Ejni əqilçilər, jykarıda bəhs etdiqimiz „ibtida“, və „intiha“ ifadə edən zəzlərdə də işlədilir: axırlnci, əvvəlinci, orta-ncl, sonynce. Byndan bəzka saj adları, adi söz dəjizdirici əqilçilərin cümləsini kəbyl edə bilirlər. Bynlardan **cəm'** əqilçisi də saj adlarına ilavə oyna bilər: birlər, uçlər, jeddilər, juzlər, ijirmi altılar.

Münasəbat əqilçiləri ilə birliqdə saj sözlərindən ibarət damarlar by əqli alırlar:

1- biri	1- kırkı	1- minləri
2- birə	2- kırka	2- minlərə
3- birdən	3- kırkdan	3- minlərdən
4- birdə	4- kırkda	4- minlərdə
5- birin	5- kırkln	5- minlərin
6- birlə	6- kırkla	6- minlərlə

İndiliq saj sözlərinin əqil cihətləri hakkında by kədər mə'lymat qafidur. Saj sözlərinin işlədilməsi, cümlədə, tərbihlərdəqi jeri hakkında „nəhv“ bəhslərində mə'lymat veriləcəqdur.

6. İzarət sözlərində

İzarət sözləri də, Azəri ləhcəsində və özqə turq-tar ləhcələrində, az-çok xusysi zəqillərə malikdur. Azəri ləhcəsində izlədilən izarət sözləri: o, by sözləridur.

Cəm' zəqilləri: bylar olar dyr. Bə'zi ləhcələrdə 3y və ja 30 sözu də vadyr.

İzarət sözlərinin, söz dəjizdirici zəqilçilərin ilavəsi aldıkları zəqli azagıda qəstəririz:

1- by	1- o	1- bylar	1- olar
2- byny, myny	2- ony	2- byları	2- oları
3- byna, myna	3- ona	3- bylara	3- olara
4- byndan	4- ondan	4- bylardan	4- olardan
5- bynda	5- onda	5- bylarda	5- olarda
6- bynyn	6- onyn	6- byların	6- oların
7- bynynla	7- onynla	7- bylarla, nan	7- olarla

Biz tələffuzdə bylynan n səsi jerinə n izlədiriz.

Byndan başka jykarıdaql cədvəldə bir neçə zəqilləri qəstərmədiq. Çünqu by qəstərilməjən zəqilləri iqnici dərəcədə hesab edirik. Məsələn, bəzən „bylar“ jerinə „by nlar“, „by nlar“, „olar“ jerinə „o nlar“ izləndiqi qibi, cədvəlmizdə də kejd edildiqi qibi „by n y n“ jerinə „m y n y n“, „by n a“ jerinə „m y n a“ izlənilir qı, by da Azəri ləhcəsində daha bir neçə xusysijjətlərdə qərdujumuz, zimal ləhcələri tə'sirlərinə ətf edil-məq lazıq qəlır (məsələn bin jerinə min, binməq jerinə minməq, bən jerinə mən...).

Syallar

1—Butun byraja kədar qəçdiqimiz bəhləri xulasa ediniz!

2—Söz dəjizdirici zəqilçilərin roly və bynların söz japlıclardan fərki nədur?

3—Sifətlərin, zəmirlərin, sajl və izarət sözlərinin əzlərinə maxsys söz dəjizdirici və japlıcl zəqilçiləri varmıdyr?

4 Bizim jykarıdaql bəhlərimizdə qəstərilməjən hansı xusysijjətlər daha dikkətinizi cəlb etdi?

5—İqi saite arasındaql sagır səmitələr nəjə çevrilirlər?

Vəzifa

Azagıdaql parçanı, söz dəjizdirici zəqilçiləri tapıb qəstərməq və by zəqilçilərlə mejdana qətililən zəqilləri tədkik etməq syratıla, qəzdən qəçirib təhlil ediniz.

Mən balaca idim. Məhəlləmizdə təzə bir kızı məqtəbi açılmışdı. Tanıdığım konşy kızlardan bir çoky haman məqtəbdə okymaga başlamışlardı. Mən də həvəslənib, anama jəlvədim qı, mənə də o məqtəbə versinlər. Əvvəlcə anam razı olmamışdı. Sonradan köhyim və konşy kızların məqtəbdə təhsil etməsini qəruncə bənə izin verildi.

Bir qun məqtəbdən qəldiqdə qərdum qı, anamın ən jəklın dostlarından Ziba-xala anamla səhbət edir. Mən salam verib içəri daxil larından Ziba-xala anamla səhbət edir. Mən salam verib daxil oldykdə eşitdim qı, Ziba-xala anama deyr:

— Jök, jök biz razı deyliliq qı, kızımız məqtəbə qətsin. İndi dünya xarəbdyr, by qun yrysi məqtəbə qədər, səbah çarəabını atar. 3uqr allaha!... Belələrini çök qərmüzüq. Jök biz razı ola bilməriq!...

By səhbət mənə maraklandırdı. Mənim o kızı çök jəzıqlım qəldi. Mən urəqimə həjifləndim qı, zəvəlli kızı məqtəbdən məhyim edəcəqlər. Həttə istədim anamdan sorysam qı, o kızın adı nədur və hansı məqtəbdə okyır, çünqu Ziba-xalanın kızı oldygyny bilirdim. Ancak məqtəbdə okyması barədə bir şey bilməjirdim, ancak bejüqlərin səhbətinə karlımaq istəməjərəq bir söz sormadım.

Ziba-xalanın sözlərinə cavab olaraq anam dedi qı:

— Təksir mənədur. İstədi. biz də urəqini sındırmadıq. Hamı okyır. dedi qı. Koj o da bir parça okysın. Bir də bilirsən qı, biz həqimlik okytmaırlıq, mirzəlik okytmaırlıq qı, qələcəqindən korkasan. Anamın by sözləri mənə təəccübə saldı. Mənə elə qəldi qı, by səhbət mənə əjiddur.

— Ziba-xalanın mənim okymagımla nə izi ola bilər!

Ziba-xala qədənən sonra anam bənə dedi qı:

— Bak, eşitdi. Ziba-xala sənin məqtəbə qətməqinə razı olmaırl.

Mən dedim qı:

— Ziba-xala mənim vəqilim deyl. Mənim məqtəbə qətməqimin ona heç bir dəxli jökdyr.

— Nə danırsan? Nəçə ona dəxli jökdyr? Bilmirsən, o sənin bejüqündur... elə danıma!...

— Doğrydyr. bejüqdur. amma mənim bejüqum atam və anamdyr.

— Jök, o da bizim qibi sənin bejüqündur. çünqu o sənin kajın-anamdyr!...

Mən təəccübləndim. Nəçə qı, mənim kajın-anamdyr? Məqər mənə ərə vermizlərmiz? Əcəbə mənə qimə, nə vakt ərə vermizlərdur? Vermizlərsə mən nə uçun heç bir şey bilməjirəm. Nə uçun mənə səj-lənməmiş və mənədən sormamışlardyr? By syallara mən cavab tapa bilmədim.

Anam isə jənlındaql urpəqi mənə tərəf yzadarak, dedi qı:

— A! by urpəqi, Ziba-xala sənin uçun qətilmişdur, sal başına!...

Mən urpəqi almadım, anama da bir söz səjləmədim. İndi mən bildim qı, Ziba-xala nə ixtijar ilə mənim okymagımı istəməjirmiz. İndi mən bildim qı, kızların həjət məsələsi nə sajak həll olınyrmyz..

Bildim, amma nə edə biləcəqdim? Bir şey etməqə kədir olmağımın jənlınız dısunur, dısunuqca əglajırdım.

(«Jök!» Simurg).

7-İsmlərdə

By dərsimizdə daha müfəssəl şyrətdə söz dəjizdirici əqilçilərin tətbikindən bəhs edəcəyiz. Təbii byrada jenə əsqi sərf-nəhv qitablarınlı ismi-cins, ismi-xas qibi sınıflara ajırması bizim bəzdan bəri dytdygymyz usyl uçun əhəmiyyəti həjiz dejidur. Çünqu jenə təqrar edirik, by təsnif mə'naja qərədur. Əslində isə ismi-cins ilə ism xas arasında heç bir fərk jəkdır. Məsələn „təktəmlə“ sözu bə'zən „ismi-xas“ bə'zən də feil olaraq izlənilir. Butun by hallarda sözün əqli və dilimizin təbə oldygy kajdalar zərrə kədər dəjizməjib jəllənz mə'na və məfhymy dəjizir

Turqcədə hər durlu sözdən—sifət, zəmir, feil, cümle isim ola bilər: „kəzəl“ sözu „kəzəl bəjək“ təqibində sifət oldygy halda, „altyn“ mə'nasına qələ „kəzəl“ sözu isimdur. „Açar“ sözu bir dəfə feil, laqin, „kəpə açan alət“ mə'nasında isimdur.

1—Söz dəjizdirici əqilçilərdən oldykca bol izlənen birisi ilə daha sizi tanı ələməlijiz. By da sorgy izarətidur. Sorgy izarətinin bir neçə turq-tatar dillərində durlu əqilləri olmaqla barabar, cənyb ləhcələrində by cümledən Azəri ləhcəsində **mi-ml**, **mu-mydyr**. Feillərin isimlərin, zəmir və sifətlərin bir sözlə butun sözlərin axırlına, qələ bilərler:

Əhməd+mi? Olar+ml? Siz+mi? Mən+mi? Qəzluq+mu? Sy+my? Quldu+mu? Oldy+my?

Sorgy əqilçisi, misallarımlızda qərduqunuz qibi, umymijjətlə sözün axırlına qəlir. Bynyla barabar feil sözlərində zəmir əqilçiləri sorgy izarətindən sonra qələ bilər:

Qələr+mi+jim? Qələr+mi+sin? xəstə+mi+dur? Xəstə+mi+siz? Xəstə+mi+sin?

Azəri ləhcəsində çox dəfə sorgy əqilçisi izləndilməjib, jəllənz sözün son səsi yzadırlar tələffuz olynar qı, by da fars dilinin tə'siri olsa qərəqdur.

2—Byrada bir neçə əqildəqi isimlərin söz dəjizdirici əqilçilərlə birliqdə aldıkları əqilləri qəstərən cədvəlləri diqqətinizə ərz edirik:

1- ata	1- qəncə	1- kylak
2- atanı	2- qəncəni	2- kylağı
3- ataja	3- qəncəyə	3- kylağa
4- atanın	4- qəncənin	4- kylağın
5- atada	5- qəncədə	5- kylakda
6- atadan	6- qəncədən	6- kylakdan
7- ata ilə	7- qəncə ilə	7- kylakla

1- kyty	1- inci	1- duju	1- kar
2- kytyny	2- incini	2- dujunu	2- karı
3- kytyja	3- incijə	3- dujuja	3- kara
4- kytyda	4- incidə	4- dujudə	4- karda
5- kytydan	5- incidən	5- dujudən	5- kardan
6- kyty ilə	6- incilə	6- duju ilə	6- karla
7- kytynın	7- incinin	7- dujunun	7- karın

3—Jykarıda qətirdiqimiz misallardan da qərulur qı, əqilçilərin damarlara ilavəsində ən muhum cihət, damarların sonyndaql səslərdur. By nəktədən bəklidə turqcədə sözlərin souynda dər durlu hal ola bilər:

1) **incə** saite (Qəncə və ja inci), 2) **kalın** saite (ata), 3) **dodak** saiteləri (kyty, duju), 4) **sagır** samitelər (kylak), 5) **sədalı** samitelər (kar).

Butun by hallarda qərəq əqilçilər, qərəqsə by əqilçilərin ilavə olyndykları damarlar ajrı-ajrı dəjizmələrə mə'ryz kəllər. Məsələn:

Birinci halda ilavə olynan əqilçilər:

1-ni, 2-jə, 3-nin, 4-də, 5-dən, 6 ilə dur.

İqinci halda: 1-nl, 2-ja, 3-nln, 4-da, 5-dan, 6-ilə

Uçuncu halda: (incə isə) 1-nu, 2-jə, 3-nun, 4-də, 5-dən 6-ilə; (kalın isə) 1-ny, 2-ja, 3-nyn, 4-da, 5-dan 6-ilə. Dörduncu halda: 1-l, 2-a, 3-ln, 4-da, ta, 5-dan, tan, 6-la; (incə isə): 1-i, 2-ə, 3-in, 4-də, tə, 5-dən-tən, 6-lə. Beşinci halda: 1-l, 2-a, 3-ln, 4-da, 5-dan, 6-la (incə isə): 1-i, 2-ə, 3-in, 4-də 5-dən, 6-lə.

4—Butun by əqilçiləri tədkik etdiyimiz zaman, bynların arasındaql fərklərin turq dilinin sevtijjatına, fonetikasına əjd kanyınlar ilə izah edilə biləcəyini qərəcəqsiz. Məsələn byrada bir tərəfdən ahəng kanyynyn tə'siri vardır: **nun, nyn, u, y, dan, dən, lə, la...** qibi cüt əqilçilər by kanyynyn tə'siri altında mejdana qəlirlər. Diqər tərəfdən təmsil (assimilasija) kanyynyn tə'siri qərulur: **tə-ta, də-da, tən-tan, dən-dan** əqilçiləri by şyrətdə mejdana qəlmislərdur: **at-ta, ət-tə, at-tan, ət-tən.**

5— Byrada bir neçə söz də byraja kədər sizə bəhs elədiqimiz əqilçilərin adları üzərində səjləməq lazımdır. Umymijjətlə səfistilahları məsələsi nə qitablarımlıqda nə də məqtəblərimizdə hənyz həll edilmiş dejildir. İndijə kədər jazılmıq olan turq dili səfləri, bütün söz dəjizdirici əqilçilər arasında jykarıdan bəri kejd edə qəldiqimiz jeddi əqilçini ajırlıq, bynlara ad vemişdur. By jalınlıq turq səflərinə maxsys olmaqlıq hamam bütün səf qitablarında belə japılmakdadır. Çünqu əzja və hadisələr arasındaqlı əsas munasəbətleri qəstərən əqilçilər bynlardır. Bə'zi qitablarda bynlara bəskalar da ilavə olynmakdadır. Məsələn: **icun çun-çyn, çin-çin...** By əqilçi birinci misalda (icun) jarım sözdür; bynyn uçun ahəncə tabe olmaz və damarın yrgysyny almaz. Halby qı, diqər əqillərdə həkiki əqilçidir: **Sənin çin, onyn çyn, canın çin, niçun** (nə uçun).

Turq səflərində bynların adı, ərəbcə səflərdən alınmışdır; məsələn:

mucərrəd:	ata.	məf'ylun-ənh:	atadan
məf'ylun-bih:	atanlı	məf'ylun-məə:	ata ilə
məf'ylun-ilejh:	ataja,	muzafun-ilejh:	atanın.
məf'ylun-fih:	atada	muzaf:	atası

Mə'nə e'tibar ilə **muzaf** ilə **məf'ylun-bih** arasında bəjuq fərk vardır. Laqin əqil e'tibərilə sonları samit səslərlə bitən damarlarda heç bir fərk jəkdır: 1) qitabı ver, 2) Əhmədin qitabı.

Hər iqi halda da qərduqumuz qibi sözün sonyna „**L**“ əqilçisi ilavə olynır. Laqin saitə ilə bitən sözlərdə by əqilçi „**muzaf**“ halında **si-sı** olar: 1) atamı qərdum, 2) Əhmədin atası qəldi.

Hər halda „**məf'ylun-bih**“ ilə „**muzaf**“ arasındaqlı fərki qəzəlcəsinə əjrənməq lazımdır. „**Qitabı**“ qibi əqildə bylynan bir sözün „**muzaf**“ ml və ja „**məf'ylun-bih**“ mi oldygyny anlamak mümkündür. Əqər „**L**“ əqilçisinin ustunə bir də ml əqilçisi qələ bilərsə deməq qı, „**qitabı**“ **muzaf**dır: Əhmədin qitabı+ml ver.

Byradan „**L**“ əqilçinin ziqr etdiqimiz misalda **məf'ylun-bih** deji, **muzaf** oldygy anlaşılr. Halby qı, **məf'ylun-bih** halında by kəbil olmaz.

İndi by istilahların bir neçə cihətindən, bylynan kusyrlarından bəhs edə biləriq:

1) By istilahlar əsqi ərəb səfisi usylyna qərə tərrib edilmişdur. 2) Ərəb dilində oldyklarından səfilə məgyil olanlar, bilxassə, səf dərşini əjrənən ysaklar uçun anlaşılmaz oldykca çətinədur.

Bynynla barabar indijə kədər by istilahların jərinə turqcələri tapıla bilməmişdur. Bə'zi səfçilər bynların numrələri (birinci, iqinci, uçuncu...) qəstərilməsinə təqlif etməqdədur qı, bynyn bəjuq karlıqlıq tərəcəji mejdandadır.

Kazan-tatar, kazak və əzbəq səfçiləri by istilahları az-çok muvəffəkijjətlə öz dillərinə çevirmişlərdir. Məsələn kazak səfçilərindən birisi: „**məf'ylun-bih**“ halına: „**tabətav**“ (tabəlav-tapma) „**məf'ylun-ilejh**“ halına „**bərləstav**“ və ja „**bərləstav (varma)**“, „**məf'ylun-ənh**“ halına „**çiləgtav**“ iləx... deji. Çünqu „**tapmak**—nəji“, „**varmak**—nəreje“, „**çiləkmək**—nəredən“... iləx, syallarına cavab olmaq, və ja muəjjən hallar istəməq dolajısilə by adlar verilmişdur. Hər halda ərəb istilahlarına qərə bynları daha muvəffəkijjətli sajmak və irəlidə bəqə Azəri dilinin səfisi istilahlarında da by kajdaja yjaraq jeni turqcə istilahlar japmak mümkündür.

6—Səzləri bir birinə bağlayan əqilçilər, munasəbat əqilçiləri daha pəq çokdır. Bynları jalınlıq xatirinə qəstirməq uçun bir neçəsini byrada ziqr edirik.

Mutəssəl əyrətdə bynlardan ancak nəhv bəhsində mə'lymat verəcəjiz.

a) Diqə-dıqə, duqə, dyqə...əqilçiləri „**dəfə, təqrar**“ mə'naları ilə sözləri, bilxassə feilləri bir-birinə bağlarlar.

1) Qər+duqə qərəcəqim qəldi.

2) Aldıqca aldı, 3--vyrdykca vyrdy...

b) Lncə, incə, uncə-ynca... „bir birinə bağlı olan hərəqətləri qəstərir: 1) jaj qəlinə istilər bəslər, 2) hazlır olynca qətir.

3. Cansız əqilçilər

Jykarıldaql dərşlərimizdə „**cansız**“ əqilçilərin nə deməq oldygyndan və bə'zi cansızlanmış söz japıqlı əqilçilərdən bəhs etdiq. Söz dəjizdirici əqilçilər, söz

japıclılara qərə, tə'bir cəizsə, daha canlıdır. Bynlarda cansızlanmış əqilçilərə pəq az rast qəlinir. Haman bütün türk-tatar dillərinin söz dəjizdirici əqilçiləri bir-birinə bənzəyir. Halby qı, söz japıclılar arasındaqı fərk daha bəjuqdur. Bynynla barabar bə'zi əqilçilər varıdır qı, by qunqu dillərdə, bilxassə hər vakt özündən bəhs elədiqimiz Azəri ləhcəsinə cansızlanmışdır. Oldykca qeniz syrətdə aldığımıız dil dərslərində, sizi jer-jer dilimizin həyat və təqamulu ilə də tanıq etməqə çalışdıqımıızdan by xusysa da nəzərinizi cəlb etməqı lazım tanırlı. Jeni dərş programlarına qərə, „dilmuzahədələri“ ilə məşqyl olacaq tələbə və ja muəllim əjrəndiqi və ja əjrətdiqi dərşin həyat və təqamulunu qafı dərəcədə bilməlidur.

1) Umymijjətlə canlı olan bir əqilçi bə'zi sözlərdə cansızlanır. Jykarıda bəhs etdiqimiz qibi məf'ylun-bih „əqilçisi olan „i“ bə'zi sözlərdə, by syrətlə cansızlanmışdır: birisi, qimisi... sözləri bynyn qibidur. Çunqu bynların jerinə biri, qimi, olmaq lazım idi. Laqın byrada səjlənin by sözlərin muəjjən tərqiqlərdən ayrıldığını da ynytmamalıdır: onların birisi

2) Əsqi turqcədə „cihət“ və ja „məf'ylun-ilejh“ əqilçisi olan **qəri, garı, karı, qəri...** əqilçiləri cansızlanmışdır. Məsələn „iləri, dızarı, içəri qəri, jykarı“ sözlərində rast qətirdiqimiz **arı, əri** əqilçiləri: **k, g, q, qı** səslərinin duzməsile mejdana qələn əqilçilərdur.

Azərbaycanın bə'zi jerlərində, byradan alarak jazan „Mirza Fətəli Axyndzada“nın əsərlərində „dızkarı“ sözünə rast qəliriz qı, by əqil əsqidur. Deməq qı, Azərbaycanla və özqə türk ləhcələrində: **iləri + ja, dı + arı + ja, iç + əri + ja** denildiği zaman by cəhət və ja „məf'ylun-ilejh“ əqilçisi təqrarlanmış olır.

3) **K l 3 l n, j a z l n...** qibi sözlərdəqı **ln, in** əqilçiləri əsqi turqcədə məf'ylun məə əqilçisi idi. Zaman ilə cansızlanmışdır. Jəni jazın jaz ilə **k l 3 l n, k l 3** ilə deməqdur qı, by iste'mal da ryların „летом“, „зимой“ qibi tə'birlərinə bənzəyir.

Syallar

- 1) Sorqy əqilçisi nədur və iste'malı necədur?
- 2) Əqilçiləri almak nəktəsindən damarların sonyn-dağı səslərin nə qibi əhməijjəti varıdır?

- 3) İsim halları istilahları hakkında fiqriniz nədur?
- 4) Umymijjətlə sərf istilahlarında nə qibi cihətlər qəzlənməli?
- 5) Daha nə qibi söz dəjizdirici əqilçilər bilirsiniz?
- 6) Cansızlanmış söz dəjizdirici əqilçilər hansılardır?

9. Xulasə və nəticə

Bynynla by ilin lisan dərşimizi bitiririz. Planımıızda tapılan maddələrdən: 1) mədxəl, 2) sevtijjat, 3) əqlijjat bəhslərini qəçdiq. Son bəhsin muhumı bir kısımlı bitməmiş kaldı qı o da feil bəhsidur. İləridə „nəhv“ cümlə və mə'nə „semasiologiya“ tədkikləri üzərində danıacagız. Evdə pedtexnikum“, jəni jazı vasitəsilə dərş vermənin bir nəçə məzijjətlərinə karzılık noksanları da varıdır qı, by noksanlara diqqətinizi cəlb edərəq, bynlardan kaçınmağa çalışmanızı tevsijə ediriz. 1) Jazıda hər məsələ mux təsər qəçilir. 2) Tələbənin xatirinə qələn, karzılına çikan hər syal və muşqilə dərhal cavab verməq imqanlı jokdyr. 3) Bizim dytdygymyz jeni plan üzərində lisan, sərf-nəhv materialı azdyr. 4) Tələbələrə, qərəqı kəder numynə, vəzifə və materjal verilə bilməyir. Hər muəllimin jazı mikdarı muəjjən oldygyndan daha ziyada artırmaq kabil dejildir.

Butun by nəktələri nəzəri-e'tibara alarak tələbələr lisan dərslərində karzılına kojylan kajda və kanyınları, öz materjalları ilə tamamlamalı və az-çok verilən bəhslər və vəzifələri diqqətlə jerinə jəfirməlidurlər.

Sevtijjat və əqlijjat bəhslərini qəzəlcə əjrənməjən tələbə, iləridə daha muhum olan nəhv və uslyb bəhslərində aksamaga və muvəffəkiyyətsizliq qərməqə məhqymdyr. By dərslər tələbələrimizin ana dilləri, jəni əməli syrətdə bildiqləri bir dil üzərindəqı muxtəsər tədkiklərdən ibarət oldygyndan, by xusysda isə zuyrly syrətdə janazan tələbənin jykarıda ziqr edilən noksanlardan kaçına biləcəqinə zühə jokdyr. Dil dərsləri, butun dərslərin açarıdır. Dilini bilməjən tələbə heç bir dərşdə qərəqı kəder muvəffək ola bilməz. Bizim əziz joldaşlarımız by xusysda da tam muvəffəkiyyət istəyiriz.

TURQ DILININ TƏDRIS USULY

Jazant professor **Çoban-zadə**

Dil üzərində müəhədə jolları

1. Qiriz

(Bir saat verilir)

„Evdə pedtexnikum“yn birinci kyrs programı by il müddətində ana dili metodikasını tamamilə keçməqi təqlif edir. Bynyn üçün by dərşimizdə sizə ana dili usylyna əjid ən muhum məsələləri xulasə syratında verməqi düzunuruz. By muhum məsələləri „ana dili üzərində müəhədələr“ ətrafında cəm' elədiq. Byndan əvvəlqi dərşlərimiz dildəqi səslərin, dilimizdə işlədilen jazı və imlanın tədkiki məsələlərinə əjid idi. Dil üzərində jayılacak müəhədələrin ən muhumləri sərf və nəhv, xalk dili və ədəbiyyatından materiallar jılgmak, əlqəsinaslık, ana dilinin zəhmət məqtəbindəqi jeri və iləx... qibi məsələlər by dərşimizə kaldı. Dediğimiz bütün by biri-birindən əhamijətli məsələləri bir dərşdə kavramak, qərəqi dərəcədə tənvir etməq kabil ola bilməz. Laqin sizin öz həvəs və gjerətinizdən də fajdalanmak üçün, dərşimizin sonyna dil metodikasına əjid bəzilə əsərləri qəstərən bir bibliografi cədvəli ilavə edirik. Byrada qəstərilən qitabları turqə, rysca qəzdən qəcirdiğiniz təkdirdə bizim dərşlərimizdə, texniqi səbəblərdən dolajı məsələnin vaktın azlığı, programı, xusysiliqi və darlığı qanarda kalmıq məsələləri də tədkik edə bilərsiniz.

„Dil üzərində müəhədə jolları“na məsələləri tədkik edərqən, azagıdaqı program mevcibincə hərəqət edəcəjiz;

1. Ana dilinin və xusysilə turqcənin məqtəblərdəqi jeri.

2. İndijə kədər tətbiq edilən sərf və nəhv metodikasındaqi janlıqlar.

3. Dil üzərində müəhədə jolları.

4. Ana dili və əlqəsinaslık.
5. Ədəbi dilin əjrənilməsi jolları.
6. Ana dili metodikasına əjid əsərlər.

2. Ana dilinin xusysilə turqcənin məqtəblərdəqi jeri

Ana dilinin məqtəblərdəqi jeri, dilin həyatdaqi jeri ilə bağlıdır. Dil, ictimai, kollektiv istehsalın ən əhamijətli vasitələrindən birisidir. Byna tarixdə və tarixin kejd etmədiqi zamanlardan kalmıq olan əsərlərdə açıq şahıqlar, dəlillər vardır.

Məsələn: ibtidai xalkların sərkiləri iz ilə bağlıdır. Sonra by qibi xalkların dilində səjlərin adları, o səjlərin nəjə jərədlərləni qəstərir. Turq dilində də by qibi səzlər pəq çokdır. Bynlardan bir-iqisini byrada da təhlil eləjə biləriz; məsələn: supurqə, kapı, otak qibi səzləri alınız. Bynlardan „supurqə—supurən alət“, „kapı—kapanan səj“, „otak—ot jandırıl-lan jer“ deməqdır. Bynyn qibi ibtidai dillərdə əjanın adı o səjlərin istehsal və zəlimətdə işgal etdiqləri mevkei qəstərir. Təbii istehsalda muhum jeri olan və ictimai həyatın ən kuvvətli bağlarından birisini təşkil edən dil, məqtəblərdə hər zaman birinci dərəcədə qəzə çarpan dərşlərdən sajlı qəlməqdır.

Bynynla barabar hər devrdə ana dilinin məqtəblərdəqi jerini kəti konkret syratda təjil etməqdən ətru pedagoglar alimlər arasında munakəzə və munazərələr ola qəlməqdır.

Alimlərin bəziləri məqtəblərdə bütün tədrisatın ana dili üzərinə kyrylmasını təqlif etmişlərdır. Bynların fiqrincə bütün dərşləri bir-birinə bağlayan, sonra məqtəbə ilq dəfə ajak basan yəagin ən zıjadə bildiği, tanıdığı bir səj varsa, o da dildir, ana dilidir.

Təbii, məqtəblərdə bütün tədrisatı dil ətrafında mərqəzləsdirməq təqlifini irəli surən by alimlərin bejuq bir janlıqlı vardır qı, o da dilə „bir məksəd qimi“ bakmalarıdır; halby qı, dil öz başına bir məksəd olmaqlı, bəlgə jalınız „cəmiyyət və təbiəti əjrənəq və bilməq üçün bir vasitədir“. Biz dili, bilqilərimizi, dyjgy və fiqirlərimizi kejd etməq üçün əjrəniriz. Bynyn üçün „məqtəbə qetməqdən, elm əjrənəqdən məksəd dil əjrənəqdur“, fiqri heç bir syratla dogry ola bilməz.

Son zamanda yeni pedagoglar, bilxassə zəhmət məq-təbi tərəfdarı olan alimlər tərəfindən by fiqirlər oldykca ziddətli syrətdə tənkid edilmizdur.

Laqin ana dilinə birinci dərəcədə əhəmiyyət verməq tərəfdarlarına karə, hucum edərən, bə'zi alimlər də əqs tərəfə, ifrata varmışlardyr. Bynlar da umymijjətlə dilin aj-rıca öjrənilməsini, sözün, əzjanı, hadisələri qərməqə, öjrənəqə mane' oldygyny irəli surməqdədurlər.

By fiqir də janlıdyr. Dogrydyr sözləri, adları bil-məq, əzjanı bilməq dejildur. Məsələn, təbiəti tədkik edə-cəqi jerdə „təbiət haqqında qitablar“ okyan adam heç bir zəjə najil ola bilməz. Laqin dili öjrənəqə, biləqjə və təbiət, cəmiyyətin anlaşılmazına mane' olan bir zəj qibi tələkki etməq də dogry dejildur. „Dil“ ictimai ha-disələrin ən maraklılarından birisidur. „Dil“i bir uzvi psixolozik, ictimai hadisə olaraq, tədkik etməjən adam təbiət və cəmiyyəti öjrənmiş olmaz. Dili öjrənəqədən başka ony ajr, bir hadisə, bir sahə qibi də öjrənəlidir.

Butun by fiqirlər, Avropa dillərinin tədrisi ətrafında ortaja çıkan munakəzələrdən dogmydyr. By zaman içində turq dilinin məqtblərdəqi vəziyyəti tamamilə xusysi zərtlərə tabe olmydyr.

Miladi VII əsrdən, jə'ni byndan 1300 il əvvəldən başlajarak, turq dili jazılmaga başlamışdyr. Byndan sonra jənə miladi XI-ci əsrdən başlajarak, muxtəlif turq dillə-rində jazan bir neçə zair, ədib, alim jətişmişdur. Butun by fəaliyyət turq dilinin məqtblərə qirməsinə səbəb ola bilməmişdur. Miladi XIX əsrin başlarına kədər turq di-linin məqtblərdə tədris edildiqinə dajir əlimizdə mə'ly-mat jokdyr. Ancak XIX əsrin başlarında Turqijədə, Ta-tarlıstanda Azərbaycanca... zəif syrətdə turq dili məqtblə-rdə tədris olynmaga başlanmışdyr.

3yralar İttifaqlına qirən turq-tatar xalqlarında öz ana dillərinin tədrisi məsələsi az-çok canlı bir syrətdə ancak 1905-ci il inkilabından sonra başlanmışdyr. Bir neçə jərlərdə ibtidajı məqtbləri açılmış, byrada ana di-lində, jə'ni turqcədə sərf, kiraət, əzja dərsləri, coğrafja, hesab və sajirə qəçilmişdur.

Turq dilinin pedagozi ictimai və elmi cihətdən bu-tun haklarılə məqtbə qirməsi 1917-ci sənəsi oktijabr inkilabından sonraql devrə ajiddur. 1905-ci sənədə açıl-

ılb „savad məqtbə“ halından çıka bilməjən turq-tatar məqtbləri by devrdə Avropa sistemi üzərinə kyrylmaga başlanmış; jəlinəz birinci dərəcədə dejil' iğinci və hətta uçuncu dərəcədəqi ali məqtblərdə, darulfunynlarda turq dili tədris edilməqə başlanmışdyr.

By sistem daxilində turq dilinin məqtblərdəqi jeri və kompleks sistemində ojnajacağı rol məsələn rıscanın rıy məqtblərində ojnadıqlı roldan heç bir syrətlə ajrıla bilməz. Bynyn jə'ni kompleks sistemində dilin alacağı vəziyyətin əsas çizqiləri bynlardyr:

1. Zəhmət məqtbəbində mərqəzləşdirmə təbiət və cəmiyyət ətrafında ola bilər. Dil ətrafında mərqəzləşdir-mə kabil dejildur.

2. Dil tədrisi bir tərəfdən ictimai həyatı, cəmiyyəti, diqər tərəfdən təbiəti, təbii hadisələri öjrənəqə ilə bağ-lanmışdyr.

3. Dili öjrənəqədə, tədkik etməqdə iqi məksəd var-dyr. 1) dili fiqirlərimizi ifadə və kejd etməq üçün zəryri bir alət qibi əldə etməq, 2) dilin nə syrətlə mejdana qəl-diqini, hansı unsurlərdən tərəqqub etdiqini nə syrətlə dəjizib, təqamul edib, irəlilədiqini tədkik etməqdur. Bir söz ilə „necə danışmalı?“ və „necə danışılır?“ syalla-rına cavab arazdırılmalıdyr.

4. Dili əvvələn canlı dildən, danışlıkdən başlamalı-dyr. Ədəbi dil, jazı dili, az-çok sun'i oldygyndan, yzak-lardan və dilin həkiki kanyınlarından yzakdyr.

Azadıqlı dərslərimizdə by xusysda daha mufəssəl mə'lymat alacaksınız. Jykarıda kejd etdiqimiz dört nək-tə turq dilinin məqtblərdəqi jərinə lüzümi dərəcədə aj-dın syrətdə qəstərə bilər.

Syallar

Syallar:

1. Ana dilinin okynmasındaql fəjdaları, qəstəriniz!
2. Dilin komplekt sistemindəqi rol və vəziyyəti nə-dur?
3. Nə üçün turq dili yzın müddət məqtblərə qir-rə bilməmişdur?
4. Turq dilinin məqtblərə qirməsi ilə nə qibi mə-sələlər karəlmizə çlıkr?

3. Sərf və nəhv metodikasında janlıqlar

(Bir saat verilir)

İndiyə kədər məqəblərdə tədkik edilən sərf və nəhv metodikasında bir neçə noksanları vardır qi, bynları bilmədən by qun təqlif edilən jeni usylların kiymət və əhəmiyyəti açıqca anlaşıla bilməz. Birinci noksan dilə və sərf-nəhvin özünə olan bəklədəql janlıqlıkdır.

Əsqi sərf və nəhv qitabıların hamısını əlinizə alsanız, byrada sərfi əjrənəqdən məksəd „duzqun okyjb jazmagı bacarmak“ oldygyny qerərsiniz. Jykarıda səjlədiqimiz qibi zühəsiz dili əjrənəmq, by dildə duzqun, dogry səjləmq, jazmak da məqəblərdə tə'kib olynan umdə məksədlərdən birisidir. Laqin butun sərf və nəhv dil tədrisindən məksəd bynlardan ibarətdur. Deməq, dil tədrisini çıkmaz bir jola sapdırmaqdan başka bir şey dejildir. Çünqu „duzqun danlzmak, jazmak“ hansı dildə, nə syrətlə əldə edilir? „Duzqun dil“, hər əlqədə, hər xalkda ədəbi dildir. Ədəbi dil isə az çok sun'i və tə'bir cəizsə əlu bir dildir. Ədəbi dillərin nə syrətlə təəqquı etdiqi sizə mə'lymdır. Ədəbi dillərin təəqqu-lundə ja iktisadi, ja siyasi, ja da dini mərqəzlərin, əsərlərin, jə'ni muhərrir və ədiblərin tə'siri olmyzdyr. Məsələn ryların ədəbi dili Moskva zivəsi üzərinə kyrylmyzdyr. Çünqu Moskva rys siyasi mərqəzi olmyzdyr. Fransız ədəbi dili ejni ilə „Paris“ zəhərinin zivəsidur. Ərəb ədəbi dili, dini əsərlər, bilxassə Kyr'an üzərinə kyrylmyzdyr. Jə'ni dini əmil ilə mejdana qəlmizdyr.

By dillər milyonlardan ibarət olan əlqələrin hər tərəfinə jayılır. Hər qəs tərəfindən səjlənir və jazılır. Byn-dan başka hər qəsin öz rayonına maxsys „canlı“ „dan-lıqlıq dili“ „ana dili“ vardır. Ədəbi dil, dəvlət dili isə, canlı dil əjilə dilidir.

İndi sərfi janlıqlı ədəbi dil üzərinə kyrmak və ədəbi dili jazmak və səjləmq məksədini tə'kib etməq dogry-dyrmy? Bizim təbiət və cəmiyyəti əjrənəmq, tədkik etməq-dən məksədimiz, by təbiət və cəmiyyətin nə oldygyny hansı kanyınlar və amillər tə'siri altında jazajıb, təqamul

etdijini anlamakdyr. Dil də, birinci dərşimizdə səjlədiqi-miz qibi, təbii və ejni zamanda ictimai hadisələrdən birisi, və ən muhumlarından birisidir. By hadisənin nə syrətlə mejdana qəldiqini bilməq lazımdır.

Bir adam bir dili nə kədər duzqun danlzsarsa, dan-lıslın, o dili idarə edən kanyın və amilləri bilmədiqi halda „dil hadisə və məsələsini“ anlamıq sajlımaz. Ne-cə qi, bir adam pəq dəvlətli, zəngin ola bilir, laqin by-nynla „iktisad-ekonomi“ elmini bilməq arasında bəjuq fərk vardır.

Bizim elm və mə'lymatlıqlı təbiət və cəmiyyət ka-nynların, hadisələrini bilib, izah etməqdən ibarətdur. By qun eleqtriq, radio, byxar, jagmır, kar, dəniz slıf mu-barəzəsi, inkilab, qənt, zəhər, və bynlardaql həjatın hə-rəqəti nədən ibarət oldygyny bilməjən bir adam mə'ly-matlı, munəvvər, təhsil sahlıqlı sajlımaz. Doktor olsyn, olmasın hər qəs sarı xəstəliqlərin nədən irəli qəldiqini mikropları, batsilləri və iləx... bilməlidur. İqinci və birin-ci dərəcəli məqəblər by mə'lymatlı verməqə çalılır. Halby qi, nədənsə dilə bəklə tamamilə başka. Dili bir hadisə qibi alıb, tədkik etməq zənn edilir qi, janlıqlı lisan-çılardan ədəbiyyatçılardan izidur. Birinci, iqinci dərəcə məq-əblərdə dil okymakdan məksəd, janlıqlı ədəbi dili əldə edib, duzqun, dogry səjləjib jazmakdyr. halby qi, məq-əblərdə dilin jeni usyllar ilə tədrisi ətrafında çıkan mu-nakəzələrdən əjdın olmyzdyr qi, by bəklə kət'ijjən dog-ry dejildir. Dil, hadisə və kanyınlarını bilməjən, ony tə-biətin, insanın bir parçası, bir fəaliyyəti qibi tədkik et-məjən adam, təhsilini tamam etmiş, tənvir edilmiş sajlı-maz. By syrətlə dilə, dil tədrisinə iqi nəktədən janazmak luzımy əjdın syrətdə mejdana çıkmızdyr.

1) Ədəbi dili əjrənəmq, jə'ni duz okyjb, jazmagı əldə etməq; 2) dilin nə oldygyny, necə, və nə syrətlə dan-lıqlıqlıqlı mejdana çıkmak.

Bynyn uçun sərf və nəhv tədrisində bir takım kyry kajdalar jerinə insanın danlzarqan tabe oldygy uzvi, ic-timai, ryhi amilləri izah eləmq lazımdır. By məsələ üzərində qələcəq dərşimizdə əjrlə dyrmalıqlı.

Əsqi tədris usyllarına bəjuq karlıqlıqlıq tərədən mə-sələlərdən birisi də dilin uzvi, ryhi, ictimai cihətlərin;

qanara kojoyb, bircə fiqri və mə'nə cəhətlərinə kылak verməq, turq dilinə aјid olan dərslərimizdə bizim tə'kib etdiqimiz usyllar ilə bir dərəcəyə kədar əsna oldynyз.

Əsqi sərflər—byrada bilxassə turq-tatar sərflərindən bəhs edirik—öz planlarını, sözlərin mə'nasına qərə düzəltmələrdir. Məsələn bynlarda dildə tapılan bütün sözləri „isim, feil, zəmir, sifət, ədat...“ qibi parçalara ajırmaq mümkündür. By təsnif və plan azagı jykırı byndan 250 il əvvəl jynan filosofları tərəfindən qəturulmuş və bynlardan ərəblərə qeçərək, oradan da bizə çatmışdır.

By qibi plan ilə sərif düzəltməq, daha fənası by plan ilə sərifi tədrisə qirizməq, dildə tapılmayan, dilin xusysijjətləri ilə heç bir əlakəsi olmayan muhum məsələlər ilə məsgyl olyb, dilin janından qeçib qetməqdur. Məsələn qəzluq, daglık, jazma, jazı, okycy, daə qibi sözləri alınır. Bynların mə'nə cəhətindən bə'ziləri isim, bə'ziləri isə sifətdur. Laqin turq dilinin xusysijjətləri bynyn mə'nasında deјil, bəlkə by sözləri mejdana qətirən səslər və əqilçilərdədur.

„Qəzluq“, isimdur, Bir sejin adıdır; „daglık“ sifətdur. Bir jerin sifətidur. Halby qı, bynlar əqilçilərlə mejdana qətilən japma damarlardır. Jə'ni by iqi sözu biri-birindən ajırmaq kabil deјildir. Ejni syrətlə „daə“ ilə „jazı“ iqisi də isimdur. Halby qı, siz artık turq dili dərslərindən pəq qəzəl bilirsiniz qı, əqil nəktəsində by sözlər biri-birindən çok fərklidir. By fərki bilməjən adam, təqrar edirik, turq dilinin xusysijjətlərini anlamaz. Çunku „jazı“ sözündəqi „ı“ bildiqi təkdirdə insan jalınır by sözu deјil, by əqilçinin ilavə olyndygy bir neçə sözləri izah eləjə bilir. Sonra by əqilçinin ilavə olyndygy damarlara verdiqi mə'nalı tədkik edərək, bütün turq sözlərinin mə'naca təqamulunu də anlamış olır.

Əsqi turq-tatar sərflərində bir-birinə kərlədirilən məsələlərdən birisi **səs** ilə **hərf**, **jazı** ilə **dil** məsələsidur. Əlifbanın tədrisi jollarından bəhs edərən, by xusysda oldykca mufəssəl mə'lymat verdiqimizdən byrada təqrarına luzym qərməjirik. jalınır ilavə etməlijiz qı, umejijjətlə bizim sərif-nəhv qitablarımızda „səs“ dən bəhs olynmaz. Bütün sərflər: „turqca də by kədar hərf vardı!“ deјə sözə bazırlar. Halby qı, hərf ilə səsin jazı

ilə dilin heç bir münasəbəti jokdır. Sərif, səsləri xatırlatan izarətlərdən ibarətdur. Sərif tə'lif və tədrisindən məksəd jazını, hərfi deјil, səsləri, dili əjratməq, tədkik etdirməqdur. Sərifi, dilçi heç bir zaman hərfərdən, jazıdan bəhs etməz bəlkə daima səslər və dil ilə məsgyldır.

Daha sonra nəhv jə'ni „cumlə və tərqiblərin tədkiki“ndə də əsqi sərfin qərmədiqi, qəstərmədiqi bir çok nəktələr vardı. Məsələn cumlələri də mə'nalarına qərə tədkik, əsqi nəhvde:

Agılsız adam, ağıl olmayan adam, dəli adam. bir-birinə musavi tərqiblərdur. Halby qı, əqil və lisan nəkteji-nəzərindən bynları heç bir zaman biri-birinə musavi saјmaq mümkün deјildir. Nihajət bizim sərif-nəhv qitablarımız tamamilə ərəb sistemi üzərinə kыryldygynadan ibarətlərin və istilahlərin də yəklər üçün zijadəsi ilə kərlək və çətin oldygyny keјd etməlidur. Byraja kədar seјlədiqlərimizi xulasə etməq lazım qəlsə, azagıdaql nəticələri əldə edərik:

1) Yəklərə ədəbi dildən sərif-nəhv əjratməq dogry deјildir.

2) Sərif-nəhv tədrisindən məksəd dogry okyjb, jazmagı əjratməq deјil, bəlkə dilin təəqqulat və təqamulunu anlatmakdır. By xusysda təbiət və cəmiyyət elmləri ilə dil arasında fərk jokdır, və olmamalıdır.

3) Turq sərflərində qəturulən plan pəq əsqi və pəq də çuruqdur. Aristodan qəlir və mə'nə üzərinə kыrylmyzdyr.

4) Əsqi sərflərdə səs ilə hərf bir birinə kərlədirilir. Bynyn üçün əsas bəhslərdən birisi olan „sevtijjat—fonetika“ bəhsi by sərflərdə jokdır.

5) Nəhvde jənə mə'naja qərə hərəqət olyndygynadan turqca də seј tərqibləri və cumlələri təəqqul kыynları qanarda byrakılmış olır.

4. Dil üzərində muzahədə jolları

(2 saat verilir)

Əqər jykarıdaqı dərslərimizdə sejlədiqimiz qimi sərf-nəhv, bir sözlə dil tədrisindən məqsəd dili bir hadisə qibi alıb tədkik etməq isə, məqəblərdə dil tədrisinə əjd usyllar, jollar da byna qərə seçilməlidir. Bynyn üçün jeni məqəbdə „sərf-nəhv dərsləri“ jokdyr. Bynyn jerinə „dil üzərində muzahədə—наблюдение над языком“ kojylmyzdyr.

Məqəbə qələn yzak necə təbiəti, cəmiyyəti, muhi-tini tədkik etməqə alıxdırılrsa, onyn qibi də dili tədkikə alıxdırılmalıdır. By tədkik ediləcəq dil hansı dil olmalıdır?

By syal çok muhumdur. Və son zamanlara kədər bir neçə munakəzələri mevcib olmyzdyr. Bə'zilərinin fiqrincə ədəbi dildən başlamalıdyr. Çünqu məqəblərdən çlkacak tələbələr irəlidə dāvlətin umymı—mədəni muəssəsələrində xidmət etməq üçün jətədirilirlər. Byndan başka mədəni adam, öz ana dilində dejid, umymı ədəbi dildə danlqlb jazacakdyr. Bynyn üçün vakt itirməjərəq, by dildən isə başlamalıdyr. Laqin pedagog və lisançılar by məsələdə tamamilə ajrl və jykarıdaqına əqs fiqirdədurlər. Dogrydan da məqəbə ilq dəfə ajak basan və by zama-na kədər ana dilindən başka heç bir dil ezitməmiş olan çocyklara ədəbi dildən, jə'ni onlar üçün tamamilə jabançl bir dildən isə başlamak heç bir syrətlə dogry olmaz. Butun tədrisat məqəbdə yzaga by vaktə kədər, məqəb çagına kədər mə'lym olan hərəqət etdiqi qibi, dil dərsləri yzagın öz dilindən isə başlamalıdyr. Byrada jeni bir e'tiraz xatirə qələ bilər qi, o da yzakların dilləri biri-birindən az-çok fərqli olmasldyr. Dogrydan da bil-xassə turq məqəblərində 30 ja da 25 çocykdan ibarət bir slıf, ja da bir grypda bir neçə zivənin muməssili olan yzakların bylyndygy çok dəfə qərulən sejlərdəndur. By vəziyyətdə hansı yzagın dilini əsas almalıdır.

By nəktədə „yzagın dilini əsas almak“ fiqrini bir dərəcə izah etməq lazlm qəlir. Zubhəsiz rəhbər ja da

muəllim yzakları javaz-javaz bylyndygy əlqənin umymı ədəbi dilinə dogry qəturəcəq və nihajət by dili onlara əjrədəcəqdur. Bynyn üçün cümləsi turq dilində laqin muxtəlif zivələrdə danlzan yzakların arasında da öz bil-q və təcribəsi nisbətində bynlara izah ediləcəq umymı məsələlər taplb, mejdana çlkara bilir. Əsasən məqsəd də jalnlz yzakların anlaja biləcəqləri dərəcədə umymı dil hadisələrini onlara izah etməqdur. Muəllim öz izahında hansı cihətlərə diqqət etməli daha dogrysy sərf-nəhv dərsləri nə qibi bir plan qəurməlidir? By plan iqi ci-hətdən, iqi nəkteji-nəzərdən duzəldilməlidir. Bir qərrə byny bilməlidir qi, bizim dilimiz qibi təəqqulata maliq olan dillərdə başlıca azagıdaqı məsələlər ilə rast qəliziriz: səslər, sözlər, əqillər, söz grpaları, mə'nalar...

Səslərin tədkiki: „sevtijjat fonetika“ sözlərin tədkiki: „iztikak-etimologiya“ söz gryplarının tədkiki: „nəhv-sintaksis“ nihajət mə'naların tədkiki: „mə'naijjat-semasiologi-ja“ bəhslərini mejdana qətirir.

İqinci dərəcədə nəzəri e'tibərə alınacaq cihət turq dilinin xusysijjətləridur. Bynlar da:

İltisak, ahənoq, təmsil, təhlil... qimi xusysijjətlərdur qi, turq dilinə əjd dərslərimizdə oldykca mufəssəl syrətdə qəstərilmişdur və qəstərilməqdədur.

Byna qərə turqcənin sərf-nəhvində jayıllacaq mu-zahədə və tədkiklərin çərçivə və planı da tə'jin edilə bilir. Jalnlz byrada karəlmıza başka bir sej ajrl bi məsələ daha çlkır. By məsələ də dil üzərindəqi muza-hədələri nəzərdən, dilin hansı cəhətindən başlamak mə-sələsidur. İndijə kədər kəbyl edilən plana qərə dil dərsləri səslərin tədkikindən, jə'ni „sevtijjat fonetika“ dan başlanmalı idi. Necə qi, əlifbə tədrisində də by syrətlə hərəqət edilirdi. Halby qi, ajrl səs təbiətdə və danlqlk-da jokdyr. Bynyn üçün məqəbə jeni qirən çocyk ajrl-ajrl a, b, s, qibi səsləri heç bir zaman kavrajlb anlaja bilməz. By cihət bir neçə lisançl və pedagogların təcribə və tədkikləri ilə sabit olmyzdyr. Byna əsaslanarak, əlifbə dərslərini butun cümlələrdən başlamak lazlm qəl-diqini qəstərmisiz. Ejni syrətlə dil dərslərində də sevtijjatdan dejid, nəhvden, jə'ni butun cümlələrin tədkikin-dən isə başlamak lazlmıdyr fiqri, qətdiqə pedagoglar və lisançılar arasında muvəffəkiyyət kazanmakdadyr. Lisan

musahəbələrini əsaslı yzaklar ilə məqəbdə qəturulacaq musahəbə – danlıqlardır Kompleks sistemində by musahəbələrini mevzy'ları muəjjəndür. Jaz izləri, ajilə həyatı, yzəglin muhiti. By musahəbələr əsnasında muəllim munasib qərduqu cumlələr üzərində dyryb, onlara yzakların nəzəri-dikkətini cəlb edə bilər.

Hər zəjdən əvvəl cumlələri tədkik edərkən, yzakların dikkətini tələffuz və intonatsiya üzərinə cəlb etməq lazımdır. Səzlərin bir-birinə olan bağl'çocykların nəzərində əqsərən tələffuz əsnasında səsin juqsəlib, alçalması cihətləri mejdana çıxar. Javazdan səyləməq, bağl'lıb danl'mak və bütün by tələffuz hərəqətləri əsnasında muxtəlif tələffuz uzvlərinin aldığı vəziyyət, dil və bilxassə cumlələr üzərində musahəbələr japarqan, ən ziyadə dyrylacak cihətlərdəndür.

Rys dilçi pedaqoglarından Zeretmetjevsqi by xusysdaql fiqirlərini azagıdaql n'ktələrdə xulasə etmişdir qı, dikkətə ləjlkdır.

1) Muəllim yzaklarla barabar jykarıda zıqr etdiqimiz jaz izi, təbiət, muhit haklında musahəbələrə qırısır. 2) Yzaklar by musahəbələrdən lazımlı qələn nəticələri əzləri çıxarılır. Muəllim jənliz rəhbərlikdə və jərdində bylynyr. 3) Tələbələr lazımlı qərduqləri misalları jıgar və jazarlar. 4) Artıqlı jazılmlı olan by materjalı jazıl mətin halında tədkikə kojylyr. 5) Dəftərlərə verilən syallar və cavablar kejd olynyr. Lazımlı qələn istilahlər ajrlıca izah edilir. 6) Qeçilən bəhslər və həll edilən məsələlərin ejicə kavranılması, uçun jazıl vəzifələri verilir. By syətlə mejdana qələcəq dəftərlər, sərf qitabların jərinə dytyrlar.

Umymijjətlə sərf qitabların oldygy qibi sərf kajdaların ejrətilməsi, bilxassə əzbərlənməsi xusysynda da muəllim pəq ziyadə ehtijatl olmalıdyr. Çünqu qərəq sərf qərəqsə sərf kajdaları dil üzərindəqi musahədə və tədkiklərin duzğunluq və asanlıqla ilə qəturulmasına mane olar. Kajdalar, jəpılan tədkiklərin nəticəsi syətinə verilə bilər.

Dil dərslərini muəllim rəsim və təsvir ilə, yzakların əl izlərinə bağlaya bilər.

Sərf istilahlardan umymijjətlə bizim turqca sərf nəhvələrdə iləldədiyimiz ərəb istilahlardan xusysilə ka-

çılmaq lazımdır. By istilahlər jərinə muəllim bilxassə birinci gryplarda hadisələrin kejd və təsbiti ilə qifajətlənə bilər. Ləqin by xusysda xəjəlpərvərliqə duzməq də dogry dejidur. Ən bəsit dərslər və musahəbələrdə belə istilahsız bə'zi umymi tə'birlərin jərdimləna muracəət etməqsizin çal'mak pəq ziyadə çətinur. Hər halda muəllim öz iste'dad və təcribəsinə qərə byrada mumqun və məntiki olan ən dogry joly tapmaga çalızacakdyr.

Sərf tədrisi məsələsində xatırlanacaq n'ktələrdən birisi də əməli və elmi cihətləri birliqdə qəturə bilməqdır. Byndan əvvəl də qəstərdiqimiz qibi məqəblərdə dil tədrisində qəzədiləcəq iqi ajrlı məksəd vardyr: 1) elmi, 2) əməli.

Elmi məksəd yzaklara dili, umymijjətlə zəhnin inqizafını tamamlayan bir dərslər qibi ejrətməqdır qı, by da danlıqlı əməlijjəsinin, mexanizmasının bütün muhum n'ktələrini izah etməqlə kabil ola bilər. Byrada damarların, əqilçilərin, səslərin nə syətlə və nə qibi vəzifələr qərduqlərini—təbii yzakların anlaşıqları nisbətində—izah etməq lazımdır.

Ancak by səjdə dil dərsləri „zəhni inqizafı tə'min edən общеобразовательн.“ bir dərslər olar.

Əməli məksəd dilə fajdalı n'kteji-nəzərdən jənazmak səjəsində kabil olar. Dildən insana qələcəq fajda o dildə danl'maqlı, okymaqlı, jazmaqlı ejrənməqdır. Byrada dilin duzqun syətdə səylənilməsi, jazılması, bə'zi qərəqli tə'bir və ifadələrin ejrətilməsi məsələləri vardyr qı, əsqi sərf-nəhv qitablarımlı cəsərtlə deməq mumqundur qı, by xusysda qəzə qərunəcəq muvəffəkiyyətlər əldə edə bilməmişdir. Yzəglin öz nakis və ibtidai dili ni javaz-javaz inqizaf etdirməsi uçun by cihətlərə də qərəqi kədər əhəmiyyət verməlidur.

By sətrləri, umymijjətlə dil tədrisinə ajid by cihətləri çok bejuq ehtijatlı jazdıqlımlıdan byrada okycmyzyn xatirinə qələ biləcəq bir e'tiraza da cavab verməlijiz. Çok dəfə qərəq rys və qərəqsə turq muəllimləri qıçiciq yzaklara, dilin elmi cihətlərindən bəhs etməq mumqun olmaqlı fiqrini iləri surməqdədurlər. Təbii daha açıqlı syətdə izah edilmədiqi təkdirdə, by qibi bir çok anlaşılmamazlıqlara jol açılır. Əcəba birinci dərəcəli məqəblərdə „elmi syətdə“ dildən bəhs etməq mum-

qunmudur? Yzaklar anlama bilərmilə? İbtidai məqəblərin də qəçilən hər dərş zəbhəsiz elmidur. Jə'ni elmi usylların nəticələrinə yjgyndyr. Məsələn: birinci dərəcəli məqəblərdə qəçilən cografya və ja hesab dərş ilə, darulfunyndaqı rijazijjat, iktisadi və siyasi cografya arasında heç bir ziddijjat, ajrılık jokdyr. Jalınız by dərşlərdən birinci, iğinci və uçuncu dərəcəli məqəblərdə verilən mə'lymat mikdarca, qəmiijjatca bir-birindən ajrıldyr. Bir neçə məsələlər vardy qı, onları birinci və iğinci dərəcəli məqəblərdə izah edib, tələbələrə anlatmak kabil ola bilməz.

Laqin byna bakmajarak birinci və iğinci dərəcəli məqəblərdə yzaklara anlatılan əjlər həp duzoqun, dedi-qimiz qibi elmi kanyınlarına, nəticələrinə yjgyndyr. Halby qı, dil dərşində iz tamamilə baskadyr. Dil dərşləri darulfunynlarda bir durlu iğinci və birinci dərəcəli məqəblərdə tamamilə bynyn əqsi əqlində qəçilir. Jə'ni by qun birinci və iğinci dərəcəli məqəblərimizdə okynan sərf-nəhv dərşləri, jykarıda bir dərəcəyə kədər izah elədiqimiz qibi elmi əsaslara ziddur. Bynyn uçun, birinci və iğinci dərəcəli məqəblərdən darulfunynlara qələn tələbələr, bejuq bir hejrətlə by vaktə kədər dil hakkında okydyklarının, bildiqlərinin tamamilə elmə zidd, həkikətə mugajir oldygyny qərurlər. Bir təzbih ilə desəq, məsələn birinci dərəcəli məqəb rijazijjatında iqi qərrə iqi beə etdiqi halda, darulfunynda dərş olыр. Jaxud iğinci dərəcəli məqəb cografyasında dunja dənmediqi halda darulfunynda dənur. Təbi dunjanın dənduqunu yzaklara daha birinci dərəcəli məqəblərdə izah etməq çətinur; məsələn bynyn ustundə deji, hər nədə izah olynarsa olynsyn elmə, həkikətə yjgyn syrətdə izah ediləcəqdur. Dil dərşlərində də ən birinci ərt ibtidai məqəbdən aliyə kədər verilən mə'lymatın həp elmi dogry olmasıldyr. By da ancak dil hadisəsinin nə syrətlə danıxdıqlımlı jə'ni dilin mahijjat və təzqilatını izah eləməq, kyry sərf kajdaların əzbərlətməqdən ibarət ola qələn dil dərşlərinə lisanijjat elminin ibtidai mə'lymatını verici bir dərş sifətini bəxə etməqlə kabil ola bilər.

Xulasə edərsəq, məqəblərdə həm dili həm də danıma jollarını əjrlətməqdur.

Pedagozi ədəbijjatında ortaja çıkan və oldykca qyrylty kaldıran məsələlərdən birisi də dil dərşlərinin ajrılı, joksə kiraət və ədəbijjat dərşləri arasında bynlarda rast qələn mətinləri izah, təhlil syrətiləmi verilməsi məsələsidur.

İndiyə kədər məarif komisarlıqları tərəfindən japılan programların bizə bildirdiqinə qərə bir neçə cumhyrijjətlərdə dil dərşinə mustəkil olaraq jər verilməmişdur. By syrətlə dil dərşlərinə əməli və əzqə dərşlərin jərdimçisi qəzu ilə bakılır deməqdur. Bynynla bizim dil dərşlərinə verməq istədiqimiz zehni inqizaf etdirici, umymi mə'lymatı artırıcı (общеобразовательн.) karakter ortadan kalkır deməqdur. Bynynla barabar by vəzijjətdə də lisanijjat elminin əsəsları ilə yjgyn syrətdə dil dərşlərini qəturə biləcəq muəllim, çək fəjdalı izlər və əzunun dərş planında fəjdalı dəjizmələr japa bilər.

Umymijjatla pedagozi məsələlərində oldygy qibi, dil tədrisi usylynda da muəllimlər iqi qərrə iqi dərş edər qibi kət'i hər zaman hər jər uçun dogry kajda və prinsiplər qəstərməq kabil dejidur. Dil dərşlərinin dogry və elmi syrətdə təzqil edilib qəturulması bəzıca muəllimin əzundən asılıdyr.

Sizə byrada dil dərşlərinə əjid olaraq iqi numynə veririz: birisi „söz bağları“ jə'ni nəhv məsələləri üzərindəqi tədkiklərə, iğincisi, səslər üzərindəqi musahəbəyə əjidur.

Numynə 1. Söz bağları, ustundə musahəbə:

By qibi musahəbələri ən bəsit cümə və söz təzqiblərindən bəsləmalıdyr. Məsələn bir kyə rəsmi qəstərisiniz.

— By rəsmi hansı sözə dəjizdirməq və ja anlatmak mumqundur?

— Kyə!

— Kyəyn syrətini dəftərinizə çiziniz.

— Kyəyn janında jazdıqlım söz nədur?

— Yçmak!

— By „yçmak“ sözünü sizin dəftərinizə çizdiqiniz kyə bağlamak uçun, kyə nə qibi bir əqil verməlidur?

— Kyəyn kanatlarını açmalı və əjaklarını çəqməli!

- O vakt da dəftərinizə nə yazarsınız?
- Kyz yçyr.
- İndi by sözləri birinci və ikinci halda bir biri-
lə mukajəsə ediniz: „kyz, yçmak“? „Kyz yçyr?“ Hər
iqisində neçə söz var?
- Birincidə iqi söz var, biri birindən ayrı byly-
nyr, aralarında verqul var. İkinci halda aralarında ver-
qul yokdyr.
- Birinci və ikinci halda by sözləri nə syrətlə səj-
lədiqimə dikkət ediniz.
- Birinci halda iqi söz arasında dyrak japıram.
Byndan başka hər iqi söz ejni syrətlə dejilir. İkinci hal-
da iqi söz birdən dyraksız səjlənilir və ikinci sözün
sonynda səs alçalır.
- Birinci və ikinci halda tərqibləri, hərfləri cihə-
tindən bir birilə mukajəsə ediniz. Hansı sözdə hansı
hərflər dəjizmişdur?
- İkinci halda son uç hərflər dəjizmişdur: yçmak,
yçyr.
- İndi hər iqi sözü axırdaqlı uç hərflər dəjizməməq
zərtilə səjləməqi təcibə ediniz, dyrak da japmajınız.
- Kyz, yçmak.
- Təbiimi, bir səj anlaşılmı?
- Xejir!
- O halda ikinci sözün sonyny dəjizməq bizə nə üçün
lazım imiz?
- Hər iqi sözdən bir cümlə, tərqib japmak, bir
birinə bağlamak üçün.
- Ejni syrətlə „kyz“, „ojnamak“, „ə t-
məq“, „sıçramak“... qibi sözlər jazılır və ejni nə-
ticələr əldə edilir. By təcribələr səjəsində tələbələr söz-
lərin bir birlərinə nə syrətlə və nə vasitələrlə bağlan-
dıqları hakkında kolajca və duzğun fiqirlər əldə edə
bilirlər.

Numynə 2. Səslər üstündə musahəbə:

Daha əlifba dərslərində çocyklar başlıca səs məx-
rəcləri, səslərin hansı uzvlər vasitəsilə əldə edildiyilərlə
tanıd olarlar. Səsləri hər zaman tələbələrin özləri-

nə tələffuz etdirməlidur. Ancak by syrətlə məxrəcləri
əjrənirlər.

Sınızda kaplı qəstərərək sorryram:

- By nədur?
- Kaplı!
- Dəftərlərinizə çiziniz!
- Dəftərlərinizdə nə var?
- Kaplı!
- Kaplı açınız!
- İndi də dəftərlərinizə jazdıgınız „kaplı“ nı
açınız!
- Nə üçün mümkün dejil?
- Çünku by həkiki kaplı dejil, jallınız kaplın
rəsmidur!
- Kaplın rəsmi altına adını jazınız!
- Taxtadan kaplın rəsmi silirəm, altındaqlı adı
kalır.
- Taxtada nə kaldı?
- Kaplı!
- Rəsmi?
- Xejir!
- (Kaplı qəstərib) by nədur?
- Kaplın özü, qərəcəmi kaplı?
- Ja by nədir?
- Rəsmi!
- Ja by?
- Səz!
- Kaplı nə syrətlə meydana qəldi?
- Marankoz japtı.
- Ja rəsim nə syrətlə meydana qəldi?
- Biz kyrəyn kələm, karandaz ilə çizdik!
- Ja „kaplı“ sözü?
- Biz karandaz və təbəzir ilə jazdik!
- İndi taxtada nə var?
- Heç bir səj yok, biz jazlı sildiq.
- Dinləjiniz; kaplı!
- Nə ezdirsiniz?
- Kaplı!

— By mənim indi səjlədiyim „kapı“, taxtada jazlı kapıdan nə syrətlə ajrılır?

— Birincisi taxtada jazlı idi, biz qərduq, ikinci-sini kylagımızla ezidiriz.

— Deməq biz söz ilə nə japa bilirik?

— Ony taxtada, dəftərdə, kyrəyn kələm, təbəzir ilə, murəqqəblə jaza bilirik, jazlanı qəruruz; ony agız ilə dodaklarımız, dilimizlə səjləyə bilirik, kylagımızla ezidiriz.

— İndi mənim agzıma bakınız! „Kapı“ dediyim zaman agzım kaç qərrə hərəqət edir, ojnajır?

— İqi qərrə!

— Birinci hərəqəti jayınlz!

— Ka

— İkinci hərəqəti jayınlz

— Pl.

By qibi təcribələrini təqrar edə-edə çocyklarda „həca“ fiqri hasil olar. Dana sonra səslər də ajrılır. By misallar muhərririn usyl qitabından alınmışdır. Çünqu qərəq „kyz“, qərəqsə „kapı“ misalı hamı ağız və çocykların anlaşılmaz qərə bütün türk-tatar ləhcələrinə tətbiq oluna bilər.

Syallar

1) Dilin tədrisi üçün mümkün olan bəzi jolları qəstəriniz!

2) Dili, slıfda hansı kısımlara ajrarak qəcməlidir?

3) Dil tədrisində hansı məqsədlər qəzlənir və nə syrətlə əldə edilir.

4) Ana dilindənmi, ədəbi dildənmi bəsləməli?

5) Sərfdənmi, nəhvədənmi? Nə üçün?

Vəzifə

Jykarıda qətirdiyimiz nümunələrə bakarak „cümle, ağız“ və „səs“ məsələlərinin nə syrətlə izah ediləcəyini qəstərən təcribə dərsləri tərtib ediniz.

5. Ana dili və ələqəinaslık

(Bir saat verilir)

Dil dərsləri, jalınlz sərf-nəhv qəcməq, kyry kajdaları əzbərləməq ağılında deyl də, dil hadisəsini dil məsələlərini əjrenməq ağılında karəmləzə çıkdıgından, muəllimin rəhbərliqi, tələbələrini izi jalınlz slıf içinde məqəblərin dört divarı arasında kala bilməz. Dil hak-kındaqlı tədkikləri dızarlıja, məqəbin bylyndygy muhitə həjatə çıkarmalı, qətməlidur.

Diqər tərəfdən dil tədkiklərinin birinci devrəsi ana dili üzərinə, canlı dilə əsaslandığından tələbələrini, məqəblərin bylyndygy muhitin, ələqə və rajonyn dilinə la-kejd kalmaları kabil deylur.

Butun məqəb bylyndygy ələqənin tədkikində izi bəsləməlidir. Cografi, təbii, ictimai mə'lymat hər muhit ilə bağlanacaqdır. Hətta rijazijjat qibi mucərrəd elm belə, yzagın bylyndygy muhitin xusysijjətlərinə yjdyrylyr. Məqəbin butun by fəaliyyəti bir jərə toplanmış tədkirdə kiymətli „ələqəinaslık—краеведение“ izi mejdana çıkaraq, by dərslərimizdə bir neçə sözə sizə by ələqəinaslıkda dil muəlliminin üzərinə duşən vəzifələrdən bəhs ələməq istəriz.

Məqəbin bylyndygy rajonyn dilini tədkik etməq bir tərəfdən ən ciddi alimlərin, mudəkkiklərin belə qucluqla bacara biləcəqi bir işdur; diqər tərəfdən ən qıçq yzakların belə, təbii öz marak və iste'dadlarına qərə bə'zən çok kiymətli materiallar jılga biləcəqi qeniz bir sahədur.

Təbiət muəlliminin rəhbərliqi altında otlar, bəcaqlar, daşlar... durlu təbii hadisələr hakkında materiallar jılga yzaklar, ana dili, canlı dil üçün də bynlardan az kiymətli olmayan heqajələri, masalları, nagılları, zərkiləri, tapmacaları jıgıb qətirə biləriz. Yzakların ən ziyadə maraklarını mevcib olan zəjlər, „heqajələr, masallar və tapmacalardır“.

Zərkilərə qəlinçə by xusysda az-çok ehtijat qərməlidur. Çünqu canlı dildə bylynan azıkanə və hətta əzqə mevzy'larda olan zərkilər ja yzagın ryhına jabancıdır.

və ja təbiət və əxlaqına mugajirdur. Umymijjətlə by xusysda yzaklar, tamamilə sərbəst byrakmak heç bir syrətdə tevsijə olynə bilməz.

Ana dilində material jlgmak, vakt-vakt rajonda qiçiq ekskursiyalar japmak, çocygyn bildiqi bə'zi masal və heqajələr və başka bynyn qibi xalk ədəbijjatına ajid olaraq əldə etdiqi parçaları səjlətməq, jazdırmaq syrətilə olar.

Bir neçə tələbənin bir arada bylynarak bir-birlərinə səjləjəcəqləri heqajələr və başka parçalar sırasilə hər birini maraklandırır. By xusysda muəllim əlində mevcyd xalk ədəbijjatı numynələrindən mə'lymat verməq, by parçalarla tələbələrə tanıq etməq joly ilə onların maraklarını canlandırır bilər. Daha sonra jazı əjrənildiqdən sonra, tələbələr by parçaları xusysi dəftərlərində kejd edə bilərlər və by syrətlə hər tələbənin özünə maxsys qiçiq bir xalk ədəbijjatı numynələri məcmyələri mejdana qələr. Bynları da „turq dili kabinet“ namı ilə təzqil edəcəq xusysi qyşələrə jərləsdirməq mumqundur.

By xusysda dikkət ediləcəq bir neçə nəktə vardyr

1) By tədkiklərdən məksəd dilin çocyklar uçun mumqun və zəryri bə'zi cihətlərini əjrətməq oldygyny ynydarak, onları durlu vəzifələrlə jormamalıdyr.

2) Jlgılacak parçalar mundəricə e'tibarilə bədii qəzəl, əxlaqi və ictimai cihətdən zyra zəhmət məqtəbinin əsas məksədlərinə yjgyn olmalıdyr. Dini mevhymata ajid, bədii kiymətdən məhrym parçaların jlgılması və əjrənilməsində heç bir fajda jokdyr.

3) Zəqilcə parçalar kısa, dilcə bəsit və ifadəcə asan və maraklı olmalıdyr. Yzyn parçaları bə'zən kısaltmak kıslımlara ajırmak mumqundur.

Məəttəəssuf, indijə kədər məqtəblərdə rəhbərliq xidmətini qərəcəq və yzakların marakları nəzərə alınarak duzəlmiz xalk ədəbijjatı məcmyə və əsərləri jokdyr.

Diqər tərəfdən xalk ədəbijjatının məqtəblərdəqi jəri məsələsi, by ədəbijjatın tədkiki jolları da qərəqi qibi izlənməmişdir. Laqin by cihətə oldykca bəjuq dikkət verilməsi rys məqtəbləri uçun belə tevsijə edilməqdədir. Bizim turq məqtəbləri uçun by ehtijac daha bəjuqdur. Çünqu ədəbi dilimiz daha qərəqi qibi təzqil etməmiş və yzak ədəbijjatı hələliq hazırlanmamışdyr.

Syallar

1) Xalk ədəbijjatının məqtəblərə qirməsi lazımmı?
2) Yzaklar ilə barabar xalk ədəbijjatı numynələrini jlgmakda çalədənlizmi, nə nəticə əldə etdiniz?

3) By parçalardan dil dərslərində nə syrətlə istifadə etməq mumqundur?

4) Yzaklar xalk ədəbijjatı numynələrinin hansı nəvələrini daha zijadə sevirilər?

Vəzifə: Xalk ədəbijjatı numynələrindən hər hansı bir parçanın nə syrətlə əldə edilib yzaklar tərəfindən izləndiqini qəstəriniz.

6. Ədəbi dilin öyrənilməsi yolları

(Bir saat verilir)

Ədəbi dilin öyrənilməsi yollarından bir neçə söz ilə bəhs etmədən əvvəl, ədəbi dil nə oldyğyna bir daha diqqətinizi cəqmaq lazımdır.

Ədəbi dil devlət divanlarında, məqəblərdə, qitablarda və təhsil-qərmuz adamların kollandıkları, izlətdikləri dildir. Nə syratla mejdana qəldiqini jykarıdaqı dərsimizdə bildirdiq. Ədəbi dil ilə xəlk dili bir-birinin ejni dejidur. Dil daima dəjizən, bir hal üzərində dyrman bir rej oldyğyndən bejuqca bir əlqədə hər vadinin, hər qyzə və rajonyn özünə maxsys bir zivəsi, danıxk syratı olar. By zivə də səslərdə əqillərdə mə'nalarda... özünü qəstərir.

Ədəbi dil bil'əqis umymidur. Miljonlarca insanı olan bir devlətin hər tərəfində bir durlu jazılır və bir durlu tələffuz olynır. Bynyn pəq bejuq əhəmiyyəti vadyr. Telegraf, telefon, radio, vapor dəmir yol, nə qibi munakəlat, qəruzmə, bağlama vasitələri isə ədəbi dil də by qibi vasitələrdən birisidir. Bəqə bynlardan da muhumdur. Məqəblərində, divanlarında və əlhasil bütün muəssəsələrdə bir durlu umymi dil izlədə bilməyən bir devlət, heç bir syratla izini qərub əlqəni idarə eləyə bilməz.

Hər əlqədə məqəblər ədəbi dil üzərində kyrylyr. Qitablar ədəbi dildə jazılır, muəssəsələr ədəbi dildə çalıxır. Çünqu bynlar həp umymyn fəjdası uçundur.

Diqər tərəfdən ədəbi dil, haqim sınıfının dilidir. Zadəqan sınıfı haqim olan bir jerdə və ja bir devrdə, onyn dili ədəbi oldygy qibi, byrzyazi əlqələrində byrzyazjanın dili haqim olır.

3yralar İttifakında izci-qəntli sınıflının haqimijəti ələ alması ilə, ədəbi umymi dil də ictimai istehsal alətlərinin birisi qibi, onların əlinə qəçməqə bəslənilədyr, və tamamilə qəçəcəqdur. Əsqi Azəri ədəbi dili turqca olmaqla barabar, dərəbəjlərin və ryhanilərin dili idi. Əsqi zairlərin jazılarını, əsqi divan fərmanlarını qəzdən qəçirsəniz, byna kənaət hasil edəcəqsınız. By qunqu Azəri ədəbi dili, tamamilə by əsqi tə'sirlərdən kyrtılmamakla

barabar, dyrmadan xalklaşmakda, izciyə bilxassə qəntliyə dogry jaklaşmakdadır.

Bir neçə ədəbi əsərləri, məsələn qəzetələri xəlk az, çox asanlıqla okygyb anlaşı bilir. Halby qı, əsqi ədəbi əsərləri pəq az mustəsna ilə xəlk heç bir syratla anlaşı bilməzdi.

By qunqu 3yra Azərbaycanın artıq əsasları e'tibarı ilə muəjjən bir umymi ədəbi devlət və məqəb dili vadyr. Məqəblərin son vəzifəsi yəsklərə by dili verməq, onların by dili əldə etmələrinə yardım etməqdur. Savadlı olmaqdan, təhsil sahlı olmaqdan məksəd iləridə ədəbi dil ilə jazılmış qitabları, mətbyatı okygyb onlardan fəjdalanmakdır.

İndi by ədəbi dili hansı yollar ilə öyrənməlidir? Qı ələqə ildəqi ədəbiyyat dərslərimizdə by yolları mufəssəl syratda qəracəqsınız. Çünqu by yollar pəq çokdır. Ədəbi dili biz başlıca iqi kışma ajırmalıjız: birinci bədii əsərlərin dili, iqinci—elmi əsərlərin dili. By iqi bydak arasındə muzabəhət də vadyr. Fərqlər də çokdır. Muzabəhət əsas e'tibarı ilə hər iqisinin umymi olmasındandır. Fərqlərin başlıcası da bədii dilin həjəcan, ifadə və əqil üzərinə, elmi dilin də „istilah-termin“ əsasına kyrylmışdır. Kalan fərqlərdən byrada yzın-yzadıja bəhs etməqə lüzüm yokdır.

Bədii əsərləri, ədib və zairlərin jazdıqlarını okydyr-qan onlarda rast qəlinən ifadələrə, təzbihlərə, təsvirlərə nəzəri diqqəti cəlb etməq lazımdır. Bynyn qibi jərləri ajrıca jazdırmaq, səjlətməq, kejd etdirməq lazım qədir.

Elmi əsərlərin ifadələri aqık kət'i olmaq lazım qədir. Byrada ən zıjadə diqqət ediləcəq cihət «istilahlardır.» Məttəəssuf by qunqu ədəbi dilimizdə by istilahlardan dolajı bejuq karışıklıq tərəmidur. Dilimizdə bir tərəfdən əsqidən kalma bir çox ərəb, fars istilahları vadyr. Hətta jykarılarda qərdüqumuz qibi öz dilimizin xusysijətlərinə verdiqimiz adlar belə ərəbcədur. XIX əsrin sonlarından bəsləjarak dilimizə rys və Avropa istilahları da qırməyə bəsləmiş və xalkımızın mədəni səviyyəsi juqsəlməsilə by istilahlər də artıqca artmışdır. By syratla turq elmi dili dunjanın ən çətin dillərindən birisi olmyədyr. By çətinliqə bakmajarak hər halda elmi dili öyrənməq

lazımdır. Əqs təkdirdə məqəbdən qəzlənən fajda hasil olmamış olar.

Yzaklara, istilahları tədrisi syətdə verməlidir. Bynynla barabar istilahlarn lugət mə'nalarln izah etməqi də ynytmamalıdır. Səzun nəredən qəldiqini bilməjn adam bir tərəfdən by istilahları izlədə bilməz, iqinci tərəfdən onları qəzəlcə mənimsəjməz.

Ədəbi dilin əjrənilməsində dikkət ediləcəq nəkətlərdən birisi də „duz danlzmakdyr“. İmla bəhsində sizə by xusysda bir az mə'lymat vermisiq. Duz danlzmada iq cihət vadyr.

1) səzləri duz tələffuz etməq, 2) cumlələri duzqun syətdə tərtib eləməq, Hər iq cihət də yzyn zifahi və təhriri mumarəsələrdən sonra əldə edilə bilər. Yzakların slnlfda, qərəqsə slnlf xaricində okyjacak əsərlərini tənzim edib, plan daxilində qəturmaq də by xusysda bəjuq fəjdalar verə bilər.

Ədəbi dili əjrənməq izi birinci dərəcəli məbtəblərin iqinci, üçüncü gryplarından bəsləyə bilər qi, by xusysda məarif komisarlıqlı və Dəvləti Elmi Zyranın programlarında kə'i qəstərişlər vadyr.

7. Ana dili metodikasına əjd əsərlər

By illiq kyrsymyzy bitirərqən qərəq bizim kyrsarlmlzı tamamlajacak, qərəqsə metodika məsələlərində sizin hər zaman yardımlınızla qələ biləcəq bir neçə əsəri sizə təvsijə etməq istəriz.

Turqcə jazılan əsərlər, hər sahədə oldygy qibi, metodika sahəsində də pəq azdyr. Rysca bilən joldazlar rys metodi ədəbijjatına muracəət edə bilərlər. Laqin bynlarda rys dili əsas dytyluygyndan okyey pizqin təcribəli olmadıkca byradaql əsasları öz dilinə tətbik edə bilməz.

I. Turqcə əsərlər:

1) «Turq dili və ədəbijjatının tədris usuly», I və II kısımlar. I-ci kısılm birinci dərəcəli, II-ci kısılm da iqinci dərəcəli məqtəblərin metodika məsələlərinə təxsis edilmişdir. B. Çobanzadə tərəfindən jazılmış və Azərnəsr tərəfindən nəsr edilmişdir.

2) «Jeni Məqtəb» məcmuə Azərbaycan Məarif Komisarlıqlı tərəfindən nəsr edilmişdir. Dil metodikasına əjd məkalələlərə rast qəlinir.

3) «Məarif İzçisi» Azərbaycan Məarif İzçiləri İttifakı tərəfindən nəsr olunmaqdadır. Byrada da dil və ədəbijjat metodikasına əjd məkalələr vadyr.

Butun turq-tatar cumhyriyətlərində cıkan zyryallarda da dil metodikasına əjd bə'zən fəjdalı, məkalələr olır. Tə'kib etməlidir.

II. Rysca əsərlər.

1) П. О. Афанасьев—Краткая методика родного языка, Ленинград. 1925 г.

2) П. О. Афанасьев—Родной язык в комплексной системе преподавания, Москва, 1927 г.

3) М. А. Рыбникова—Работа словесника в школе, 1922 г.

4) Родной язык в школе, сборник, 1—10

